OSMANLI TOPLUM YAPISI

ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM

Muzaffer Sencer

OSMANLI TOPLUM YAPISI

Muzaffer Şencer

Muzaffer Sencer

OSMANLI TOPLUM YAPISI

Eleştirel Bir Yaklaşım

GÜNDÜZ
Basım Yayım Dağıtım
Ticaret ve San. Ltd. Şti.

Osmanlı Toplum Yapısı
Muzaffer Sencer

Birinci Baskı: Ant Yayınları, Eylül 1969
İkinci Baskı: Ekim 1999

ISBN 975-8304-49-6

Baskı-Cilt
Ceren Basım Yayım

SARMAL YAYINEVİ
Çatalçeşme Sk. Meriçli Apt. 52/3 Cağaloğlu - İstanbul
Tel: (0 212) 513 94 23 - 513 95 21 Fax: (0 212) 522 45 78

İÇİNDEKİLER

Osmanlı Toplum Yapısı Üzerine Görüşler

1

• *Tarihçiler*

Osmanlı toplum yapısının bugüne kadar değişik metodlarla ele alındığı ve bunun sonucu olarak çeşitli şekillerde nitelendirildiği görülmektedir. Metodların farklılığı veya elverişsizliği yüzünden beliren çeşitli görüşler, bu konuda sürüp giden birtakım tartışmaların kaynağı olmuştur. Aslında sorunun gereğince belirlenmemiş ve çözümleme metodunun geçerliğinin yeterince sağlanmamış olmasından doğan bu durum, eylem planında da önemli çatışma ve ayrılıklara yol açmıştır. Bu bakımdan, soruna yaklaşmada kullanılan çeşitli metodları bir eleştiri süzgecinden geçirmeden önce, bu metodlar ve bunların uygulanmasıyla varılan sonuçlar üzerinde ana çizgileriyle durmak yararlı olacaktır.

Osmanlı toplum yapısına uğraşıları gereği ilk olarak eğilen tarihçiler, metodlarının doğal sonucu, Osmanlı İmparatorluğu'nun özel bir yapıda olduğu yargısına varmışlardır. Gerçekten tarihsel olayları somut görünüşleriyle ve bir akış içinde zaman ve mekâna

bağlı özellikleriyle ele alan tarihçi metodun, bir yapının kendine özgü niteliklerine ağırlık tanıması kaçınılmazdır. Başka bir deyimle, tek tek yapıları tarihsel evrim içinde biricik olan görünüşlerinden soyutlayarak genel tiplere varmaya çalışan sosyal bilimlerin tersine, tarih, bu yapıların, bağlı olduğu tarihsel koşullarla kazandıkları özel ve somut şekiller üzerinde durur. Kısası, sosyal bilimler, yapıların sayısız çeşitliliği içinde ayıklamalar yaparak genel biçimler elde etmeye uğraşırken, tarih, bu çeşitlilikleri konu edinir. Bu bakımdan, Osmanlı toplumunun yapısını inceleyen tarihçilerimizin, bir genel tipe sokmak şöyle dursun, onu, çeşitli genel tiplerden ayıran özellikleri göstermeye çalışacakları apaçıktır.

Bu yüzden genel olarak tarihçilerimiz, "Osmanlılarda merkezi bir devlet yapısıyla toprakta devlet mülkiyetinin varlığı ve bir aristokratik hiyerarşinin olmayışı ve 'sipahi'nin 'senyör'den çok memura, 'reaya'nın ise 'serf'ten çok 'hür köylü'ye benzemesinden hareketle, Osmanlı toplum yapısı zamandışı Batı feodalizminden farklıdır[1] yargısına varmışlardır. Başka bir deyimle "hemen bütün Türk tarihçileri Türk toplumu için derebeylik üretim biçimini hiçbir zaman bir varsayım olarak kabul etmemişlerdir."[2] Kısası, tarihçiler, metodları uyarınca, Osmanlı toplum yapısının çağdaşı Batı toplumlarının yapısından ayrıldığı noktalar üzerinde durarak, "feodal" olmadığı konusunda çoğunlukla uzlaşmaktadır.

Bu tarihçiler arasında, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda yürürlükte olan toprak ve tarım rejimiyle ilgili belge çalışmalarıyla tanınmış olan Ömer Lütfi Barkan tipik bir örnek sayılabilir.

Ö.L. Barkan, çözümleme ve yorumlamalarında uyguladığı tarihçi metodu şöyle temellendirmektedir:

"Bir tarihçi için tesbiti bilhassa lazım gelen nokta, bir içtimaiyatçı gibi umumi ve birkaç dereceli tecridlerle ulaşılabilecek müşahedeler değil, umumi kanuniyet ve tekamül istikametlerinin zama-

---

(1) D. Avcıoğlu: *Türkiye'nin Düzeni*, s. 9.

(2) S. Divitçioğlu: *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, s. 34.

na ve mekâna ait hususiyetlerin muayyen tarihi şartların tesiri altında aldıkları hususi şekillerdir."(3)

Bu türlü bir metodla Osmanlı yapısını araştırmaya girişen Barkan'a göre, imparatorlukta bir örfi hukuk temeli üzerinde geliştirilen ve yaygın bir uygulanım alanı bulan toprak politikası, Osmanlı Devleti'nin bir buluşu değildir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerinde kurulduğu Türk-İslam ülkelerinde, buna benzer bir sisteme rastlanmaktadır. Bununla birlikte, imparatorluğun kuruluş döneminde bu ülkelerde merkezi otoritenin çözülmesiyle toprak sahipleriyle çiftçiler arasındaki ilişkilerde koyu bir derebeylik düzeninin egemen olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde toprakların çoğunluğu malikaneler veya evlatlık vakıflar şekline girmiş, yarıcı ve ortakçı kullar, angarya iş ve çeşitli yükümlülükler belirmiş ve bunlar yerel değişiklikler göstermişlerdir.(4)

İşte bu koşullar altında kurulan imparatorluğun toprak politikasının ana doğrultusu, "özellikle kuvvetle yerleşebildiği ülkeler üzerinde kendi devlet otoritesine rakip olabilecek her türlü soy ve toprak asaletini kökten sökecek tedbirleri almakla uğraşmaktır.(5) Böylece Osmanlı Devleti, aşamalı bir şekilde, beylere ait özel ve kişisel mülkiyet anlayışını yıkmaya çalışmış ve gerçek bir soyluluğu sürdüren malikane sisteminden padişah dirliğine, sipahi timarına doğru dönüşüm eğilimi göstermiştir.

Bunun sonucu olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda toprakların yüksek mülkiyet ve denetim hakkı (rakabe), genellikle devletin elinde alıkonularak millete ve miriye mal edilmiştir. Bu durum topraklar üzerindeki tasarrufun ilkece "daimi ve irsi bir kiracılık" sözleşmesi şeklini almasına yol açmaktadır. Ama bu sınırlamalara rağmen uygulama, kiranın her yerde toprağın verim derecesine göre

---

(3) Ömer L. Barkan: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü", Ülkü, sayı 53, s. 334.

(4) Ö.L. Barkan: "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları", Ülkü, sayı 60, s. 59-61.

(5) Ö.L. Barkan: a.g.y., Ülkü, sayı 60, s. 61.

üründen bir pay olarak vergi şeklinde alınması ve toprağın babadan oğula geçmesi yüzünden, sanki köylü toprağının gerçek sahibiymiş gibi yürütülmektedir.

Ama bir kiracı durumunda olan köylü, tarlasını satmak, hibe, vakıf veya vasiyet etmek, istediği gibi kullanmak, vb. gibi haklara sahip değildir. Köylü genellikle belli bir büyüklükte, "çift" adlı parçalanmaz bir işletme birimini, devlet adına bu toprağın kiralanma ve yönetimine memur sipahiye "tapu resmi" adını taşıyan bir kira vererek örtük bir sözleşmeyle kiralamıştır. Buna göre köylü her yıl, üründen bir kısmını ve çift akçesi adlı bir parayı devlete vermek, toprağı, geçerli özürler olmaksızın bir süreden fazla boş bırakmamak, vb. zorundadır. Bu koşullara uymaması halinde, köylünün toprağı elinden alınarak başkasına verilir ve ödediği tapu bedeli de yanar. Devletin koyduğu bu ilkeleri uygulamak, devlet memuru niteliği taşıyan sipahilerin görevidir.[6]

Sipahilerin, yani dirlik sahiplerinin durumu, topraklarını kiracılarının angarya işleriyle işleten toprak beyinden çok, toprağın hak ve vergilerinden bir pay alan gelirci memura benzemektedir. Osmanlı İmparatorluğu köylüsü, beyine karşı, öşrün en yakın pazara götürülmesi ve köyünde ambar yapılmasından başka bir angaryayla yükümlü değildir. Sipahi beyinin elinde, kendi ihtiyaçlarına yarayacak ürünü doğrudan doğruya elde edebilmesi için kendi vasıtalarıyla işleyebileceği kadar küçük olarak bırakılmış bir çiftlik (hassa çiftlik)'ten, bazan da at beslemek zorunluluğuyla kendilerine ayrılmış bulunan çayır (hassa çayır)'dan başka bir şey yoktur.[7]

Ö.L. Barkan'a göre bu bakımdan, "bilhassa sipahi ile köylünün münasebetlerini, garb orta zamanına ait derebeylik tetkikatından alınmış mefhumlara uydurarak, toprağa tasarruf ve temellük edenlerle, toprağı işleyenler arasında şahsi bir tabiiyet ve esaret hali olarak kayıd ve itham etmek doğru değildir."[8]

---

(6) Ö.L. Barkan: a.g.y., Ülkü, sayı 60, s. 54-55.
(7) Ö.L. Barkan: a.g.y., Ülkü, sayı 60, s. 61.
(8) Ö.L. Barkan: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü", Ülkü, sayı 49, s. 36.

Osmanlı İmparatorluğu, "tavaifülmülük" anarşisi yerine merkezci bir yönetim kurmuş ve "merkezden azil ve nasbedilir büyük memurlarıyla daima türemek üzere olan mütegallibe ve nüfuz sahiplerini bertaraf"[9] etmiştir.

Bununla birlikte, başlangıçta yalnız beylerle halk arasındaki sosyal ilişki şekilleri, karşılıklı yükümlülükleri düzenleyen kanunlar değil, uzun süre kişiler de değiştirilmemiştir. İmparatorluk yerli beylerin ve kurumların çıkarlarına aykırı tedbirleri, ancak zamanla ve elverişli fırsatlar çıktıkça almıştır. Bu bakımdan yürürlükteki örf ve âdetler çoğunlukla olduğu gibi bırakılmış, ama bir süre sonra hoşnutsuzluk ve çatışma olunca bunlar tipik kanunlara göre değiştirilmiştir. Aynı ilke, Anadolu'da olduğu gibi, Balkanlar ve Macaristan içlerinde de uygulanmıştır. Bu yüzden Osmanlı İmparatorluğu, bazı yerel adetleri kabul etmek zorunda kalarak, kendi ilkesi dışında, –halkın sipahilere angarya uğraşıda bulunmak ve bazı armağanlar sunma zorunluluğu gibi– "bid'at"leri bile kanuna geçirmekle birlikte, koyu bir derebeylik gereklerine karşı daima mücadele etmekten geri durmamıştır.[10]

Her ne kadar İmparatorlukta "raiyet" denilen vergi yükümlüsü çiftçi, devletin kendisine ayıracağı yerde oturmak ve belirli büyüklükte bir tarlayı babadan oğula geçen "irsi ve ebedi" bir kiracı olarak işlemek zorunda ve "raiyet oğlu raiyettir" ilkesine bağlı durumdaysa da, Ö.L. Barkan'a göre, çeşitli bakımlardan Batı Avrupa serflerinden farklıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda çiftçi sınıfların hukuki statüsü, ülkeyi gezgin bir ordu şeklinde örgütleyen merkezi bir devletin sosyal politikasına göre belirlenmiştir. İmparatorlukta, bu politika gereği, devlete ait topraklar üzerine yerleştirilen köylü birtakım sınırlamalar ve kayıtlarla bağlıdır. Bu kayıtlar içinde en dikkati çekeni, raiyetin, devletin belirleyeceği yerde oturmak ve kaydedildiği toprağı bırakmamak zorunda oluşudur.

(9) Ö.L. Barkan: a.g.y., Ülkü, sayı 49, s. 37.
(10) Ö.L. Barkan: a.g.y., Ülkü, sayı 49, s. 40-45.

Bu koşulun tarihsel nedenlerinden biri, Barkan'a göre, savaşta boş kalan yerlerin şenlendirilmesi, yeni istila edilen yerlerin "iskânı" vb. gibi amaçlarla, "sürgün" metoduyla halkın zorla bir yere yerleştirilmesidir.

Köylünün hukuki statüsünü belirleyen en belirgin kural da, onu, çiftini çubuğunu bırakamayışı, istediği yerde, istediği işle uğraşamamasıdır. Bu konuda Kanunname maddeleri açık ve kesindir: "Timarlardan müteferrik olan reayayı cemetmek kanundur." Yani sipahi kendi raiyetini kaçıp gittiği yerden göçürüp getirebilir. Yalnız on yıl geçtikten sonra zorla getirilemez, ancak ondan, "çift bozan" vergisi adıyla bir tazminat alır. Burada Ö.L. Barkan'a göre, sipahi, raiyetin sahibi olduğu için, onun emeği ve bedeni üzerinde bir hak talep etmeye kalkmamakta, ancak geliri kendisine dirlik olarak bağışlanan bir toprağın sahibi sayılmak bakımından, bu toprağı işletmek görevini yüklenmiş, çift vergisiyle yükümlü raiyetten tazminat alma hakkını kullanmaktadır.(11)

Bu açıdan, imparatorlukta toprağa bağlanmış olan çiftçi sınıfının hukuki statüsünü Ortaçağ Batı "servaj"'ından ayıran Barkan, "sahibi raiyet" ve "sahibi arz" olarak karşımıza çıkan sipahi beylerin bu haklarını, bir mal şeklinde kendisine ait olan serfin bedenine sahip bulunan senyörden farklı bir sıfatla kullandığı kanısındadır. Senyör, bunu, bedenine sahip olduğu serfin emeğinin ürünlerine katılma şeklinde kullanırken, sipahi bir devlet memuru sıfatıyla ve devlet adına kullanmaktadır.

Gerçekten Barkan'a göre, antik çağ kölelik kökeninden gelen ve ancak azat edildikten sonra "hür" köylü olan serf, ortaçağ malikane sisteminde, nereye giderse gitsin sahibine ait olan bedeniyle, sahibine geri verilmesi gereken bir köledir. Bu bakımdan durumu, diğer özgür toprak kiracılarından çok farklıdır. Bu yüzden senyör, bir kölenin sahibi olarak, kölesinin taşınabilir ve taşınamaz mirasına girme hakkına da sahiptir. Öte yandan serfin kendisi ve kendi-

(11) Ö.L. Barkan: a.g.y., Ülkü, sayı 50, s. 101-112.

sinden doğacak çocukları senyörün malı olduğu için, serf istediği biriyle değil, senyörün serflerinden biriyle evlenmek, "iç evlenme" yapmak zorundadır. Oysa Osmanlı raiyeti, özellikle taşınabilir mirası konusunda şer'i hukuka bağlı, yani özgürdür ve evlilik konusunda, normal vergisini ödemek dışında bir kayda bağlı değildir.

Ayrıca Ö.L. Barkan, serfliğin gereği sayılmakta olan, senyöre istediğinde para vermek zorunluluğu, angarya iş ve toprağa bağlılık gibi yükümlülüklerin, serf olmayanlara da yüklenmeleri bir yana, Osmanlı reayası için söz konusu olmadığı görüşündedir. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nda, timar, hatta malikane ve vakıf sahiplerinin çeşitli nedenlerle para toplama yetkileri kanunca tanınmamakta, öte yandan, sahiplerinin kendi mülkü değil, bir beylik çiftlik olan ve genellikle "çift" büyüklüğündeki "hassa çiftlik"lerde reayanın angarya işlerle yükümlü tutulması yasaklanmaktadır.

Ö.L. Barkan'a göre, bu çeşitli durumları belirli bir evrimin çeşitli aşamaları saymak ve Osmanlılık düzeninde de eski derebeyliğin izlerini veya yeni derebeyliğe varma eğilimlerini, kaçınılmaz bir çöküşün bütün tohumlarını görmek mümkünse de, Osmanlı İmparatorluğu'nda köylü, haklarının kısıtlandığı son zamanlarda bile, resmi ve hukuki olarak özgür kalmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda köylünün, Batı'daki serfin azat edilmesine benzer bir kayıt ve işleme bağlı olmaması, hukukça, aralarındaki aşılmaz farkı açıkça belirtmektedir. Başka bir deyimle, Osmanlı İmparatorluğu'na katılan ülkeler köylüsü toptan ve bir adımda serflikten azat edilmiş ve büyük bir imparatorluğun "ehli zimmet" reayası olmuşlardır.

Son olarak Ö.L. Barkan, Osmanlı İmparatorluğu'nda, eski ve yaygın bir toprak rejiminin kalıntısı olan ve 15. yüzyıl sonlarına doğru çok sınırlı bir azınlık haline gelen, servaj sistemine benzer "kulluk"lardaki ortakçılarla "hür köylü" arasındaki statü farkından hareketle, reayanın serften farklı bir sınıf olduğu yargısına varmaktadır.(12)

---

(12) Ö.L. Barkan: a.g.y., Ülkü, sayı 53, s. 329-337.

Görüldüğü gibi, burada Ö.L. Barkan, Osmanlı toplumunu Ortaçağ Batı toplumlarından ayıran özellikler üzerinde durarak merkezi Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak üzerinde genel olarak özel mülkiyet ve feodal soyluluğa yer vermediği ve buna bağlı olarak "sipahi"nin "senyör"e değil, görevli bir memura, "reaya"nın "serf"e değil, "hür köylü"ye benzediği görüşüyle Osmanlı toplum yapısının feodal olmadığı sonucuna varmaktadır.

Metodu gereği toplum yapılarını karşılaştırırken belirleyici ve ayırıcı niteliklerle, özel ve çevresel nitelikler arasında bir ayrım gözetmeyerek bu yapıların somut görünüşlerini ele alan bu tutuma, diğer tarihçilerimizde de rastlanmaktadır.

Örneğin yine Türk tarihçilerinden Fuat Köprülü, önce, Osmanlı Devleti'nin, "göçebe bir topluluğun, toprağa yerleşmiş başka uygarlıklara bağlı ulusları egemenliği altına alması"(13) yolunda ve en ince şeklini Toynbee'de bulan bir teze karşı çıkmaktadır.

Fuat Köprülü'ye göre, Osmanlı İmparatorluğu, bazılarının ileri sürdükleri gibi "ilk yenilgide çadırlarını toplayıp geldiği steplere dönen ve egemenliğinden hiçbir iz bırakmayan barbar göçebelerin kurduğu geçici bir devlet" değildir. Yetkin bir örgüte sahip, sağlam temellere dayanan gerçek bir imparatorluktur.

Öte yandan, Osmanlı Devleti, yeni zamanın "mutlakiyetçi" devletlerine örnek olacak derecede düzenli bir yönetim örgütüne sahiptir. Ve orta-zaman Batı feodal sistemine dayanan devletlerden farklı bir devlet niteliği kazanmıştır.(14) Anlaşıldığı gibi, Fuat Köprülü, Osmanlı Devleti'nin, göçebe imparatorluk ve Ortaçağ Batı feodal sistemine bağlı devletlerden farklı olduğunu savunmaktadır.

Yine, tarihçi Halil İnalcık'a göre, "Osmanlı fetihlerinde aşağı yukarı sistematik olarak uygulanmış olan iki ayrı aşamanın bulunduğu görülmektedir. Osmanlılar önce komşu devletler üzerinde bir

---

(13) M. Turhan: *Garblılaşmanın Neresindeyiz?* s. 37.

(14) F. Köprülü: "Bizans'ın Osmanlı Müesseselerine Tesiri" T.H.İ.T. Mecmuası 1, s. 284.

çeşit 'suzeren'lik kurmak, sonra da, yerli hanedanların ortadan kaldırılmasıyla bu ülkeler üzerinde doğrudan doğruya bir kontrol sağlamak istemişlerdir. Osmanlıların doğrudan doğruya kontrolü, temelce, ülkelerin halkının ve olanaklarının 'defter'lere metodlu bir şekilde kaydedilmesine dayanan 'timar' sisteminin uygulanması anlamına gelmiştir."(15)

Bütün timarlar doğrudan doğruya sultan tarafından verildiği için, bu beylerin özel ordularıyla birer derebeyi olmaları önlenmiştir. Öte yandan, en geniş kullar grubuna sahip olan sultan, fiili olarak beylerin gücünü denetleyebilmektedir.(16)

Kısası, timar sistemi ve kul sistemi, sultanlara eski feodal ve aristokratik öğeleri, merkezi hükümet zararına fiili olarak engelleme olanağı vermiştir. Bu da aşamalı olarak başarılmış ve mutlak bir yöneticinin merkezi yönetimiyle, fethedilen topraklardaki çeşitli öğelerin ağır ağır bütünlenmesiyle tamamlanmıştır."(17)

Bu doğrultuda gelişen Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. yüzyıla kadarki yapısını Halil İnalcık şöyle özetlemektedir:

"Osmanlı toplumu, ilk planda, iki ana sınıfa ayrılmıştır: Biri, 'ulema'yı da içine alan askeri sınıf, diğeriyse müslüman ve müslüman olmayan uyruklardan meydana gelen reayadır. Askeri sınıfın bütünüyle vergiden bağışık olmasına karşılık, çoğunlukla devlete ait topraklar üzerinde kiracı olarak yaşayan köylüler özel vergilerle yükümlüdür. Köylülerin topraklarını bırakmalarına ve şehirlere yerleşmelerine izin verilmemiştir."(18)

Halil İnalcık'ın da, hangi tipten olduğunu belirtmeksizin Osmanlı toplum yapısının feodal tipten ayrıldığı görüşünde olduğu anlaşılmaktadır.

---

(15) H. İnalcık: "Ottoman Methods of Conquest", Studia Islamica, s. 103.
(16) H. İnalcık: a.g.y., s. 121.
(17) H. İnalcık: a.g.y., s. 122.
(18) H. İnalcık: "The nature of Traditional Society" (Political Modernization in Japan and Turkey), s. 44.

Öte yandan tanınmış Türk tarihçilerinden Mustafa Akdağ da, aynı paraleldedir. Gerçekten, "Osmanlıların Selçuklulardan miras aldıkları bir anlayışla uyguladıkları yönetim biçimi," Mustafa Akdağ'a göre şöyledir: "Ülkede fethedilen yerlerin tarım toprakları (insan emeğiyle birlikte bulunan bağ ve bahçe kısmı dışında) 'miri-beylik' (mülkiyeti devlete ait) sayıldığından bu gibi yerleri ekip biçen çiftçi halk, devletin icarcısı (kiracısı) kabul edilmiştir. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun fethedilmiş (kafirlerden alınmış) sayılan kısımlarında (Anadolu ve Rumeli'de) miri toprak tasarruf eden köylülerin ödedikleri çeşitli vergiler, aslında ektikleri toprakların icarıdır. Hatta devlet isterse, icara verecek yerde bizzat işletir veya ortakçılık da yapabilirdi. Fakat zorluğundan dolayı bu son iki işletme şekline az rastlanmıştır. Devletin icarcısı olan köylüler, bu anlamda "raiyet" adını almıştır. Eğer bir köy halkı işlettiği toprağın icarını doğrudan doğruya devlete veriyorsa bunlar devletin raiyetidirler. Fakat bu icarlar (pratik anlamda vergiler) bir sipahiye timar olarak verilmişse, bu köylüler o sipahinin raiyetidirler, demektir. İcarı alan kimseye (devlete veya timarın sahibi olan memura) 'sahibi arz (toprak sahibi)' adı verilmektedir. İcarı alan devletin kendisi olduğu halde, bu kelimenin anlamı yerindedir; fakat icarı bir devlet memuru maaş karşılığı alıyorsa, terim yanlış kullanılmış olmaktadır. Zaten, bazı orientalistler, timar sahibine de sahibi arz (toprak sahibi) denmesinin yanlış yerleşmiş bir deyim olduğunu anlayamadıkları için, Türk timar rejimini bir çeşit feodalizm sanmışlardır."(19)

Anlaşılacağı gibi, Mustafa Akdağ miri toprak tasarruf eden köylülerin vergi şeklinde ödedikleri kirayı, bir devlet memuru olarak maaşı karşılığı alan "sipahi"ye, "Sahibi arz-toprak sahibi" demenin yanlış yerleşmiş bir kullanım olduğu görüşündedir. Bu yüzden, ona göre, Doğu tarihiyle uğraşanlar, "sipahi"yi yani timar sahibini, toprak sahibi sandıklarından, timar rejimini feodalizm say-

(19) M. Akdağ: "Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş Devrinde Esas Düzen", Tarih Araştırmaları Dergisi, c. III, sayı 4-5, s. 144-145.

mışlardır. Durum böyle olmadığından, Osmanlı toplumu feodal değildir.

Özetlendiği şekilde, genel olarak tarihçilerimiz, Osmanlı tarihinin somut görünüşlerinden ve imparatorluğun kendine özgü niteliklerinden hareketle Osmanlı toplum yapısının feodal sayılamayacağını belirtmişler ama hangi tipe girebileceği yolunda bir ipucu vermemişlerdir. Bu, kullandıkları tarihçi metodun kaçınılmaz bir sonucudur. Çeşitli toplum yapılarını incelerken onları genel tiplere sokacak soyutlama ve ayıklamalar yaparak temel nitelikleri ortaya koymak bir tarihçinin görevi olmadığı için, tarihçi metodla yapılan çözümlemelerde çeşitlilikler ve özellikler üzerinde durulmuştur.

Günümüz Türkiye'sinde sosyal bilimlerin metodlarına yabancı oldukları için tarihçilerin vardıkları sonuçlardan kalkarak, Osmanlı toplumunun kendine özgü ve her türlü sosyal kanunsallığın dışında bir yapısı olduğunu savunmaya kalkışanlar vardır. Tiplerden bağımsız özel yapısıyla Osmanlı toplumunun kendi tarihini yarattığını ve kendine özgü bir gelişme çizgisi izlediğini ileri sürmeye çalışmak, sosyal bilimlerin bilimselliğini tanımamak olur. Gerçekten her sosyal bilimin amacı, sosyal yapıların sayısız çeşitlilikleri içinde birtakım genelleme ve sınıflamalarla genel ve ortak tiplere varmak ve bunların tarihsel evrim içinde bağlı olduğu kanunsallığı ortaya koymaktır. Sosyal bilimler, ancak bu kanunsallıklara dayanaraktır ki, diğer pozitif bilimler gibi, gelecekle ilgili birtakım öndeyilerde bulunmak olanağını elde eder. Bilimlerin pratik yararlılığını da bu öndeyiler sağlar.

Kısası dendikte, her toplumun kendine özgü bir yapısı olduğunu ve bu yapının kendi özel evrim doğrultusunda yürüdüğünü ileri sürmek, sosyal olayları konu edinen bir bilimin (veya bilimlerin) varlığını kabul etmemek demektir. Tıpkı diğer pozitif bilimlerin konusu olan doğa olaylarında olduğu gibi, şüphesiz her sosyal yapının diğerlerinden ayrılan özel görünüşleri vardır, ama yine diğer pozitif bilimler gibi, sosyal bilimlerin görevi, bu özeliklerden sıyrılarak genel tiplere varmaya çalışmaktır.

• *Feodalizm'i Savunanlar:*

Osmanlı toplumunun yapısına, tarihçi metodla, kendine özgü, çevresel ve yerel özelliklerine dayanarak eğilen tarihçilerin karşısında, sosyal bilimlerin metoduyla yaklaşanlar yer alır. Bunlar bir sosyal yapının tipolojisinin, o yapının biricik olan özelliklerinden soyutlanmış ayırıcı ve egemen niteliğiyle yapılması gerektiği görüşünden hareketle Osmanlı toplumunun temel niteliğini bularak, onu bilinen sosyal tiplerden birine sokmaya çalışanlardır. Bu kümeye girenler arasında en yaygın bir eğilim olarak Osmanlı toplumunun kronolojik bakımdan zamandaş olduğu Batı feodalitesinin ana özelliklerini taşıdığı veya Osmanlı yapısının "feodal toplum tipi"nden sayılması gerektiği görüşü benimsenmiştir.

Klasik Osmanlı Çağı'nın feodal bir nitelikte olduğu görüşüne, Osmanlı toplumunun yapısına eğilirken zamandaşı Batı toplum sisteminden esinlenen ve etkilenen bir kısım Batılı yazarlarda rastlanmaktadır:

Örneğin bunlardan H.A.R. Gibb ve H. Bowen'a göre, "Osmanlı hanedanının egemenliğinin ilk dönemlerinde, belki de ta başlangıcında bir feodal sistem benimsenmiştir. Bu sistem, Avrupa'da olduğu gibi, savaşçılara toprak bağışını kapsamına alır. Buna karşılık, savaşçı askerler, istendiği zaman, askeri bir hizmette bulunmak ve bu amaçla, yalnız kendilerini değil, toprağın büyüklüğüne göre değişen bir miktar maiyeti atlı olarak donatmak zorundadır. Bu şekilde ortaya çıkan 'fief' (timar)'ler, kısmen sahipleri, kısmen de üzerlerinde kiracı olarak yaşayan köylüler tarafından işlenmiştir. Sahipleri, geçimlerini bu fief'lerden, kendilerinin yetiştirdiği ürün vb. ve köylüye yüklenen vergi ve (diğer) yükümler şeklinde sağlamışlardır."

Bu sistem, yazarlara göre, "islam tarihinde Osmanlıların bir buluşu olmadığı" gibi, "Avrupa ve Asya'da, 16. yüzyıldan önce Sultan'ın egemenliğine giren eyaletlerin birçok kesimlerinde, çok ben-

zer bir feodal sistem zaten yürürlüktedir. O kadar ki, birçok tarihçi, Osmanlı sisteminin Bizans'ınkinden türediği sonucuna varmıştır."

Küçük Asya Selçuklularıyla İran ve Irak'taki ana hanedan arasında ve Osmanlılarla Selçuklular arasında bu sistem açısından farklılıkların Bizans etkisine geri götürülebileceği kanısında olan Gibb ve Bowen'a göre "Gerçekte bu konu, Bizansın Osmanlı kurumlarına etkisi sorununun bir parçası olarak henüz tartışmalıdır. Ama ne olursa olsun, Avrupa'da Osmanlılar tarafından fethedilen eyaletlerde, onların miras aldıklarına çok benzeyen bir sistemin varlığı, Osmanlı sisteminin uygulanmasını göze çarpar bir şekilde kolaylaştırmış olmalıdır."(20)

Görüldüğü gibi Gibb ve Bowen, Batı fief'leriyle Osmanlı timarı, Osmanlılarca fethedilen yerlerde yürürlükte olan toprak sistemiyle Osmanlıların miras alarak uyguladıkları sistem arasındaki benzerlikten hareketle Osmanlı yapısını feodal olarak nitelemektedir. Anadolu Selçuklu ve Osmanlı sistemlerinin Bizans'tan etkilenmiş olabileceği görüşüyle, Osmanlıların fethettikleri bölgelerde geçerli olan feodal sistemle Osmanlı toprak rejimi arasındaki ayrımı çok belirsizleştirmektedir.

Bu tutumu Divitçioğlu "Osmanlı İmparatorluğu'nda gayet yaygın olan timar müessesesinin mevcudiyetine bakıp Osmanlı sipahi timarlarını Avrupa Ortaçağ fief'lerine benzetip, bundan esinlenerek Osmanlı iktisadi sistemine klasik derebeylik damgasını vurmak hatalıdır," şeklinde eleştirmektedir.(21) Gerçekten bu tutum, sosyal yapıları birbiriyle karşılaştırmada, birtakım ayıklamalarla yapılan özel görünüşlerinden soyutlamaya çalışmakla birlikte, yapıların bağlı olduğu sistemin temel karakteristiğini gözden kaçıran bir çözümlemenin ürünüdür.

Aynı metodolojik tutuma bizde, Osmanlı toplumunun feodal olduğunu ileri süren İ. Hüsrev Tökin'in çözümlemesinde rastlanmaktadır:

---

(20) H.A.R. Gibb - H. Bowen: *Islamic Society and the West*, I., s. 46-47.
(21) S. Divitçioğlu: *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, s. 34.

İ. Hüsrev'e göre, "Tarihte Osmanlı toplumunun dokusu çok renklidir. Bir patriarkal aşiret düzeninin yanında gelişmiş bir lonca sistemine, toprak köleliğine dayanan bir toplum biçiminin yanında geniş ticaret ilişkilerine vb. rastlanmaktadır. Ama nitelik açısından birbirinden ayrı olan bütün bu sosyal ilişkilerin üstünde ve bütün Osmanlı toplumuna damgasını vuran tek ve egemen bir düzen vardır: derebeylik düzeni."

W. Sombart'a dayanarak derebeyliğin genel karakteristiklerini belirleyen İ. Hüsrev'e göre, ekonomik bakımdan genellikle derebeylik düzeni, zengin ve iktidarlı bir sınıfın kişisel (zati) ihtiyaçları için gereken ürünleri, yabancı işgüçleriyle kendi işletmesinde ürettirmesi biçimidir. Derebeyinin servet ve gücü, geniş topraklara ve bu toprakları işleyerek kol güçlerine zorla sahip çıkmasına dayanır. Derebeyinin toprağında bulunan işgüçleri toprak sahibine Roma'da olduğu gibi kölelik bağıyla değil, toprak vasıtasıyla bağlıdır. Üretim eylemleri kısmen derebeyinin kendi işletmesinde, kısmen de geniş bir alan (arazi) üzerinde dağılmış köylerdeki köylü işletmelerinde olmaktadır.

Tarımsal üretim büyük bir kısmıyla tek tek köylü işletmelerinde yapılmaktadır. Toprak sahibinin toprak üzerindeki mülkiyet hakkı çoğunluk ekonomik uğraşıların biçimine hiçbir bakımdan etkili değildir. Bu mülkiyet hakkı, köylünün ürettiği ürünün belirli bir kısmını toprak sahibine vermesi ve yılın belirli zamanlarında derebeyine angarya iş görmesi gibi bir yükümlülük şeklinde belirmektedir. Derebeyi, köylünün vermekle yükümlü olduğu ürünleri, köyde oturan ve bunları toplamakla görevli olan "villicus"lar aracılığıyla malikanesine aktarmaktadır.

Ama köylü işletmeleri, derebeyinin tüketim ekonomisine ürün veren iki kaynaktan yalnız biridir. İkinci kaynak da, kısmen derebeyinin yanaşmaları, kısmen de çiftliğin koşum işlerini gören yükümlü köylülerin çalıştığı derebeyinin çiftliğidir. Derebeylik düzeni zamanla giderildikçe, derebeylerinin elinde yalnız bu çiftlikler kalmış ve köyler özgürlüklerine kavuşmuştur.

Derebeylik ekonomisi, güdücü gücü kâr sağlama değil, kişisel (zati) ihtiyaçları giderme olan bir tüketim ekonomisidir.

Derebeyi toprak mülkiyeti, Avrupa'da bazı ülkelerde köylünün devrimci gücü karşısında tarımsal reform yoluyla, yani derebeyi topraklarının köylüye dağıtılması yoluyla giderilmiş, bazı ülkelerde de, büyük toprak mülkiyetinin ortadan kalkması şeklinde değil, feodal çiftliklerin kâr etmek için çalışan kapitalist çiftliklere dönüşmesi gibi yeni ekonomik ilişkilere uyma şeklinde ortadan kaldırılmıştır.(22)

Avrupa derebeylik düzeninde üretim örgütü, ürünün dağılım biçimleri, kısaca ekonomik ilişkileri bütün ülkelerde aşağı yukarı aynı nitelikleri taşıdığı halde hukuk ilişkileri çok çeşitli bir görünüş kazanmıştır:

İşte Osmanlılarda da derebeylik rejimi dış özellikleriyle kendi içinde çeşitli şekiller almıştır. Ele geçirdikleri ülkelerin sosyal-sınıfsal örgütünü bütünüyle koruyan Osmanlılarda, değişik toplum görünüşü üstünde üç tip derebeyliğin bulunduğu anlaşılmaktadır:

1) Sipahi Derebeyliği: Bu, timar ve zeamet sistemidir. Osmanlı tarihleri bu kurumun basit bir yönetimsel ve askeri özellik taşıdığını, sınıfsal hiçbir niteliği olmadığını göstermeye çalışmışlardır. Ama köylüyle sipahi arasındaki sosyal üretim ilişkilerini göz önüne almayarak yalnız devletle sipahi arasındaki hukuk ilişkilerine bakmak aldatıcı sonuçlara sürükleyebilir.

İ. Hüsrev'e göre, Osmanlı toplumunda görünüşte köylü özgürdür ve toprağa tapuyla tasarruf etmektedir. Ama sipahiyle köylü arasındaki sosyal üretim ilişkilerine bakılınca, köylünün, bağımsız olarak çalıştığı ve vergisini verdiği halde özgür olmadığı, "sahibi arz"a zorla bağlı kılındığı görülür. İ. Hüsrev, "Kanuni Sultan Süleyman Kanunnamesi"nden örnekler vererek Osmanlılarda feodal

---

(22) Tarımda kapitalizmin gelişmesi sırasında karşılaşılan bu iki farklı tipe a) Amerikan tipi, b) Junkers tipi adları da verilmektedir. Suat Aksoy: Türkiye'de Toprak Meselesi, s. 11-12.

bir rejimin varlığını öne sürmektedir. "Kanunname"deki "reaya çiftlikleri (köylünün ekip biçtiği tarlalar) her ne ise sipahiye müteallikt ir", "reaya ziraate kabil yerini üç sene boz komak sipahiye zarar" olduğundan "üç yıl boz kalan yeri sahibinin elinden alıp gayri kimesneye (başka bir kimseye) tapuya vermek örfen kanun ve caizdir " hükümlerine dayanarak reayanın özgür olmadığı ve "timardan müteferrik olan reayayı cem etmek kanundur" hükmünden hareketle istediği zaman toprağı terk edemeyen ve terk etmesi halinde zorla toprağa getirilen timar toprağındaki köylünün toprağa bağlı olduğu görüşünü savunmaktadır. Ve "raiyet gitse damı ve çulu sipahinindir. Süvari kovsa damı ve çulu ol raiyetin olur" kuralına bakarak köylünün sipahiye feodal hukuk ilişkileriyle yani, zorla bağlandığını belirtmektedir.

Sipahinin buyruğunda olan toprak iki türlüdür.

a) Sipahinin kendine ait has'ı: Bu beylik topraktır. Buna "hassa çiftliği" denir. "Sipahinin hassa çiftliği ve hassa yeri hükmü oldur ki, tapulamakla kimseye mülk olmaz. Tapusu caiz değildir." Sipahi özel ihtiyaçları için yararlandığı has'ını, ister kendi işler, isterse ortakçıya verir.

b) Köyleri içine alan topraklar: Köylerin bulunduğu bu yerler gelirleri sipahiye ayrılmış topraklardır. İ Hüsrev'e göre, sipahinin, ölen veya yerinden ayrılan reayanın topraklarına da tasarruf veya zorla "terki memleket" ettirme hakkı da vardır.

Ayrıca reaya, verdiği ürünler için sipahiye ambarlar yapmak, ürünleri ambarlara taşımak ve bağ olan yerlerde belirli zamanlarda, bağlarda çalışmak gibi sipahinin bazı işlerini görmekle de yükümlüdür (Angarya).

Sipahi derebeyliğinin hukuki kuruluşunun özel karakterinden ötürü, yani sipahi rejiminin görünüşteki serbestliği yüzünden sipahinin ürüne katılması, vergi şeklinde olmaktadır. Bu vergi bütünüyle sipahinin elinde kalmakta ve buna karşılık devlet sipahiden savaş sırasında belirli miktarda kılıçlı çıkarmasını istemektedir.

Köylüden alınan vergi, biri dönüm başına, diğeri üründen öşür olarak olmak üzere iki türlüdür. "Onda-bir" anlamını taşıyan "öşür", yerine göre ikide birden onda bire kadar değişir. Ayrıca sipahinin öşürden başka köylüden aldığı vc adlarıyla derebeylik düzenini belirleyen "boyunduruk hakkı", "kulluk hakkı" gibi vergiler vardır.

2) Ruhani Derebeylik: Dinsel kurumların derebeyliğidir. Devlet veya kişiler tarafından bu kurumlara, içindeki köylerle birlikte geniş toprakların gelirleri vakfedilmiştir. Bu kurumların başında bektaşi ve mevlevi tekkeleri gelir. Bu durum, tekkelerin bağımsız derebeyi kurumları olduğunu ve topraksız köylü kitlelerinin tekkeler toprağında yüzyıllarca kölelik ve ortakçılıkla geçinmiş olduğunu göstermektedir.

3) Özel Derebeylik: Bu, padişah tarafından özel kişilere malikane veya çiftlik olarak doğrudan doğruya "Batemlikname-i Hümayun" mülk olarak verilen ya da istila edildiği zaman sınıfsal örgütü olduğu gibi bırakarak timar sistemine bağlanmayan yerlerde görülür. Bu tip derebeylik, sipahi derebeyliğinin dışında kaldığı için "özel derebeylik" olarak adlandırılmıştır. Özel derebeyliğin en karakteristik örnekleri Bosna, Hersek, Eflak, Buğdan ve Doğu vilayetlerinde görülür.

Fetihten sonra feodalitenin olduğu gibi bırakıldığı Bosna, Hersek, Eflak ve Buğdan derebeyliğinin Avrupa feodalitesinden farkı yoktur. Doğu vilayetlerine gelince, burada, Osmanlı sancakları dışında kalan "ekrat beyi sancakları, hükümetler ve mir aşiretleri"yle toprak köleliğine dayanan bir sistem yüzyıllarca sürmüştür. Osmanlı toprak örgütünün çerçevesi içine alınmamış olan bu "azil ve nasp" kabul etmeyen "ekrat sancakları", "mülkiyet üzere zapt ve tasarruf olunan hükümetler", "oğul veya akrabaya aktarılan mir aşiretleri" Doğu'da özel bir derebeyliğin doğmasına yol açmıştır. (23)

---

(23) İsmail Hüsrev: *Türkiye Köy İktisadiyatı*, s. 153-167.

Görüldüğü gibi, İ. Hüsrev, Osmanlı yapısıyla Avrupa toplumlarının yapısını karşılaştırırken çok çeşitli bir görünüş kazanan hukuk ilişkilerini bir yana bırakarak, "üretim örgütü, ürünün dağılım biçimleri, kısası ekonomik ilişkileri" temel almakta ve buna dayanarak Osmanlı toplumunu feodal saymaktadır. Batı'da olduğu gibi Osmanlılarda da tüketim - yönlü üretim uğraşılarının kısmen sipahi hası, kısmen de timar toprağı üzerinde bulunan köylerdeki reaya işletmeleri içinde örgütlendiği ve toprağa bağlı olan reayanın sipahiye vergi ve angaryayla yükümlü olduğunu belirtmektedir. İ. Hüsrev'in bir sistemi, dış görünüşlerinden soyutlayarak ana ve ayırıcı bir niteliğe geri götürme çabasına rağmen, iç karşıtlıklar içinde belli bir tipe doğru gelişme ve evrimleşmenin, sistemin en temel karakteristiği olduğunu gözden kaçırdığı görülmektedir. Bunda, İ. Hüsrev'in sistemin sadece içe dönük yönüne, yani sipahi-reaya karşıtlığına eğilmesi, dışa dönük yönünü, yani devlet-sipahi ilişkisini ihmal edişi önemli bir rol oynamaktadır. Oysa kendisi de, sipahi derebeyliğinde değişmeleri doğuran iki ana nedeni "a) Mali darlık dolayısıyla timar ve zeametlerin spekülasyon konusu olması, b) Saltanat merkezinin eyaletler üzerindeki otoritesinin yıkılması"(24) şeklinde belirlerken, sistemin evrimleşmesinde sadece dışa dönük yönü üzerinde durmaktadır. Bir yapının, bağlı olduğu ileri sürülen tipin iç evrimleşme dinamiğinden yoksun olması, o tipten olmadığı yolunda açık bir belirti olsa gerekir.

Osmanlı toplumunun feodal olduğu sonucuna varırken kullandığı çözümleme anahtarıyla Behice Boran da bu kümede ele alınabilir:

Bir sosyolog olarak Behice Boran, metodları gereği, her toplumun kendine özgü olan tarihsel akışı ve başka toplumlara benzemeyen özellikleri üzerinde duran tarihçilerden ayrılarak "ayırtedici temel vasıflar" üzerinde Osmanlı toplumunun tipolojisini yapmak amacındadır.

---

(24) İ. Hüsrev: a.g.y., s. 167.

Boran'a göre, bir "müsbet bilim" olarak sosyoloji, toplumların ortak vasıfları üzerinde durur, soyutlamalar, kıyaslar yaparak genel yargılara, genellemelere varmayı amaç tutar; tarih disipliniyse somut toplumları somut mekân ve zaman koşulları altında inceleyerek zaman içinde olayların art ardalığını gösterir.(25) Böylece, toplum yapısı konusunda tarihçi metodla sosyolojik metod arasındaki ayrımıyla soruna metodolojik yönden aşağı yukarı ilk yaklaşan Behice Boran olmuştur.

Sosyal sorunları toplum yapısı açısından ele almayı öğütleyen Boran'a göre, Osmanlı İmparatorluğu'ndan bugünkü Türkiye'ye geçiş, batılılaşma, modernleşme vb. olay değil, belli bir toplum yapısından bir başka toplum yapısına doğru değişmedir. Toplumlarda yapısal değişmeler söz konusu olunca da, bu değişmelerin ana kaynağı bulunmalıdır. Hiçbir toplum diğer toplumlardan soyutlanmış olmamakla birlikte, bir toplumun gelişme ve değişmesinde ya iç koşullar ve oluşmalar ağır basar, dış ilişkiler ancak yardımcı rolü oynar, veya dıştan gelen baskılar ve zorlamalar iç yapıyı etkiler, değiştirir.

Batı'da derebeylik düzeninden kapitalizme geçiş Batı toplumlarının iç gelişmeleri ve değişmeleri sonucu olmuştur. Dış ticaret, Amerika yerlileri ve Asya ve Avrupa ülkelerinin talanının içte sermaye birikimine yardımcı olması gibi, bu iç gelişmelerde dış ilişkilerin kamçılayıcı etkisi olmuştur. Ama bu değişmenin kaynağı içteki oluşumlardır. Oysa azgelişmiş ülkeler ve bu arada Türkiye, Batı'nın bu gelişmiş ülkelerinin baskısı, zorlaması altında içten değişmeye ve yeni bir düzene girmeye başlamışlardır.

"Bunun için, son bir, birbuçuk yüzyılda Türk toplumunun izlediği oluşma ve değişme incelenirken bu gerçeği, yani değişmelerin kaynağının, Türk toplumundan daha ileri safhada, bir başka düzende olan Batılı toplumların askeri, siyasi ve ekonomik baskısı olduğunu gözden kaçırmamak lazımdır."

---

(25) B. Boran: "Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet: 1 Marksist Metod Nedir?", Yön, sayı 50 (28 Kasım 1962).

Sorunları toplum yapısı açısından görmek, onlara üretim güçleri, ilişkileri ve sosyal sınıflar açısından bakmak demektir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda toplum yapısının derebeylik tipinde olup olmadığı tartışması, feodalite veya derebeylik terimine verilen farklı anlamlardan çıkmaktadır.(26)

Boran'a göre "Değil insan toplumları, inorganik madde alemindeki somut gerçek parçaları, birimleri bile somutluluğunda ele alındıklarında tam bir benzeri olmayan eşsiz varlıklardır. Ama bilimin amacı, gerçeği bütünüyle doğru anlamamız ve ona göre aksiyona geçmemiz bakımından önemli faktörleri önemsizlerden ayırmak ve önemli olanları da önem derecesine göre bir sıraya koymaktır. Bilimde tiplerin tesbiti ve somut gerçeklerin buna göre tasnifi bu meselelerin çözümlenmesi içindir. (Somut) gerçekleri hiç gözden kaçırmamalı, ama genel kavramlar olmadan da somut gerçeklerin sonsuz çeşitliliği, tükenmez vasıfları arasında önemli olan(lar)'ı gözden kaçırmak (ve yanlış sonuçlara varmak) tehlikesi vardır. Gerçeklere dayanmayan, gerçeklerle beslenmeyen kavramlar boş kalıplar haline gelirler, ama genel kavramlarla sistemleştirilmemiş gerçekler de bir olgular yığını olmaktan öteye geçemez."(27)

Bu açıdan, her toplum tipinin yapısal niteliğini belirleyen temel faktörler (kategoriler) vardır. Feodal toplumlarda para belirmekle, şehirlerarası ve dış ticarette mübadele aracı olarak ve çok sınırlı ölçüde de sermaye olarak kullanılmakla birlikte, bu toplumun dayanağı, toprak mülkiyeti ve toprak rantıdır. Başka bir deyimle, temel servet şekli toprak, temel üretim tarım ve temel gelir şekli rant'tır. Bu toprak mülkiyeti; devlet mülkiyeti, özel mülkiyet, vb. şeklinde, toprak rantı da öşür, aynı vergiler, angarya, vb. şeklinde belirebilir. Ama somut belirtilerdeki bu çeşitlilik, bu iki temel kategoriye (top-

---

(26) B. Boran: *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*, s. 3-4.

(27) B. Boran: "Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet"; (Parantez içindeki kelimeler, Boran'ın *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları* adlı kitabında adı geçen yazıya yaptığı eklemelerdir.)

rak mülkiyeti, toprak rantı) indirgenebilir.

Bu toplum yapısının bir başka temel kategorisi de "serf"lik, yani toprağa bağlı tarım emekçiliğidir. Bu toprağa bağlılık derecesi ve şekli de toplumdan topluma değişebilir, ama temel olan böyle bir bağlılığın varlığıdır.

Teknoloji bakımından derebeylik toplumu, organik enerji (insan ve hayvan gücü)'den ve bu gücün kullanılabileceği aletlerden ve ampirik geleneksel teknik bilgiden ibarettir. (Bu teknoloji sadece feodaliteye özgü değildir.)

İşte Behice Boran, Batı'daki örneklerinden kendine özgü önemli farklar göstermekle birlikte Osmanlı toplumunu, sözü edilen bu temel niteliklere sahip olduğu için derebeyliği toplum düzeninin bir çeşidi saymaktadır.(28)

"Merkezi Feodalite" olarak tanımladığı Osmanlı toplumuyla "mahalli Batı feodalizmi" arasındaki farkın, Batı derebeylik sistemlerinin kendi aralarındaki farklardan daha ileri olduğunu kabul eden Behice Boran'a göre, işte bu, "feodal tip" denilen toplum sisteminin özellikleri, "Batı'nın mahalli derebeyliği kadar merkezi Osmanlı İmparatorluğu için de doğrudur."(29)

Behice Boran, Osmanlı İmparatorluğu'nda, "reayanın serf değil, hür köylü olduğu" yolunda Ö.L. Barkan'ın tezini eleştirerek feodalizmin temel niteliklerinin Osmanlı toplumunda da bulunduğunu göstermeye çalışmıştır.

Önce Barkan'ın Batı'daki serfleri kölelerle bir tutarken yanıldığını ve birbirinden bütünüyle farklı kurumlar olan kölelikle serfliğin bazı benzer görüşlerinin ne aradaki farkı ortadan kaldıracağını, ne de bu farkın önemini azaltacağını belirterek Batı'da da "villain" ve "rouiter" adı altında özgür köylülerin bulunduğunu eklemektedir.

Sonra, reayanın özgür köylüler olduğunu savunan Barkan'ın ay-

(28) B. Boran: *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*, s. 5-6.
(29) B. Boran: "Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet 11; Osmanlılarda Mülkiyet Meselesi" Yön, sayı 51 (5 Aralık 1962).

nı yazılarında reayanın toprağa bağlı olduğunu, bırakıp gitme hakkı olmadığını, bu bağlılığın babadan oğula geçtiğini, reayanın timar sahibi olamadığını göstererek reaya'yla serf arasındaki benzerlikleri ortaya koyduğunu belirtmektedir.

Ayrıca Barkan'ın, Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyıldan önce Batı'daki serflik sisteminin hemen aynı olan "kulluk"ların yaygın olduğunu söylediğine işaret etmektedir.

Üstelik Barkan'ın, Anadolu ve Rumeli'de yüzyıllarca süren bir "mahalli derebeylik nizamı"nın bulunduğu ve sipahilerin Osmanlı devletinden önce almış oldukları berat ve timarlarını koruduklarını yazmasına dayanarak "merkezi feodalitenin mahalli feodaliteyi tasfiye etmekten de çok uzak olduğu" sonucuna varmaktadır.

Son olarak Barkan tarafından ileri sürülen "Osmanlı İmparatorluğu'ndan toprakların birer devlet memuru niteliğinde olan kimselere görev karşılığı, gelirlerinden yararlanmak üzere verildiği ve bunların toprağın sahibi olmadığı" görüşüne de katılmamaktadır. Boran'a göre, "mülkiyete sahip olmama" durumu çoğunluk teoride kalmış ve bunlar mülk sahipleri gibi reayanın ürünlerinden yararlanmışlardır. Öte yandan başlangıçta Batı'da da topraklar memur sıfatında olan kimselere hizmet karşılığı dağıtılmış ve toprağın mülkiyet ve "intifa" hakkı birbirinden ayırt edilmiştir. Ama ancak zamanla ekonomik-teknolojik koşullar güçlü bir merkezi otoritenin kurulmasını engellediğinden, senyörler toprağın fiili sahipleri haline gelmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaysa merkezi otorite kendi düzenini daha başarıyla yürütebilmiş, beyler memur niteliğini çöküş dönemine kadar sürdürmüşlerdir.[30]

(Osmanlı toplumuyla aynı tipten olmasına rağmen) Batı toplumları temel yapı değişmelerine uğramış ve temel kategorileri kapital olmuştur. Bu terimde, hem üretim araçlarının özel mülkiyeti, hem bu mülkiyetin emek gücünden kopuşu hem de özel mülkiyetteki üretim araçlarıyla özgür emek gücünün üretimde kullanılması-

(30) B. Boran: a.g.y.

nın sonucu artık değerin meydana geliş unsurları vardır. Batı'da 11. yüzyıldan başlayarak ticaret artmış, bunun sonucu olarak mal talebinin yükselmesi sanayii teşvik etmiş ve bu da, teknikte organik enerjiden ve el aletlerinden makineye geçiş gibi nitel bir sıçrayışa yol açmıştır. Derebeylik toprak mülkiyeti sisteminin tasfiyesi, toprakta ve diğer üretim araçlarında tam özel mülkiyetin meydana gelişi ve ekonominin ağırlık merkezinin endüstriye kayışı burjuvazinin işi olmuştur.

Behice Boran'a göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu gelişmeye ayak uydurmayışının iki ana nedeni vardır:

a) Batı, kapitalist sistemi yaratacak olan sosyal değişmeleri geçirirken, Osmanlı toplumu bütün gücüyle merkezi feodaliteyi kurma çabasındadır. Yani Osmanlı İmparatorluğu Batı'ya oranla gecikmiş bir feodalizm aşamasındadır.

b) Batı'nın Doğu'yla olan ticaretinin ana yolları üzerinde kurulmuş olan Osmanlı İmparatorluğu, bu durumunu koruyabilseydi belki bu değişmelerin etkisi altında aynı doğrultuda gelişmeler gösterebilirdi. Ama coğrafi keşifler sonucu Akdeniz havzası ülkeleri eski ticari önemlerini yitirmiş, Anadolu'daki büyük ticaret ve el endüstrisi merkezleri sönmüş ve gerilemiştir.[(31)]

İşte kapitalist sisteme geçmiş olan Batı'nın 18. yüzyıl sonlarından bu yana Osmanlı İmparatorluğu'nu ham madde kaynağı ve mamul eşya pazarı olarak açmak üzere zorlamaları sonucu, Batılılaşma hareketleri başlamıştır.[(32)] İmparatorluğu dışa açılmaya zorlayan Batı kapitalizmi, imparatorluktan yararlanabilmek için birtakım gelişmeleri birliğinde getirmiş ve içte de kapitalist nitelikte yeni gelişmelere yol açmıştır.[(33)]

Bu yenilikler en çok tarımdaki üst sınıfların işine yaramıştır. Kapitalist yönde bir sanayileşme olamadığı ve Batı kapitalizmi de ülkeyi bir tarım ekonomisi altında tutmak istediği için, tarım ve

(31) B. Boran: *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*, s. 7-9.
(32) B. Boran: a.g.y., s. 9.
(33) B. Boran: a.g.y., s. 13.

toprak mülkiyeti ekonominin temeli olmayta devam etmiş ve toprak sahipliği gerçek, tam bir mülkiyet haline gelmiştir. 1840'ta timar sistemi kaldırılmış, 1858 Kanunu'yla toprakta tam mülkiyet kurulmuştur. Gerçi toprakların çoğu miridir ama bunların "tefviz" yoluyla kişilere geçmesi, devlete ait kuru mülkiyeti soyut bir hak haline sokmuştur. Böylece fiilen toprağa sahip olanlar toplumun en güçlü sınıfı olmuştur. Bu tarihten sonra devletle büyük toprak sahipleri arasındaki derebeylik ilişkileri ortadan kalkmış, ama toprak sahipleriyle tarım emekçileri arasında derebeylik kalıntısı ilişkiler süregelmiştir. Derebeylik düzeni tam tasfiye edilmediği için taşralı toprak sahipleri sınıfı varlığını korumuştur.(34)

Yukarda özetlendiği gibi, toplumlarda yapısal değişmelerin ana kaynağının temelce, iç ya da dış dinamik olduğu görüşüyle Behice Boran, Batı toplumlarının derebeylikten kapitalizme iç değişmelerle dönüşmesine karşılık, Osmanlı toplumunun Batı'nın gelişmiş ülkelerinin etkisiyle yeni bir düzene geçtiğini belirtmektedir. Böylelikle Batı feodalitesiyle Osmanlı feodalitesi arasında içten ve dıştan evrimleşme bakımından önemli bir yapısal farklılığı kabul ederken, bir toplum tipinin yapısal niteliğini belirleyen temel faktörler arasında en başta gelen evrimleşme dinamiğini, yani yapının değişerek yeni ve belirli bir tipe doğru gelişimin ön koşullarını hazırlama gücünde olup olmadığını gözden kaçırmaktadır. Başka bir deyimle, toplumların iç veya dış dinamikte değişip gelişmelerinin yapısal bir nitelik olduğunu kabul ederken, iç ve dış koşullarla evrimleşmiş iki yapıyı aynı tipten sayabilmektedir.

Yani Behice Boran, Osmanlı toplumunda kapitalizm öncesi dönemin feodalite olup olmadığını tartışırken, bilimsel bir yaklaşımla, yapılar arasında, somut görünüşleri bir yana bırakarak toplum tiplerinin yapısal niteliğini belirleyen kategoriler açısından benzerlikleri araştırmıştır. Bu yaklaşımla, feodal tipin kategorileri olan "toprak mülkiyeti, toprak rantı ve servaj sistemi" açısından çözümlediği Osmanlı toplum yapısını feodalite tipine sokmuştur. Ama

(34) B. Boran: a.g.y., s. 15.

ilerde gösterileceği gibi, bir toplum tipinin yapısal niteliğini belirleyen kategorilerin en önemlisi olan ve tipe tarihsel evrim sürecinde anlam kazandıran gelişme dinamiğini ele almadığı için çözümlemesi tamamlanmamış olmaktadır.

Gerçekten Behice Boran'a göre kronolojik ve ontolojik olarak aynı tipten olan iki toplum yapısından biri, içten değişmelere uğrarken, diğeri iç koşullarla değişememekte ve kendisiyle aynı tipten bir yapının dönüştüğü yeni bir toplum tipinin etkisiyle evrimleşmektedir. Daha açık bir deyimle, ikisi de feodal olan Batı toplum yapısıyla Osmanlı toplum yapısından ilki, kendi iç koşullarıyla değişmeye uğrar ve daha ileri bir aşama olan kapitalizme dönüşürken, diğeri ancak Batı kapitalizminin etkisiyle değişmektedir. Marksist çözümleme planında, bir toplum tipinin temel kategorisi, biçimlenirken geliştirdiği iç çelişkilerle yeni ve belirli bir tipe dönüşme koşullarını hazırlamaktır. Başka bir deyimle feodal üretim biçimi, tarihsel evrim çizgisi içinde kapitalizmin ön koşullarını iç çelişkilerle hazırlayan bir aşama olarak anlam kazanır. Bu bakımdan, bu temel kategoriden yoksun bir yapıya feodal demek bir üretim biçimini tarihsel akış içindeki yerinden çekip alarak temelsiz bırakmak, yani toplum tiplerini tarihsel dinamizmden soyutlamak olur.

Oysa Behice Boran, Osmanlı toplumunun Batı'nın gelişmesine ayak uyduramayışını, yani iç değişimiyle kapitalist aşamaya dönüşemeyişini, a) Osmanlı İmparatorluğu'nun gecikmiş bir feodalizm aşamasında oluşuna, b) Batı'nın coğrafi keşifleriyle ana ticaret yollarının değişmiş olmasına bağlamaktadır.

Osmanlı toplum yapısının iç koşullarla kapitalizme doğru gelişemeyişini, tarihsel evrimde gecikmeyle, yani Batı'nın kapitalizme dönüşümü sağlayan ön koşulları hazırladığı bir çağda hâlâ aynı durumda kalmakla açıklamak, bu yapının değişmeyi önleyen ve geciktiren bir nitelik taşıdığını, farklı bir yapısal niteliği olduğunu kabul etmek demektir.

Osmanlı toplumunun gecikmesini veya Batı'nın gelişmesini,

ana ticaret yollarının değişmesine bağlamaksa, toplum tiplerinin evrimini, bu tiplerin evrimleşme kanunsallığının dışında rastlantısal ve özel bir tarihsel nedenle açıklamak anlamına gelir. Oysa üretim biçimlerinin evrimleşmesi, tarihsel olayların değil, o üretim biçiminin iç çelişkilerinin hazırladığı ve doğurduğu değişmelerin ürünüdür. Tarihsel olaylar bu gelişmelerin tikel ifadeleridir. Yoksa toplumların gelişme kanunsallığından söz etmek olanağı kalmayacaktır. Bu açıdan coğrafi keşifler, toplum tipinin değişmesinin nedeni değil, sonucudur. Yani feodalizmin kapitalizme dönüşümünde, iç değişmelerle, teknik ilerleme ve ticaretin hacimsel gelişmesinin doğal bir açılımıdır. Kısası, bir toplum yapısını bir tipe sokarken, o yapıda söz konusu tipin kendisinden sonra gelecek aşamayı hazırlayan ön koşulların oluşup oluşmadığına bakmak gerekir.

Öte yandan Anadolu toplumlarının yapısal evrimine eğilen Kurthan Fişek'in, Behice Boran'a paralel bir tutumla, bir sosyal yapının belirlenmesi sırasında "temel nitelik"in ele alınması gereğine değindiği görülmektedir. Kurthan Fişek'e göre:

"Bir toplumsal yapının egemen niteliğini belirlemek için kesin soyutlamalara gitmek, çevresel bazı özellikleri ayıklamak ve temel çelişkinin ne olduğunu saptamak gerekir. Bu açıdan ele alındığında, feodal bir yapının evrensel çelişkisi, başlangıçta toprakkulları ve topraksoylular arasındaki çelişki, daha sonraları da kentlerle köyler arasındaki dengenin giderek ilkinden yana bozulmasıdır. Yalnızca toprak mülkiyetinin devlet elinde oluşuna bakarak Anadolu toplumlarında toprakkulu - topraksoylu çelişkisinin olmadığını söylemek yanıltıcıdır."[35]

Burada Kurthan Fişek'in, "temel çelişki"yi bir yapının belirleyici ana niteliği olarak ele aldığı ve bu yüzden aynı karşıtlığın varlığından hareketle Osmanlı toplumunu feodal saydığı anlaşılmaktadır. Oysa bilindiği gibi, bir yapıda temel karşıtlığın varlığı, o yapıda, bağlı olduğu tipin iç - evrimleşme özelliğinin bulunmasıyla an-

---

(35) Kurthan Fişek: *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı*, s. 9-10 .

laşılır. Tarihsel evrim süreci içinde karşıtlık, yeni ve belirli bir tipe dönüşme dinamiği olarak anlam kazanır. Bir karşıtlığın türü de bu evrim sürecinde belirir. Bir yapıdaki karşıtlığın feodal olup olmadığı, o yapıda iç gelişimle kapitalizmin ön koşullarının hazırlanmış olup olmadığına bakarak anlaşılır. Bu açıdan, Osmanlı toplumu feodalse, onda iç değişmelerle kapitalizmin oluştuğunu göstermek gerekir.

Oysa Fişek, bir yandan "azgelişmiş ülkelerde kapitalistleşme sürecinin başlatıcısı, düzenin kendi iç çelişkileri, bir başka deyişle gerek sanayi ve gerekse tarım kesiminde, köyler ve kentler arasındaki sosyal işbölümünün keskinleşmesine koşut (paralel) olarak üretim güçlerinin gelişmesidir "(36) diyerek Anadolu toplumlarında bu evrimleşme potansiyelini varsaymakta, öte yandan "19. yüzyılın dönemecine gelindiğinde, ekonominin dışa bağımlı niteliğinin sonucu olarak, feodal yapının giderek çözüldüğünü ve yavaş da olsa yerini kapitalist ilişkilerin aldığını görüyoruz."(37) sözleriyle yapının evrimleşmesindeki dinamizm eksikliğini kabul etmektedir.

Şüphesiz ki, bir yapının içinde bulunduğu aşamanın (kapitalizm) önkoşullarının öncel bir aşamada (feodalizm) hazırlanmış olmasıyla dış etkilerin ürünü olması arasında önemli ayrımlar vardır. Bu durum, temel karşıtlığın aynı olmasına rağmen (emek - sermaye), bu karşıtlığın içinde belirdiği biçim ve onun çözüm stratejisi açısından büyük farklar doğurur.

Son olarak aynı metodolojik doğrultuda Osmanlı toplumunun yapısını feodal olarak niteleyen M. Erdost'un görüşü üzerinde durmak yararlı olacaktır:

M. Erdost, üretim ilişkileri açısından Osmanlı devlet yönetiminin aslında merkezi feodal devlet niteliğinin bir belirtisi olduğu kanısındadır.

M. Erdost'a göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezi feodal

(36) K. Fişek: a.g.y., s. 13.
(37) K. Fişek: a.g.y., s. 27.

devlet yönünde geliştirilen üretim ilişkileri Selçuklulardan, Anadolu Beyliklerinden gelen bir kökene sahiptir. Dalga dalga Anadolu'ya gelerek, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dakiler dışında, toprağa yerleşen Oğuz boylarının dağınık bir şekilde yerleşmeleri, esnaf ve zanaat örgütlerinin egemen olduğu "şehir iktisadi birimleri"ne bağlanmaları yüzünden kandaş topluluklar ve klan aristokrasisi parçalanmıştır. Selçuklu devletinin yıkılışından sonra Anadolu beyliklerinin ayakta kalışı, şehirlerin birer "iktisadi birim" olmalarıyla açıklanabilir.

Osman Bey'in, "emaret (beylik)"i bir "fief" şeklinde alarak kurduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli fetihleri, küçük feodal beylerin yerini büyük feodal devletin almasıdır. Osmanlı İmparatorluğu, askeri - feodal bir devlettir. Feodal devletin "iktisadi birimi" tarımda küçük çiftçi işletmeleridir; ekonomik birimler bakımından birbirlerinden bağımsız olan küçük çiftçi işletmeleri bir araya getirilerek askeri merkezileşmeyi sağlayan timar birlikleri meydana getirilmiştir. Başka bir deyimle, feodal üretim ilişkilerinin merkezileşmesiyle büyük feodal devletin kuruluşu askerileşme temeline göre düzenlenmiş ve bu askeri merkezileşme timar rejimiyle gerçekleştirilmiştir. Timar rejimi, feodal birimlerin, askeri amaçlarla büyük feodal devlet şeklinde birliğini sağlamıştır.

Erdost, Osmanlı İmparatorluğu'nda üretici sınıfla toprağın sahipleri arasındaki ilişkileri üç kümede toplamaktadır:

a) Malikane - Divani Sistemi: Toprağın kişilere, reayanın devlete ait olduğu bu sistemde, reaya'yla devlet arasındaki bağımlılık, büyük feodal aile olan Osmanlılarla yarı köle bir sınıf arasındaki bağlılıktır.

b) Ortakçı Kullar: Özellikle savaş esirlerinden meydana gelen bu kullar, köleyle serf arasında bir yer tutmaktadır.

c) Timar Rejimi: En geniş olarak uygulanan ve askeri bir sistem olan timar, Osmanlı rejiminde, Selçuk devletinin zanaat ve ticaret merkezleri olan şehirlerin çevresinde toplanan bağımsız ekonomik

birimleri merkeze bağlayarak askeri feodal devletin merkezileşmesini sağlayan en önemli bir öğe olmuştur. Bu sistemde de reaya, sınıf değiştiremediği gibi toprağa da bağlı durumdadır.

Erdost'a göre, "şimdiye kadar daima reaya'yla timar sahibi arasındaki ilişkiler göz önüne alınmış ve sonunda reaya üzerinde hukuki ve idari haklara timar sahibinin değil, devletin sahip bulunması dolayısıyla bu bağımlılığın Batı Avrupa feodalizmi modeline uymadığı sonucuna varılarak, Osmanlılarda üretimin feodal olmadığı veya reayanın hür köylü olduğu görüşüne varılmıştır. Oysa Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı Avrupa'da olduğu gibi küçüklü büyüklü ve birbirinden bağımsız feodal birlikler değil, devletin genişliğini kucaklayan tek feodal vardır ve bu, devletin sahibi Osmanlı ailesidir." Yani reayanın bağımlılığını ve timar sahibinin yetkilerini belirleyen, devleti temsil eden Osmanlı ailesidir. Dirlik ve diğer toprak sahiplerini, reaya üzerindeki "hukuki ve idari" yetkileri bakımından ikinci derecede feodaller saymak gerekir. Timar rejiminin ortadan kalkmasıyla timar ve toprak sahipleri (yani feodal öğeler) biraz daha bağımsızlaşmış ve toprakları kendi üzerlerinde tapulamışlardır. "Aşar"la henüz devam eden köylüyle devlet arasındaki feodal bağımlılık küçük burjuva nitelikte bir devrim olan cumhuriyet döneminde sona erdirilerek feodal devletin yıkılması tamamlanmıştır.

Ama böylelikle feodal birimler daha serbest hale gelmişler ve para ekonomisinin gelişmesiyle daha da güçlenmişlerdir. O halde, Erdost'a göre, cumhuriyet, reayanın devletle bağlarını, feodal bağlardan ulusal bağlar düzeyine yükseltmiş, ama büyük toprak sahibiyle köylü arasındaki feodal bağımlılığa dokunamamıştır.

Feodal devlette merkezi birliğin çözülmesine yol açan nedenler:

a) Savaş ganimetlerinin tükenmesi, b) timar rejiminin bozulması, c) feodal merkezileşmenin parçalanmasına rağmen kapitalizmin gelişememesidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitalizmin gelişmesini engelleyen etmenlerse, a) feodalizmin merkezi niteliği, yani servetin ticaret ve zanaat merkezlerinde değil, sarayda toplanması; b) Amerika'nın keşfinden sonra Avrupa'da bollaşan altınla İmparatorluktaki hammadde kaynaklarının emilmesi; c) kapitülasyonlar ve ticaret anlaşmalarının ülkeyi açık pazar haline getirmiş olmasıdır.[38]

Demek ki, feodal toplum feodal birimlere bölünmemiş ve askeri-feodal bir merkeziyetçilik dolayısıyla iç sınıf çelişkileri geciktirilmiş olmakla birlikte, kapitalizme geçecek bir iç dinamizm kazanırken, çeşitli iç etkenlerin yanında, kapitalist dünya pazarının etkisinde, kapitalist süreç yarı-sömürgeleşmeye yönelmiştir. Ama feodal üretim ilişkilerinin merkezi niteliğinin parçalanması sonucu, tarımda, küçük tarım işletmelerinin önemli bir kısmı serbest hale gelmeye, kasaba ve şehirlerde lonca törelerinden sıyrılmış şehir küçük burjuvazisi görülmeye başlamıştır. Yani ekonomik yapı, egemen feodal karakterine rağmen, kendi bağrında, kapitalizmin filizlendiği, uluslaşma döneminin başladığı bir düzeye ulaşmıştır.[39]

Ama Türkiye'de feodal devletin yıkılışının nedeni, burjuvazinin bir devrim yapacak kadar gelişmiş ve güçlenmiş olmasında değil, parçalanmakta ve çökmekte olan feodal devletin, ulusal kurtuluş hareketi karşısında emperyalizmle işbirliği yapmış olmasında gizlidir. Bu devrimi yöneten ve küçük burjuvazinin çıkarlarını yansıtan "küçük burjuva bürokrasisi"nin egemen bir görünüş kazanmasının başlıca nedenleri, M. Erdost'a göre:

a) Kapitalizmin gelişme halinde ve feodal alt yapının henüz yıkılmamış oluşu;

b) Kapitalist pazarın kurulduğu yerlerde bile, feodal kültür ve törelerin bütünüyle ortadan kalkmayışı;

c) Uluslaşmanın tamamlanmamış olması;

---

(38) Muzaffer Erdost: *"Türkiye Sosyalizmi" ve Sosyalizm*, s. 54-77.
(39) Muzaffer Erdost: a.g.y., s. 77.

d) Burjuva toplumuna özgü sınıfların "cebir" öğesini parçalayıcı güçler haline gelmemiş olmasıdır.[40]

Görüldüğü gibi, M. Erdost'a göre, Osmanlı devleti, merkezi bir "askeri-feodal" devlettir. Merkezileşmeyi sağlayan, bağımsız ekonomik birimler olan çiftçi işletmelerini bir araya getiren timar rejimidir. Bu rejim, feodal birimlerin askeri amaçlarla büyük feodal devlet şeklinde birliğini gerçekleştirmiştir. Reaya'nın timar sahibiyle olan ilişkilerinden çok devletle ilişkilerine ağırlık veren M. Erdost, Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin sahibi Osmanlı ailesinin, devletin genişliğini kucaklayan tek feodal olduğu kanısındadır.

Onca, devletle köylü arasındaki feodal ilişkiler timar rejimi ve "aşar"ın kalkmasıyla sona ermiş, ama kapitalizmin gelişmemiş olması yüzünden feodallerle köylü arasındaki ekonomik bağımlılık süregelmiştir.

M. Erdost'u, Osmanlı toplum yapısı için feodalizmi önerenlerden ayıran temel özellik, diğerlerinin, çeşitli nedenlerle değişen bu yapının kapitalizme dönüştüğünü kabul etmelerine karşılık, onun, feodal ilişkilerin tarım kesiminde günümüzde bile egemen olarak kaldığını öne sürmesidir.

Bununla birlikte, Behice Boran'ın deyimiyle Osmanlı toplumunu "merkezi bir feodalite" olarak niteleyen M. Erdost, feodalizmi savunan diğerleri gibi, marksist tarih anlayışıyla, yani toplum tiplerinin tarihsel evrimindeki kanunsallığı araştıran bir metodla bağdaşmaz bir tutum içindedir. Şöyle ki:

Tarihin diyalektiği, yani karşıtlıklar içinde gelişen tarihin lojiği, her evrim aşamasının, yani her toplum tipinin ön koşullarının bir önceki aşamada hazırlanması ve kendi içinde geliştirdiği karşıtlıklarla bir sonraki tipin oluşumunu sağlaması şeklinde belirir. Başka bir deyimle, toplum tiplerinin evriminde, bir sonraki tipe (iç karşıt-

(40) Muzaffer Erdost: a.g.y., s. 82-83.

lığın türü bakımından belirli bir tipe) dönüşmeye yol açan bir kanunsallık vardır. Bu yüzdendir ki toplum tiplerine tarihsel akış içinde bir yer ve anlam kazandıran temel özellik, toplum tiplerini belirleyen ana nitelik, onların dinamiğidir. Bu bakımdan, tek tek toplum yapılarının bu tipler açısından çözümlemeleri yapılırken, bu yapılarda, söz konusu temel karakteristiğin, yani "belirli" bir tipe doğru dönüşme dinamiğinin araştırılması esastır.

Somut örneğiyle belirtmek gerekirse, bir tarihsel evrim aşaması olarak "feodalizm" tarihsel evrim çizgisi içinde, iç karşıtlığıyla belirli bir tipin, yani "kapitalist" toplum tipinin ön koşullarını hazırlamış olmakla bir anlam kazanır ve tanımlanır. Çeşitli toplum yapılarında değişik hukuk formları içinde beliren feodalizme damgasını vuran özellik bulur. Bu bakımdan, ilerde görüleceği gibi, emeğin özgürleşme süreci içinde kapitalizmin ön koşulları olan özgür işgücü ve servetin sermayeye dönüşümü olayını, iç karşıtlığıyla yaratan her yapı feodaldir. Tersine söylenirse, kapitalizmin tarihsel ön koşullarını iç değişmelerle hazırlamayan bir yapıya feodal sıfatını vermek, bu tarih anlayışıyla bağlaşmaz. Bu yüzden, "sipahi - senyör", "reaya-serf" benzerliğinden hareketle "sipahi - reaya" karşıtlığını veya "feodal Osmanlı ailesi - köylü" karşıtlığını göstererek Osmanlı toplumunu feodal olarak nitelemek mümkün değildir. Önemli olan, bu iç karşıtlığın, feodal bir yapının dönüştüğü kapitalist toplum tipine evrimleşme sonucunu doğurup doğurmadığıdır. Osmanlı toplumunun kendiliğinden kapitalizme dönüşmediği ise bilenen bir gerçektir.

Şüphesiz ki bir yapı, dış dinamik yoluyla, iç koşullarla varmadığı belirli bir toplum tipine dönüşebilir. Osmanlı toplum yapısında, Batı kapitalizminin etkisiyle kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşması buna bir örnektir. Ama bu durumda, o yapının, kapitalizmin hazırlayıcısı bir öncel aşamadan, yani "feodalite"den geçtiğini ileri sürmek, toplum tiplerinin evrim kanunsallığına uygun düşmeyecektir. Böyle bir tutumun, söz konusu toplum yapısını, feodal bir öncel aşama temeli üzerinde çözümlerken, egemen temel

karşıtlığı, yani yeni bir tipe dönüşme dinamiğini belirlemede yanılmalara düşmesi kaçınılmazdır.

Bu açıdan bakıldığında M. Erdost'un, diğer feodalizm savunucularının da karşılaştığı bir güçlükle hesaplaşırken tutarlı olmayan açıklamalar yaptığı görülmektedir. Gerçekten, bir yandan "askeri - feodal bir merkeziyetçilik" yüzünden iç sınıf "çelişkileri"nin gecikmesine rağmen, feodal toplumun kapitalizme geçecek bir iç dinamizm kazandığını öne sürerken, bir yandan da çeşitli etmenlerle Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitalizmin gelişemediğini belirtmektedir. M. Erdost'a göre, Osmanlı toplumunda kapitalizmin gelişmesini engelleyen etmenlerin başında, feodalizmin merkezi niteliği, yani servetin ticaret ve zanaat merkezlerinde değil, sarayda toplanması gelmektedir. Demek ki bu durum, Osmanlı toplum yapısının, ana karakteristiğiyle kapitalist gelişmeyi engelleyici bir nitelik taşıdığını, yani feodalizmin temel karakteristiğinden yoksun olduğunu göstermektedir.

Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitalizmin gelişemeyişi, onun, hammadde kaynaklarının emilmesi ve açık pazar haline getirilmiş olması gibi dış nedenlerle açıklandığında, aynı tipten, yani feodal olan iki yapıdan birinin kapitalist bir tipe dönüşmesine karşılık, diğerinin niçin geleneksel karakterini koruduğu sorusu tutarlı olarak cevaplanamayacaktır. Gerçekten bu durumda, belli bir aşamaya kadar Osmanlı toplumuyla tip bakımından aynı sayılan Batı'nın, hızla kapitalizme geçişi açıklanmadan kalacaktır. Bazılarının yaptığı gibi üretim ilişkilerindeki bu köklü değişimi birtakım özel tarihsel olaylarla açıklamak, sosyal bilimler metoduna aykırı düşecektir. Bu durumda yapılabilecek tek temelli açıklama, -M. Erdost'un da kabul ettiği gibi- Osmanlı toplumunun iç yapısının, feodal tipin gelişme dinamiğini taşımadığı yolunda olacaktır.

Öte yandan M. Erdost, Osmanlı toplumunda kapitalist gelişmeyi engelleyici bir etmen olan bu merkezi birliğin çözülmesini başlıca iki nedene bağlamaktadır;

a) Savaş ganimetlerinin tükenmesi, b) timar rejiminin bozulma-

sı. Ama, ilerde görüleceği gibi, merkezi birliği parçalayan bu iki olay da, yapının iç değişmelerinin değil, Batının etkisiyle imparatorlukta beliren toplam başkalaşmanın birer sonucudur. Yani biri, Batı'nın daha ileri bir teknolojiye dayanan askeri gücü, diğeriyse Batı'daki köklü değişmelerin imparatorlukta yarattığı mali krizin yol açtığı olaylardır.

Ayrıca Batı'nın etkisiyle timar rejiminin çözülmesi, merkezi üretim organizasyonunun çözülmesine ve bu da -M. Erdostun da belirttiği gibi- tarım kesiminde küçük işletmelerin geniş ölçüde serbestleşmesine ortam hazırlamıştır. Bu, küçük burjuva toprak mülkiyetinin doğuşu demektir. Oysa yine M. Erdost -aykırı bir tutumla- timar rejiminin bozulmasını feodallerin bağımsızlaşması saymaktadır.

Yine M. Erdost, bir yandan Türkiye'de Kurtuluş Savaşı döneminde feodal devleti yıkmayı başaran "orta ve az topraklı köylünün nüfus çoğunluğunu teşkil ettiğini ve dolayısıyla köy ve şehir burjuvazisinin en kalabalık nüfus durumunda bulunduğunu"[(41)] kabul etmekte, öte yanda, varlığı küçük tarım burjuvazisiyle ters düşen bir feodal yapının günümüzde bile egemen olduğunu savunmaktadır. Köy ve şehir burjuvazisinin nüfusun çoğunluğunu meydana getirdiği bir toplumda, feodal ilişkilerin egemenliğinden söz etmek çelişmeli olmaktadır.

Son olarak M. Erdost'un, bazı tarihsel koşullardan ötürü formel bir değişiklik kazanan, ama egemen üretim ilişkisi açısından önemli bir fark göstermeyen Doğu'nun belli kesimlerindeki yapıyı -üstelik aykırı birtakım tipolojilerle[(42)]- genelleştirme eğiliminde olduğu görülmektedir.

---

(41) Muzaffer Erdost: a.g.y., s. 82.

(42) Muzaffer Erdost: Şemdinli'de gözlenen mülkiyet ilişkilerini "feodal", "yarı-feodal" ve "klan-feodalizmi" olarak nitelemektedir. Burada, sosyal örgüt biçimlerinin üretim biçimlerine bağlı olarak değiştiği gerçeği gözden kaçırılmaktadır. Çünkü "klan", ilkel üretim biçimi aşamasında karşılaşılan bir sosyal örgüt türüdür. Feodalitenin sosyal örgüt biçimleri başkadır. Bu bakımdan, "klan-feodalizm"i, karşıtlık içeren bir deyimdir.

• *Doğu veya Asya Tipini Savunanlar*

Son yıllarda, toplum tipolojisi alanında, Doğu veya Asya toplumları üzerinde Marx'ın uzun bir süre unutulan ya da ihmal edilen görüşlerinden yararlanılarak yeni bir model veya biçim geliştirilmiştir. "Asya Tipi Üretim Biçimi" olarak adlandırılan bu modelin, Doğu toplumlarının veya azgelişmiş ülkelerin yapısının çözümlenmesinde elverişli bir kavram çerçevesi veya çalışma varsayımı olabileceği düşünülmüş ve bir Doğu toplumu olan Osmanlı İmparatorluğu'nun tipolojisi yapılırken temel olarak alındığı görülmüştür.

Gerçekten azgelişmişliğin tarihsel nedenlerini araştıran Niyazi Berkes'in, Osmanlı toplum yapısını kesin olarak bir kategoriye sokmamakla birlikte, Marx'ın ATÜB terminolojisini kullanarak, onu, Batı tipinden farklı "Doğu veya Asya sistemi"nden saydığı anlaşılmaktadır.

Berkes'e göre, "Doğu'da feodaller yok"tur, "onun yerine toprağın başında, bu toprakların ve gerçekte bütün mülkün sahibi sayılan hükümdarın bir nevi kahyası olan ve hükümdara askerlik borçlu bulunan sipahi vardır. Reaye denen çiftçi, toprağın maliki değil, fakat onun nezareti altında kullanıcısı; serf veya köle değil, irsi devlet kiracısı"dır. Lonca ve esnaf da bulunmakla birlikte, "Avrupa'da olduğunun aksine beledi otonomileri azdır, yani devletin daha çok kontrolü altındadır."

Her ne kadar "Asya'da Batı feodalizmine yaklaşan şekiller, Tavaifülmüluk denilen zamanlarda feodal idareler, hatta ahi'lerde olduğu gibi şehir cumhuriyetleri şekilleri bile görülmekteyse" de, "Doğu'da hakim eğilim ve en sürekli olan düzen şekli padişah imparatorluğu şeklidir." Bu devlet türü, sulama, asayiş, bayındırlık işleri, vergi gibi Marx ve Engels'in önemle sözünü ettikleri "sosyal fonksiyonlar"ı sağlamaktadır. Sipahi, feodalden farklı olarak üreticinin kendisi olmamakla birlikte, tarımsal üretimin bir çeşit menajeri rolündedir.

Asya toplumlarında genel olarak devlet, sınıflardan kopmuş bir yöneticiler başlığıdır. Onların yöneticiliğini toplumsal sınıfların çıkarları belirlemez, tersine toplumsal sınıfların durumunu yönetici kadronun "mali, siyasi, askeri" düşünceleri belirler.

Doğu'da birçok yerde köyler ve kasabalar, birbirlerinden büyük mesafelerle ayrılırlar ve içlerinde sakladıkları tarım - zanaat kombinezonuyla kendilerine bir yeterlik sağlamaktadırlar. Bunlar, Marx'ın gösterdiği gibi, bu geleneksel sistemde kendi yaşamalarının koşullarını içinde saklayan kendine yeter birimcikler olduklarından uzun süre bu başlık (devlet)'tan kopuk halde oluşlarının farkında bile olmamışlardır.

Batı'da meydana gelen bir yeni durumun (global devrimin), etkilerini göstermesiyle, Doğu ve Asya ülkelerinde geleneksel yapılardaki değişmeler başlamıştır. Bu devrim (kapitalizm), Berkes'e göre, Batı feodalizminin "yüksek meziyetleri"nin değil, bir tarihsel olayın, Batı Avrupa'nın şehir ve pazarlarının adeta birdenbire gelişmesini sağlayan, dünya ticaretinde Atlantik kıyıları yoluyla temelli bir yapı, hacim ve yön değişikliği olayının sonucudur. 15. yüzyıl ortalarından başlayan, 16. yüzyıl sonunda etkilerini gösteren denizaşırı ticaret hareketleri ve yeni dünyanın keşfi, Doğu-Batı ticaretinin Asya ve Yakındoğu ülkelerinin elinden çıkmasına ve Avrupalıların para sermayesiyle donanmasına yol açmıştır.

İşte "dışardan gelen para ve emtia ekonomisi" Doğu toplumlarının yapısını etkilemiş ve "yeni ticaretin getirdiği para enflasyonu" bunların maliyetlerini altüst etmiştir. Öte yandan, yine devletin mali sıkıntısı yüzünden ve artık toplama gücünde olmadığı toprak gelirlerini sağlamak için başvurduğu, Batı feodalinden farklı bir tip olarak "derebeyler" belirmiştir. Kökenleri çeşitli olan bu derebeyler bir aristokrat sınıf değildir.(43)

Çünkü Berkes'e göre, Doğu sistemlerinde aristokrasi yoktur,

---

(43) N. Berkes: "Azgelişmişliğin Tarihsel Nedenleri: V. Doğu Toplumlarının Yapıları ve Bu Yapıların Bozuluşu", Yön, sayı 186 (21 Ekim 1966).

bu sistemler aristokrasi düşmanıdır. Tek despot'un altında aristokrasi olamayacağı gibi, onun yönetici organları (kapıkulu), toplumsal köklerinden çekilip alınmış kişiler oldukları için aristokrat olamazlar. "Feodalizm derebeylik değildir, ne Batı tarihinde derebeylik vardır ne de Doğu'da feodalizm. İkisi arasında, Doğu ve Batı sistemleri arasındaki kadar fark vardır. Doğu'da derebeylikten kapitalizmin gelişememiş olması sorununu anlamak açısından da önemli olan bir fark vardır. Derebeyi Avrupa feodali değildir ve eğer belirli tarihsel şartlar olsaydı, mümkün olabilecek olan kapitalizmin gelişmesinin meydana gelmeyişinde onun feodal değil derebeyi olmasının büyük rolü vardır. Feodalizmin bulunduğu yerlerde, kapitalist ekonominin ona karşıt gelişmesi görüldüğü halde, derebeyliğin bulunduğu hiçbir yerde kapitalizm gelişememiştir. Bunun nedeni, derebeyliğin, Batı sömürgeciliğiyle emperyalizmin bir yaratığı olması ve parazit türün ancak bu Doğu ülkelerine özgü bir tip olmasıdır. Derebeylik elde edilen artık ürünün yeniden üretime yatırılmadığı bir yoksulluk üretimidir. Derebeyler hiçbir zaman kapitalist olamamışlardır."(44)

Öte yanda, Batı ekonomisinin etkisiyle, hammadde darlığı ve parasızlık nedeniyle esnaf ve sanayi devamlı çökmüş, reaya ise, özel toprak mülkiyetine kavuşamayışı bir yana, devletin sağladığı sosyal fonksiyonlardan yoksun kalmıştır. Devletlerin fiilen değilse bile hükmen yıkılması, köy ve kasaba birimlerini birbiriyle ilişkisiz parçalar haline sokmuş ve tarım - zanaat kombinezonuyla sağladığı yeterliği yitirmelerine yol açmıştır. Gerçi zaman zaman birçok köylü şehirlere akın etme eğilimi göstermiştir ama şehirlerde bunları, Batı'da olduğu gibi emecek sermaye işletici yatırımlar olmadığından, birçok şehir bunları içine sokmamaya çalışmış ya da şehirlerde yoksul yığınlar doğmuştur. Bu bakımdan N. Berkes'e göre, 17. yüzyıldan itibaren, geleneksel Doğu ve Asya sistemlerinden söz etmenin imkânı yoktur.(45)

(44) N. Berkes: "Azgelişmişliğin Tarihsel Nedenleri: VIII. Batı Sömürgeciliği Hangi Reformları Getirir?", Yön, sayı 190 (18 Kasım 1966).

(45) N. Berkes: a.g.y., Yön, sayı 186.

17. yüzyılda Osmanlı toprak rejimi bütünüyle çökmüş, tarımsal üretim düşmüş, dış ticaret bütünüyle Batılı deniz ticaret şirketlerinin tekeli altına girmiş, ticaret dengesinin aleyhe dönüşü yüzünden imparatorluk artık kesin olarak hammadde ülkesi haline gelmiş, bu yüzden zaten 16. yüzyıl sonu dünya fiyat devriminden ve yarattığı mali krizden sonra sarsılmış olan Türk maliyesi, altın ve gümüş varlığını dışarıya akıtmaya başlamış, bütün bunların etkisiyle devlet, esnaf ve köylü ekonomik anlamda büyük darbeler yemiş bir durumdadır.(46)

18. yüzyıldan sonra, Doğu sistemlerinde başlıca birkaç şekil ve yön belirmiştir:

Türkiye gibi ülkelerde beliren şekil, geleneksel sistemin aşına aşına yok olması, ülke üzerinde derebeylerle yabancı devletlerin yaptığı parçalayıcı baskılar altında eski sistemin başkalaşmış öğeleri olarak "hükümdar, bürokrasi ve ordu" üçüzünün egemenliğinin süregelmesidir.(47)

Görüldüğü gibi N. Benkes, Doğu toplumları ve Osmanlı toplum yapısını, kesinlikle "Asya tipi" olarak nitelendirmemekle birlikte, onu, Marx ve Engels'in "Asya üretim biçimi"ne ilişkin görüşleri açısından çözümlemekte ve Batı yapısından farklılığını ortaya koymaktadır. Doğu toplumlarının yapısı feodal değil, sosyal fonksiyonları sağlayan despotik bir "padişah imparatorluğu"dur. Aristokrasiye yer vermeyen bu yapıda sipahiler, feodallerden farklı olarak, mülk sahibi olan hükümdarın görevli kâhyasıdır. Serften farklı olarak devletin kiracısı durumundaki reayanın yaşadığı köyler ve kasabalar, birbirinden ayrı ve tarım - zanaat birliğiyle kendine yeten birimlerdir. Bu geleneksel yapı, Batı'daki değişmelerin etkisiyle değişmiştir.

Berkes'in Doğu toplumları için çizdiği model, ilerde görüleceği gibi, Marx'ın Asya tipi olarak adlandırdığı modeldir. Bu modelin

(46) N. Berkes: *İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?*, s. 11.
(47) N. Berkes: a.g.y., Yön, sayı 186.

Osmanlı İmparatorluğu'na uygunluğu; aynı paralelde geliştirilen diğer bir görüş de ele alındıktan sonra tartışılacaktır. Bununla birlikte burada, Berkes'in çözümlemesinde karşılaşılan bazı sorunlara değinmek yerinde olacaktır.

Önce N. Berkes'in, toplum tiplerinin tarihsel evrimi konusunda karşı iki görüşü birden benimsediği anlaşılmaktadır. Gerçekten N. Berkes, bir yandan Batı kapitalizminin, feodalizmin değil, bir tarihsel olayın, yani dünya ticaretindeki temelli değişikliğin ürünü olduğunu ileri sürerken, diğer yandan, feodalizmin bulunduğu yerlerde, kapitalist ekonominin ona karşıt gelişmesinin görüldüğünü belirterek kapitalizmi feodalizmin iç karşıtlığıyla hazırlanmış saymaktadır. Türk sosyal bilimler literatüründe Doğu - Batı ayrımı temellendirilirken, tiplerin evriminde birine tarihçi, diğerine sosyal bilimci denebilecek bu iki karşıt açıklama yolundan bazan -N. Berkes'te olduğu gibi- her ikisinin birlikte kullanıldığı, çoğunluk da ilkine başvurulduğu görülmektedir.

Tarihin belli bir aşamasına kadar, toplum yapılarının gelişmesinde iç evrimleşme dinamiğinin, dış dinamiğe oranla egemen olduğunu hesaba katmayan bu tutuma, N. Berkes'in, belli koşulların gerçekleşmesi halinde Osmanlı toplumunun kendiliğinden kapitalizme dönüşebileceği yolundaki görüşünde de rastlanmaktadır. Gerçekten N. Berkes, bir yandan Batı kapitalizminin feodalizme karşıt bir tip olarak geliştiğini öne sürerken, bir yandan da feodal saymadığı Osmanlı İmparatorluğu'nun kendiliğinden kapitalizme doğru gelişebileceğini kabul ederek karşıt açıklamalar yapmaktadır. Öte yandan Osmanlı toplumunu, Marx'ın "gelişmeye en çok direnen, iç dinamiği en az" bir tip olarak tasarladığı "Asya - Tipi"nden sayarken, iç evrimleşmeyle ancak feodaliteden sonra gelebilecek kapitalist aşamaya kendiliğinden ulaşabileceği kanısındadır. Oysa Asya modeli, zaten yapısı gereği, iç evrimiyle kapitalizme dönüşmemiş toplumların, azgelişmişliğin tipolojisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

N. Berkes'te görülen bu metodolojik karşıtlık, Marx'ın Doğu

toplumları için çizdiği modelle Osmanlı toplumunun bazı özelliklerinin uzlaşmayışından doğmaktadır. Gerçekten Marx'ın modeline göre, Doğu toplumlarının temel karakteristiklerinden biri, tarımla zanaatkârlığın işbirliğinden doğan küçük köy topluluklarının egemenliğidir. Oysa N. Berkes'in de belirttiği gibi, dünya ticaretindeki değişmeler belirmeden önce, "Avrupa - Asya arası ticaret Asya ve Yakındoğu imparatorluklarının eli altında olduğundan, Avrupa'nın değerli madeni Doğu'ya, Doğu'nun işlenmiş maddeleri Batı'ya akmaktadır."(48) Ticaretin bu ölçüde gelişmiş olduğu bir toplumun, ticaretin çok sınırlı olduğu Doğu tipine sokulmasında birtakım güçlüklerin bulunduğu açıktır. Bu uzlaşmazlıkların varlığıdır ki, sosyal bilimler ve marksizmin tarih anlayışıyla bağdaşmayan çözümlemelere yol açmaktadır.

Aynı metodolojik sorun, N. Berkes'in Osmanlı toplumunda kapitalizmin meydana gelmeyişinde en büyük rolü derebeyine yüklemiş olmasında belirmektedir. Derebeyini, feodal değil, Batı emperyalizminin "yarattığı" saydığına göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda derebeyi tipinin ortaya çıkması, Batı'nın kapitalizm ve onun ileri bir aşaması olan emperyalizm aşamasına ulaşmasından sonradır. O halde Osmanlı toplumu, "derebeylik" sistemi belirene kadar da Batı gibi iç evrimle kapitalist tipe dönüşememiştir. Yani Osmanlı toplumunun kapitalist aşamaya geçemeyişini onun kendi iç özelliğinde aramak zorunluğu vardır.

Kısası, N. Berkes, Osmanlı toplumunun kesin bir tipolojisini vermediği gibi, "Doğu veya Asya" tipine ilişkin terimleri kullanmakla birlikte sistemli bir çözümleme yapmış değildir.

Aynı doğrultuda yürümekle birlikte, Osmanlı toplumu için bir model önererek, "Asya tipi" şeklinde adlandırılan bu modelle daha sistemli temellendirmeler yapan, Sencer Divitçioğlu olmuştur.

---

(48) N. Berkes: a.g.y., Yön, sayı 186.

Diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de Asya Tipi Üretim Biçimi (ATÜB) kavramı, ilgi alanına geç girmiştir.(49)

Doğu toplumlarını Asya Tipi Üretim Biçimi çerçevesi içinde ele alan ilk yerli inceleme, "Marx'ın Hindistan'la ilgili makalelerinin yayınlanmasından bu yana geçen yüzyıl içinde ekonomistlerin, Batı toplumlarının gelişme aşamalarının dışında kalan bu kategoriye karşı aşağı yukarı bütünüyle ilgisiz kaldıkları"(50) gerekçesiyle Sencer Divitçioğlu tarafından yapılmıştır.

Marx'ın ATÜB'le ilgili görüşlerini bir model olarak toparlamak ve ikinci bir modelle ATÜB tipolojisinin az gelişmiş ülkeler çözümlemesine katkılarını bulup çıkarmak amacında olan Divitçioğlu'na göre, bu tipolojinin ortaya çıkabilmesi için iki ön koşul gereklidir:

1. Çiftçilik ve zanaatkârlık biçiminde gelişmiş bir işbölümünün varlığı ve "gerekli - ürün" üretiminin "artık - ürün" üretimine dönüşmesi;

2. Göçebe toplumlarda savaşları yönetmek, yağmaları örgütlemek, yerleşik toplumlarda kamu hizmetlerini, özellikle sulama tesislerini gerçekleştirmek üzere ihtiyaç duyulan üstün bir otorite olan devletin, toprak mülkiyetine sahip olması.

Divitçioğlu, "halk" sınıfı karşısında yer alan, devletin ulu kişiliğini temsil eden ve din adamları, askerler, ulema ve memurlardan

---

(49) Bu konuda Türkçe ilk yazı, Selâhattin Hilav'ın F. Tokel, Ch. Parrain ve J. Chesnaux'dan yararlanarak hazırladığı "Asya - Tipi Üretim Biçimi" adlı yazısıdır. (Eylem, s. 13, 1 Mart 1965. Bu yazı ayrıca Fethi Naci'nin *Azgelişmiş Ülkeler ve Sosyalizm* adlı kitabında yeniden yayınlanmıştır. Mayıs 1965.) Bunu, E. Varga'nın "Asya Tipi Üretim Biçimi" başlığıyla Türkçeye aktarılan makalesi (Şosyal Adalet, 20 Kasım 1965, Çev. Kenan Soner) izlemiştir. Ardından Maurice Godelier'in, *Asya Tipi Üretim Tarzı* adıyla dilimize çevrilen daha geniş çaplı çalışması, (Çev. Attila Tokatlı, Sosyal Yayınlar, 1966) Hélène Corrère d'Encausse ve Stuart Schram'ın, "Marx'ın Mirası" başlıklı yazılarıyla soruna değindikleri *Asya'da Marxizm ve Milliyetçilik* adlı çevirisi (Çev. Sevil Avcıoğlu - Adil Aşçıoğlu, Yön Yayınları, 1964) yayınlanmıştır.

(50) Sencer Divitçioğlu: *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Azgelişmiş Ülkeler*, s. 9.

meydana gelen sınıfa, "kapıkulu" sınıfı adını vermektedir. Devlet, toplumsal yatırım yapmak ve kapıkulu sınıfını beslemek için artık - değeri kendisine aktarmaktadır.

Divitçioğlu'na göre, yukarıdaki salt ATÜB modeli, a) sistemin iç dinamiği, b) sistemin dış dinamiğinden ötürü bugün hiçbir azgelişmiş ülke için söz konusu değildir.

a) Sistemin İç Dinamiği: ATÜB devleti ve buna bağlı olarak kapıkulu sınıfının varlığı, merkezi şehirlerin kurulmasına yol açmıştır. Şehirleşmeyse, üretim güçlerinin gelişmesi ve ticaretin ortaya çıkmasını, bu da ticaret sermayesinin yeni ellerde birikmesiyle "tacir zümresi"nin doğmasını sağlamıştır. Devletin ticareti devletleştirmeyişinin nedeni, asıl yapısı kapalı köy ekonomisi olan bu sistemde ticaretin göreli öneminin azlığıdır. Ticaret sermayesi şeklinde biriken artık - değer de toprağa yatırılmış, bundan da büyük özel mülkiyet (toprak ağalığı) çıkmıştır.

b) Sistemin Dış Dinamiği: Dış faktörler ele alındığında ATÜB sistemi Batı kapitalizmi karşısında iki bakımdan etkilenmiştir: 1) Devlet, 2) Ekonomik sistem yönünden.

1) Kamu hizmetlerini yerine getirmekle görevli olmak bakımından "kerim" olan ATÜB Devleti, kendi kendini destekler karakterinin Batı kapitalizmine ayak uyduramayışı yüzünden, eski kamu hizmetleri alanını genişleterek çeşitli endüstri dallarına yatırım yapmış ve devlet mülkiyeti topraktan, kamu hizmetleri ve endüstriye doğru kaymıştır. Devletin kamu hizmetleri ve endüstri kesimlerinde ekonomik eylemleri, ya bizzat yatırımlara gitmek ya da bazı kimselere çeşitli ayrıcalıklar vererek "kapitalist" adı altında kapukulu sınıfına soktuğu yeni bir zümreyi kullanmak yoluyla olur.

2) Öte yandan, ATÜB sistemi üzerine, Batı kapitalizminin etkisi, dış ticaret ve yabancı sermaye yatırımlarıyla olmuştur. Bunlar, azgelişmiş ülkelere kapitalizmin yerleşmesine yol açmakla birlikte, yine de, kamu hizmetleri ve endüstri eylemlerini üzerine almış bir devletin varlığı ve kapalı köy ekonomisinin kendi kendine yeterlik

karakterini koruması yüzünden ATÜB tipolojisini temelce değiştirmemektedir.

Bu bakımdan S. Divitçioğlu, iç ve dış dinamik yoluyla salt şeklini yitirmiş olan bu sisteme "bozuk - ATÜB" adını vermektedir.

ATÜB'le "bozuk - ATÜB" modelleri arasındaki benzerlik, her iki modelde de "Devlet (kapıkulu) sözde sınıfı" ve "Halk sözde sınıfı"nın varlığıdır. Ayrılıksa, ATÜB'ün tarım temelli, bozuk - ATÜB'ün hizmet ve endüstri temelli oluşu ve bu yüzden kapıkulu sınıfının bileşimine bir kapitalist zümrenin eklenmiş olmasıdır.(51)

"Bozuk - ATÜB" tipolojisi gösteren az gelişmiş ülkeler, gelişme süreçleri içinde üç almaşık sistemle karşı karşıya gelebilirler:

a. Kapitalist Sistem: Burada devletçilik devlet kapitalizmine döner, devleti ele geçiren kapitalist zümre (asi evlatlar'nin amacı, devlet işletmelerinin işleyişini piyasa mantığına ve kapitalist ruha uydurmaktır.

b. Kerim Devlet: Bozuk - ATÜB sisteminde kapıkulu sınıfı içinden, "kerim devlet" yandaşları (muti evlatları)'nın bir kısmı, "Kerim Devlet"i yeniden kurarak devlet yönetimini oligarşi ve diktatörlüğe çevirebilir. Bu durumda, ekonomide kaynakların dağılımı üstün insanın refah fonksiyonuna dayanır.

c. Halk Sosyalizmi: Geleceğe özgü, bozuk - ATÜB tipolojisinin bir türevi olarak elde edilen ve tahmine dayanan bu model, halkın tercihlerini tam olarak yansıtabilecek bir sistemdir.(52)

Başka bir deyimle, geleceğe ait bir model olan ve devlet-halk özdeşliğini temel alan "Yenilenmiş-ATÜB" modeli, sosyal refah fonksiyonuna göre, artık-değerin sosyal tüketim ve yatırımlar arasında bölüştürülmesiyle gerçekleşir.(53)

Bununla birlikte S. Divitçioğlu, ana sorun olan, bu halk sosya-

---

(51) S. Divitçioğlu: a.g.y., s. 10-23.
(52) S. Divitçioğlu: a.g.y., s. 26-30.
(53) S. Divitçioğlu: a.g.y., s. 25.

lizminin nasıl gerçekleşebileceği konusunda bir açıklama yapmamaktadır.

Doğan Avcıoğlu, yönettiği dergide (Yön) S. Divitçioğlu'nun görüşlerini eleştirerek Asya Tipi Üretim Biçimi sorununu bir tartışma konusu haline getirmiştir:

Avcıoğlu, kapitalizmin dünya egemenliği ve sosyalizmin gelişmesi dolayısıyla çoktan çökmüş bulunan ve ancak kalıntıları yaşayan Asya Tipi Üretim Biçimi diye, kapitalizm ve sosyalizm dışında bir sistemin günümüzde var olduğunu düşünmenin tehlikeli olduğu görüşündedir: "Geçmişte Batı'dan farklı bir evrim tanıyan Asya-Tipi toplumlar, meçhul kuvvetlerin etkisiyle değil, Batı'da sanayi kapitalizminin doğuşuyla Batılı kapitalist toplumların gelişmesine tabi olmuşlar ve bu sayede de yeni icatlara ve fantezilere ihtiyaç göstermeyen evrensel sosyalizm yolu bütün toplumlar için açılmıştır."

D. Avcıoğlu, Godelier'in, "Batı feodalizminin özelliği, endüstriyel üretimin ve dünya ticaretinin ortaya çıkma koşullarının yalnız bu üretim biçimi tarafından yaratılmış oluşundan doğmaktadır. Doğal ekonomi biçimlerinin kesinlikle aşılmasını Batı feodalizmi sağlayabilmiştir" görüşünden hareketle şu sonuca varmaktadır:

Ve yine sadece, bir dünya piyasasının kuruluşunu sağlayıp empoze eden endüstriyel kapitalizmin doğuşudur ki, daha az gelişmiş bulunan bütün toplumların Batılı kapitalist toplumların gelişmesine bağlı oluşu halinde biçimlenen bir dünya tarihini olanaklı kılmıştır.

D. Avcıoğlu'na göre, durum böyleyken, bilinen sosyalizm ve kapitalizm dışında yeni bir az gelişmişlik kuramı aramak ve gelecek için sosyalizm ötesinde yeni gelişme biçimleri kurmak anlamsızdır.

D. Avcıoğlu, ATÜB'nin ancak yararlı bir varsayımı olabileceği, Marx ve Engels'in bu kavramın hiçbir zaman yepyeni bir gelişmenin müjdesi olacağını düşünmedikleri kanısındadır.(54)

---

(54) D. Avcıoğlu: "Sencer Divitçioğlu'nun Kitabı Üzerine", Yön, sayı 169.

D. Avcıoğlu'na verdiği cevapta adı geçen etüdünü "Marx'ın Asya Tipi Üretim Biçimi modelini bir varsayım olarak ele alan azgelişmişlik teorisinin analizi" şeklinde niteleyen S. Divitçioğlu'na göre, azgelişmiş ülkelerde, hâlâ eski dönemlerdeki gücünü koruyan devlet, "kapıkulu (Saray, seçkinler, askerler, ulema, eşraf ve yüksek memurlar)" sınıfıyla temsil edilmekte ve bu sınıfın karşısında halk sınıfı yer almaktadır. Bu sınıflaşmanın ekonomik temeli, sosyal emek ürününün, üreticilerin asgari tüketimine ayrılan kısmı dışında, artık - ürün halindeki diğer bir kısmınını kapıkulu sınıfının ve topluluğun ihtiyaçlarına ayrılmasıdır. Bu bakımdan azgelişmiş ülkeler, sınıflı bir toplum özelliği taşır.

Öte yandan kapitalist sistem, az gelişmişlik üzerine, kendini iki yoldan duyuran bir darbe vurmuştur:

a. İlkin, Devletin kapitalist dünya karşısında varlığını korumak için endüstrileşmek zorunda kalmasıyla, organik değil, fonksiyonel bir gelişmeyle kapıkulu sınıfı içinde yeni bir kapitalist grup ortaya çıkmıştır.

b. İkinci olarak emperyalizm, az gelişmiş ülkelerde kendisiyle işbirliği yapan kapitalistleri yaratmış ve bunları devletin yarattığı kapitalist grupla kaynaştırmıştır. S. Divitçioğlu, böylelikle D. Avcıoğlu'nun, azgelişmiş ülkelerde kapitalizmi reddettiği yolundaki iddiasını cevaplandırmış olmaktadır.

Bu darbeler, Asya tipi toplumlarda, temel sınıf yapısını değiştirmemekle birlikte, bu yapıya kapitalist ve dolayısıyla işçi grubunu eklemiştir. Bunlardan ilki kapıkulu diğeri halk sınıfının alt grubudur. Bu yüzden az gelişmiş ülkelerde bir "geçiş üretim tarzı", ne sosyalist ne de kapitalist olan, özgül bir üretim biçimi geçerliğini sürdürmektedir. Bununla birlikte, bu geçiş üretim biçiminin sonsuz olarak sürüp gideceği söylenemez; sistem, kapitalist ya da sosyalist yollara açılabilir.[55]

Derginin aynı sayısında verdiği cevapta eleştirisinin nedenini,

---

(55) S. Divitçioğlu: "Doğan Avcıoğlu'nun Yazısı Üzerine", Yön, sayı 171.

"Marxgil" olduğunu ileri süren bir çalışmanın "marksizm"in elifbasına aykırı fikirler"de direnmesine bağlayan D. Avcıoğlu'na göre, S. Divitçioğlu'nun, Türkiye'de bir bürokrasinin varlığı sezgisinden hareket ederek kurduğu "azgelişmiş ülkeler" teorisi, çok acele bir genellemedir. Çünkü "geçmişte ATÜB'ni tanıyan ülkelerin bir çoğunda, gelişme, kapıkulunun sömürgeciyle birleşerek devleti yıkması, kendisinin de kapitalist olması biçiminde olmuştur." D. Avcıoğlu, Türkiye'deki durumun özel olduğunu belirterek, genel durumu Yves Lacoste'a dayanarak şöyle açıklamaktadır: Sömürgecilerle ilk işbirliği yapanlar sömürgeciliği ve Avrupalıların özel mülkiyet anlayışını benimsemekte büyük çıkarı bulunan vergi toplama hakkı kaldırılan eşraf olmuş ve bunlar, vergi alma hakkını tam mülkiyet haline getirebilmişlerdir. Böylelikle ATÜB devletinin yıkıldığı ve mültezimin kapitalist olduğunu belirten D. Avcıoğlu'na göre, emperyalizmin yarattığı bu düzen "bozuk - ATÜB" değil, geçmişin kalıntılarını yaşatmamakla birlikte "kapitalist sistem"dir. Yine Yves Lacoste'a göre, bu düzende bir yandan yerli - eşraf, önceden hiçbir zaman elde edemediği yetkileri ele geçirmek için geleneksel yapıların çöküşünden yararlanmış, öte yandan kapitalist haline gelmiştir. Bu bakımdan, bozuk - ATÜB denilen bir sistemin varlığından söz etmek ve üstünkörü bir kapıkulu kavramından hareket ederek az gelişmiş ülkeler genellemesi yapmak yanlıştır.

S. Divitçioğlu'nun, bir yandan "bozuk - ATÜB'ün, kapitalist sistemi, kerim devleti veya halk sosyalizmini seçmek zorunda kalacağını" söylerken öte yandan "bozuk - ATÜB"ün kapitalist gelişmeyi engellediğini ileri sürmesinin bir çelişme olduğuna değinen D. Avcıoğlu'na göre aslında, "Türkiye'de, emperyalizmin baskısı altında, kolektif toprak mülkiyetinin ve ATÜB'ün çöküşüyle birlikte kapitalist gelişme başlamıştır. Devlet, vergileme yoluyla aldığı fonları kapitalizmin gelişmesi yolunda kullanarak kapitalist gelişmenin güçlü bir vasıtası olmuştur. Ekonominin "auto - subsistance" niteliği gittikçe azalmakta, piyasa genişlemekte ve devlet işlet-

meleriyle rekabet kapitalizmin yararına yürümektedir. Bürokrasinin bazı dirençlerine rağmen devlet ve kapitalist sınıf soyut bir varlık değil, eski bir iş adamı ve ekibi demektir.

Ayrıca S. Divitçioğlu'nun modelinin kendi içinde bile anlamsız olduğunu öne süren D. Avcıoğlu, bozuk - ATÜB modelinin, özel bir yanı olmadığı ve temelce bütün kapitalist ülkelere uygun düşen bir şema olduğu ve ayrıca sistemin "çelişmelerine ve bu çelişmelerle evrimi"ne yer vermemiş olduğu görüşündedir.(56)

Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu adlı incelemesinde S. Divitçioğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nun belirli bir çağına (14. ve 15. yüzyıl) uyguladığı (bir) hipotezin ne dereceye kadar geçerli olduğunu anlamak" ve "Türk toplumu için bir başlangıç modeli kurmak"(57) amacıyla kendisini bu kez dar bir dönemle sınırlandırarak derinliğine bir çözümleme yapmaya çalışmaktadır.

S. Divitçioğlu'na göre, Osmanlı toplumunda toprakların rakabesi devlete aittir. Sipahi timarlarının varlığı, miri toprak rejimini aksatmak şöyle dursun, sipahi timarı tipi dirlik, miri toprak rejiminin varlığını gerektirir. Genellikle vakıf şeklinde kalıplanmış olan zaviye mülkiyetleriyle asker ve ulema zümrelerinin malikaneleriyse, hem "istisnai" bir mülkiyet şeklidir hem de devletin sürekli denetimi altındadır. Bu bakımdan Osmanlı toplumunda egemen mülkiyet biçimi, miri toprak rejimidir.

Şu halde Osmanlı toplumunda: a) Timar sahibi ne toprağın mülkiyetine, ne de tasarruf hakkına sahiptir; b) Timar vesaretle geçmez. Osmanlı devletinin toprakları üzerinde mutlak bir hakka sahip olan Sultan, timar verip almakta bütünüyle serbesttir.

Bu yüzden, Osmanlı İmparatorluğu'nda çok yaygın olan timar kurumunun varlığına bakarak Osmanlı ekonomik sistemine klasik derebeylik damgasını vurmak yanlıştır.

Böyle olunca, Osmanlı toplumunda toprağın, yani üretim aracı-

---

(56) D. Avcıoğlu: Yön, sayı 171.

(57) S. Divitçioğlu: *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*: Önsöz.

nın sahibi mülk sahibi olan egemen sınıf, devlet olmaktadır. Soyut bir kavram olan devletin, kendiliğinden bir sınıf olamayacağı açıkdır. Devlet, ancak verilmiş mülkiyet ilişkilerinden ve dolayısıyla devlet tarafından ele geçirilen toprak rantından yararlanan zümreler tarafından temsil edildiği sürece bir sınıf niteliği kazanır. Osmanlı toplumunda devleti temsil eden bu zümreler, sırasıyla, saray (sultan), asker ve ulema'dır. Başka bir deyimle, miri toprak rejiminin yarattığı mülkiyet ilişkileri içinde bu üçlü, egemen sınıf olmaktadır.

Bu açıdan bakılınca, Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak mülkiyetine dayanan soylu bir sınıfın ortaya çıkması da ilk günden beri mümkün olmamıştır. Devlet hiçbir zaman soylu bir sınıf tarafından temsil edilmediği gibi, devletin mutlak egemeni olan Osmanlı hanedanı bile soyluluğa dayanan bir şecereye sahip değildir. Öyleyse Osmanlılık aslında soylu ve budunsal bir kökeni olmayan, bütünüyle ekonomik durum ve zorunluluğun yarattığı bir birliktir. Toprağın mülkiyeti devlete ait olunca, bunu temsil eden sınıfın "irsen" değil, fonksiyonel olarak kurulması gerekir.

Öte yandan reayaya gelince, bunlar, işledikleri toprağın sahibi değildir. Ama Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan herkesin ekip biçme hakkı vardır. Bu topraklar reayaya, devlet tarafından "ariyet" olarak verilir. Bundan dolayı, reaya, toprakların mülk sahibi olmamakla birlikte, onu tasarruf etme hakkına sahiptir. Bu hak, devletin ileri sürdüğü bazı koşullar yerine getirildikte mutlaktır ve hatta varislere geçebilir.

Kısası, "daimi ve irsi" kiracı durumunda olan reaya, toprağın mülkiyet değil, tasarruf hakkına sahiptir. Toprağın sahibi olan soyut devletin temsilcisi sultan, ulema ve asker üçlüsü egemen sınıf; toprağın mülkiyetinden yoksun olan üretici, bağımlı sınıf "reaya"dır. Bu yüzden de Osmanlı toplumu sınıflı bir toplumdur.

Yine S. Divitçioğlu'na göre, tasarruf hakkına sahip olmak ve dolayısıyla üretimin nesnel koşulları içinde bulunmamak açısından serften ayrılan "riayet", devletle olan ilişkisinde anonim olarak sö-

mürülen bir sınıfın üyesidir. Bu ikili nitelik, Osmanlı insanının yabancılaşmasının nedenidir.

14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı köy ekonomisine egemen üretim şeklinin, kullanma değeri yaratmak için yapılan üretim olduğu bir gerçektir. Bu türlü bir değer üretimi, meta-para-meta halindeki değişim biçimine aykırı olmamakla birlikte, ne bu basit meta dolaşımı egemen bir üretim biçimi olmuş ne de mübadele-değeri için meta üretimi yolu açılmıştır. Bu bakımdan Osmanlı toplumunda köylerin büyük bir kısmı, kapalı ekonomi halinde yaşamaktadır. Bu kapanmanın nedeni, köy birimi içindeki tarımla "el-sanatları"nın işbirliği olabilir. Ama herhalde nedenlerden başlıcası, köy ekonomisinin bizzat kapanmak zorunda bırakılışıdır. Köy ekonomisi içinde yaratılan artık-ürün, miri toprak sisteminden dolayı, köy toplulukları içinde kalmadığından, artık ürünün o bölgede metaya dönüşmesi söz konusu olamaz. Böyle olunca köy, kendi ihtiyaçlarını kendi yapısı içinde üretmek zorundadır.

Kısası, Osmanlı köy ekonomisinde, gelecek yüzyıllar için yaygın meta üretiminin temellerini hazırlayacak bir ortam yoktur.

Öte yandan Osmanlı devletinde miri toprakların getirdiği rant, vergi yoluyla devlet ve dirlik sahipleri arasında bölüşülür. Her vergi, toprağın mülk sahibi olan devlete, reayanın ödemekle yükümlü olduğu bir artık üründür. El değiştiren artık ürün, bazan toprağa bağlı bir emek-rant, bazan diferansiyel rant, bazan da angaryada olduğu gibi artık-emek şeklinde belirir.

Devlet tarafından ülke içinde çekip çıkarılan artık ürün, ekonominin öznel (fazla emek-zaman) ve nesnel (doğal) koşullarıyla kısıtlanmıştır. Daha fazla artık-ürün elde etmek için geriye kalan tek yol, ekonomi dışında yaratılan artık ürünün zapt edilmesidir. İç sömürme, ister istemez dış sömürmeyi doğurur. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu için ülke sınırları dışından elde edilen dış artık-ürün çok önemlidir. Yalnız devleti temsil eden egemen sınıfın eline geçen talan ve haraç gibi bu dış artık-ürüne el koyma yolu savaştır. Bu bakımdan Osmanlı devleti sürekli savaşları yürütebilmek için,

belli köyleri savaş eylemleriyle yükümlü kılarak büyük bir örgüt kurmuştur.

Osmanlı devletinin halka karşı ana görevi, kamu işlerini ve hizmetlerini yapmaktır. Ama kamu işlerini sadece devlet üzerine almaz, bunların büyük bir kısmı, başta Sultan olmak üzere devleti temsil eden egemen sınıftan özel kişilerin de bir görevidir. Başka bir deyimle, reayanın yarattığı artık-üründen yararlanan devlet ricali, reayaya karşı kamu iş ve görevlerini yerine getirmekle sorumlu ve yükümlüdür.

Osmanlı toplumunda kamu hizmetlerini sağlayacak kurumlar meydana getirme görevi, vakıflar yoluyla yapılmıştır. Özel kişiler, kurdukları kamu işlerinin devamı, bakım ve onarımı için servetleri üzerinde vakıflar kurarak, bunların elde ettikleri geliri kamu hizmetlerinin masraflarına ayırmışlardır. Genellikle 15. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı toplumunda, bu nitelikteki "selatin ve vüzera" vakıflarıyla kamu vakıflarının çok yaygın olduğu bilinmektedir.

Devlet, kamu iş ve hizmetlerini yerine getirmekle yükümlü olan bu özel vakıfları, kuruluşlarından başlayarak kadılarla denetlemiş ve "hayır" amacıyla kurulan vakıfların aile vakfı haline dönüşmesini önlemek istemiştir.

İşte Osmanlı modeli, üretim ve mülkiyet ilişkilerini bir uyum içinde yürütürken, bu, ticaretle bozulma eğilimi göstermiştir:

Osmanlı toplumunda sınıflar arasındaki oransız gelir bölüşümü, egemen sınıflar elinde biriken artık-ürün gelirinin aşırı ve taşkın tüketim harcamalarına ayrılmasına yol açar. Sınıfsal konumun güvenli olmaması, bu eğilimi artırır. Devlet ricali elinde toplanan servet ve gelirlerin her an tüketim harcamalarına-ayırabilmesi, ticaretin özellikle, egemen sınıfın temsil ettiği merkezi devlet organının yerleştiği başkent ve vilayet merkezlerinde yoğunlaşarak gelişmesine varmıştır.

Bu durumda, kapalı köy ekonomilerinin piyasaya açık olmadığı Osmanlı ekonomisinde ticaret, devlet ve ricalin ihtiyaçlarının bir

fonksiyonudur. Bu ihtiyaçlar ticareti, ticaret pazarın genişliğini, pazarların genişliği de endüstrinin yapısını belirlemektedir. Ticaret, meta üretiminin bir sonucu değil, devlet ve devlet ricalinin elde ettiği artık-ürünün, az bulunur eşya, lüks tüketim malları, savaş araçları, vb. şeklinde meta'ya dönüşümünün bir sonucudur. Bu belirli olan talep piyasası, Osmanlı şehir hayatında görülen, fazla artık-ürün peşinde koşmayan "kanaatkâr tasavvuf ve fütüvvet" örgütü (esnaf örgütü)'nü doğurur.

Osmanlı toplumunda reaya tarafından yaratılan artık ürünün devlet ricaline geçmesi ve ricalin artık-ürünü kullanma kararlarındaki bağımsızlığı, Osmanlı mülkiyet ilişkilerinin bozulmasına önayak olmuş ve Osmanlı ekonomik sisteminin başka bir ekonomik sisteme doğru evriminin öngördüğü nesnel koşulları hazırlamıştır.

14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı ekonomik sistemi, birbirine karşıt iki yönde gelişme eğilimi göstermiştir: Bunlardan ilki, "ortakçı kullar" kurumuyla beliren ama sistem gereği engellenen feodalite, diğeriyse gelecek yüzyıllarda Osmanlı ekonomik sistemini bozan ve yeni bir egemen mülkiyet ilişkisinin temelini atan özel mülkiyettir. Gerçekten, sultanın temlik'i, satış, vb. gibi yollarla beliren ya da hassa çiftlik türünden serbest mülklerin dışında, özellikle vakıflar yoluyla miri toprak rejimine karşıt bir çeşit özel mülkiyet yaratılmıştır. Sistemin yapısı gereği, tasarruf hakkıyla mülkiyet hakkı arasındaki ince ayrıntı ve topraktan yaratılan rant gelirinin tek yatırım alanının toprak olması, Osmanlı mülkiyet ilişkilerinin özel mülkiyete doğru evrimleşmesini kolaylaştırmıştır.

Bu eğilim, devlet ricalinin piyasaya sunduğu gelirin yeniden paylaşılmasından yararlanan ticaret tarafından güçlendirilmiş ve böylece ekonomik gücü artan büyük rant sahipleriyle tüccar tefeci zümreler, yatırım alanı olarak toprağı seçmiş, 16. yüzyılda görülen "mukataa ve iltizam" şekillerini değiştirmiş ve gelecek yüzyıllarda toprakların özel mülkiyete geçiş sürecini hızlandırmıştır.[58]

---

(58) S. Divitçioğlu: a.g.y., s. 33-73.

Kısası, S. Divitçioğlu'na göre, Osmanlı toplumunda egemen mülkiyet biçimi, miri toprak rejimidir ve toprak sahibi devleti temsil eden saray, asker ve ulema üçlüsü egemen sınıftır. Toprak mülkiyetinin devlete ait olması, onu temsil eden sınıfın irsen değil, fonksiyonel olarak kurulmasını gerektirdiği için Osmanlı İmparatorluğu'nda soylu bir sınıf yoktur. Toprağın mülkiyet değil, tasarruf hakkına sahip olan üretici reaya ise anonim olarak sömürülen bağımlı sınıftır. Osmanlı köy ekonomisi, kullanma değeri üreten bir ekonomidir. Gerek tarımla "el sanatları"nın işbirliği, gerekse miri toprak rejim yüzünden kapalı olan bu ekonomi, meta üretimine elverişli değildir. Devletin aldığı ülke içi artık ürün, ekonominin öznel ve nesnel koşullarıyla kısıtlanmış olduğundan, savaşla ülke dışı artık ürün elde edilmeye çalışılır. Devletin görevi, kamu işlerini yapmak ve vakıf gibi kamu hizmetlerini sağlayacak kurumlar meydana getirmektir. Osmanlı Devletinde, artık ürünü ele geçiren devlet ve ricalinin ihtiyaçlarının bir fonksiyonu olan ticaretle, üretim ve mülkiyet ilişkileri bozulmuş ve özel mülkiyet doğmuştur.

Her şeyden önce, ATÜB kategorisinin Osmanlı toplum tipi olarak önerilmesinin, bu toplumun evriminde Batı'ya oranla gözlenen farklılığı sistemleştirdiği için daha elverişli ve tutarlı bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Başka bir deyimle, bu tutum, Osmanlı toplumunu Batı'nın izlediği aşamalardan farklı bir tipe sokarak, onun Batı toplumlarına paralel bir doğrultuda gelişmeyişini birtakım tarihsel faktörlerle açıklamak durumuna düşmemektedir. Yani Osmanlı toplumu için ATÜB modelini öngörenler, bir yandan onu tarihsel özelliklerinden soyutlayarak bir genel tipe geri götürmekte, bir yandan da feodalizmi savunanların düştüğü bir metodolojik güçlük ve aykırılıktan sıyrılmaktadırlar. Şöyle ki: Osmanlı toplumunun, çağdaşı Batı gibi feodal olduğunu ileri sürenler, aynı tipten oldukları halde niçin sadece Batı'nın kapitalizme evrimleştiği sorusuna inandırıcı bir cevap verememekte veya bunu -dünya ticaret yollarının değişmesi gibi- bazı tarihsel olaylara bağlayarak toplum tiplerinin değişme ve gelişiminin, bir kanunsallığın değil, birtakım rastlantıların ürünü olduğu sonucuna varmak zorunda kalmaktadır-

lar. Bu yaklaşımın, marksist tarih anlayışıyla bağdaştığı söylenemez.

Kısaca dendikte, ATÜB görüşünü savunanların iki bakımdan daha doyurucu bir metod kullanmış oldukları öne sürülebilir: Bunlar a) tarihçilerin, Osmanlı toplumunun kendine özgü bir yapısı olduğunu göstermek amacıyla ortaya koydukları bazı önemli niteliklerin sistemleştirilerek genel bir tipe indirgenmesi, b) toplum yapısının evrimleşmesini bir kanunsallığa bağlamalarıdır.

Gerçekten S. Divitçioğlu'na göre, kullanma değeri üreten bir ekonomi olarak nitelediği Osmanlı köy ekonomisinde, gelecek yüzyıllar için yaygın meta üretiminin temellerini hazırlayacak bir ortam yoktur. Bu sonuç, ATÜB modeline uygundur. Çünkü Marx'a göre, ATÜB modelinde, bazı değişmeler doğuracak dar hacimli bir ticaret bulunmakla birlikte, iç koşullarından ötürü statik bir yapıya sahip olması, bu tipin en belirgin özelliğidir.

Ama, aynı S. Divitçioğlu, iç ticaretle Osmanlı toplum yapısının değişme eğilimi gösterdiği; reayanın yarattığı artık ürünü alan devlet ricalinin aşırı harcamalarıyla Osmanlı mülkiyet ilişkilerinin bozulduğu ve karşıt bir mülkiyet ilişkisinin temelini atan özel mülkiyetin ortaya çıktığı görüşündedir.

Burada, söz konusu sınırlı harcamalarla, özel mülkiyetin doğuşu arasındaki zorunlu bağlantının açıklanmadan kalması bir yana, Osmanlı yapısının değişme ve evrimleşmesinde ATÜB modeline aykırı olarak iç karşıtlıklara öncelik verildiği anlaşılmaktadır. Oysa Marx'a göre, en duruk ve dayanıklı olan bu tip, dış dinamiği en yüksek olan Batı kapitalizminin etki ve baskısıyla çözülerek değişmeye ve evrimleşmeye başlamıştır. Yani modelin kendisine karşıt bir tipe dönüşmesi, iç dinamik değil dış dinamik yoluyla olmuştur. Bu bakımdan, Osmanlı toplumunun Batı paralelinde bir iç evrimleşme gösteremeyişini, bir toplum tipi temeli üzerinde açıklamak amacı güden bu görüşün, bu toplumun değişimini iç dinamiğe bağlarken, metodolojik bir aykırılığa düşmesi bir yana, modeli kullanmanın anlamını sakatladığı görünmektedir.

Marx'ın ATÜB modelini işlerken malzeme olarak kullandığı Hint toplumunda, Batı kapitalizminin çözücü etkileri ancak emperyalist aşamada açıkça belirirken, Hindistan'a oranla Batı kapitalizminin etkisiyle çok daha önce karşılayan Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitalist nitelikteki değişmeler emperyalizm aşamasından önce görülmeye başlanmıştır. Öyle görünür ki, bu durum, ATÜB modelinin değişme mekânizmasına eğilenler için yanıltıcı olmuştur. Diğer bir deyimle, emperyalizm dönemine kadar Batı kapitalizminin Hindistan'a daha çok dolaylı bir şekilde etkide bulunması yüzünden değişmelerin ağır ve geç olmasına karşılık, coğrafi konumu bakımından Batı'yla kapitalizmin ilk aşamasından başlayarak doğrudan ticari ilişkilerde bulunan Osmanlı toplumunda erken belirmiştir. Bu bakımdan, Batı'nın emperyalist döneminden önce Osmanlı toplumunun geleneksel yapısında görülen çözülme ve değişmeleri dış kapitalizme bağlamamak, modele ve tarihsel olgulara uygun düşmemektedir. Gerçekten, ilerde görüleceği gibi, Osmanlı toprak rejiminin 16. yüzyılda başlayan bozulması ve köy-şehir karşıtlığının belirmesi olayları, geniş çapta Batı kapitalizminin etkisinin sonucudur.

S. Divitçioğlu'nda, Osmanlı toplumunun evrimleşmesi konusunda modelle ters düşen açıklamalar yanında, yine bu toplumun, Hint toplumu örneğine göre çizilen bir modelle uzlaşmayan bazı önemli özelliklerinin ihmaline rastlanmaktadır. Başka bir deyimle, modelin tutarlılığı uğruna Osmanlı toplumunun bazı karakteristikleri yokumsanmaktadır veya bu özellikler ele alınıp yorumlanırken modelle ters düşülmektedir:

Gerçekten S. Divitçioğlu önce, 14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı köy ekonomisine kullanma değeri yaratmak için yapılan üretim şeklinin egemen olduğunu belirtmektedir. Bu sonuç, değişim değeri için üretimin, hatta basit meta üretiminin egemen olmadığı ATÜB modeline uygun düşmektedir. Ama öte yandan, devlet ricali elinde toplanan artık ürünün her an tüketim harcamalarına ayrılması yüzünden, özellikle merkezi devlet organının yerleştiği Bursa,

Edirne, İstanbul gibi merkezlerde ticaretin yaygınlaşarak geliştiği gösterilmektedir. Böylece ticari servetin yoğunlaştığı şehirle köy arasındaki karşıtlık türünden önerilen ATÜB modeline aykırı bir durum varsayılırken, kapitalist gelişmenin belirtisi olan ve feodal düzenin çözülmesiyle beliren bu şehir-köy karşıtlığı, yapının içten bozulmasına bağlanarak modelin özgüllüğü sakatlanmaktadır.

N. Berkes'le ilgili açıklamalarda da belirtildiği gibi, bu güçlüğe yol açan durum şudur:

Osmanlı geleneksel yapısındaki köklü değişiklikler Batı kapitalizminin etkisiyle başlamakla birlikte, bu yapıda, o dönemden önce de Hint toplumu temeli üzerinde tasarlanan bir ATÜB modeli içinde ele alınmayacak derecede gelişmiş bir ticaret ve kapitalist üretim biçiminin beşiği olmamakla birlikte gelişmiş bir şehir tipinin varlığıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda, geniş hacimli bir ticaret ve şehir tipinin varlığına rağmen, kapitalist nitelikteki gelişmelerin iç değişmeyle değil Batı'nın etkisiyle belirmesi, ilerde görüleceği gibi, üretim güçlerinin organizasyonundaki özelliktir.

Öte yandan Osmanlı toplumunu, göçebe Asya toplumları için çizilen modelden de ayıran bazı temel özellikler vardır: Bunların başında, işgal ettikleri ülkenin yerleşik halkını haraca bağlayan göçebelerde maliyenin ana bölümlerinden olan "dış-talam"ın, fethettiği ülkeleri bu tür bir haraca bağlamak yerine mülkü sayan Osmanlı İmparatorluğu'nda "iç talan"la aynılaşması gelmektedir. Harac'ın müslüman olmayan reayadan alınan öşür niteliğinde bir vergi olması bunu göstermektedir. Osmanlı fetihleri, üretimle askerliği aynılaştıran bir organizasyonun sonucudur. Bu bakımdan, Osmanlı toplum yapısı, göçebe Asya toplumlarından temelce ayrılır.

Kısası, Osmanlı toplumu için bu tür bir ATÜB modelinin önerilmesi, modelde birtakım aykırılıklara yol açacak değiştirmeler yapmayı ya da bu toplumun, ATÜB modelini aşan önemli özelliklerini yokumsamayı gerektirecektir.

Kapitalizm öncesi Osmanlı toplum yapısıyla ilgili görüşleri gözden geçirirken son olarak, bu yapıya, her iki tipi de kuşatımına alan "prekapitalist" terimiyle yaklaşan Doğan Avcıoğlu üzerinde durmak gerekir. Osmanlı toplumu için ATÜB modelinin elverişsizliği doğrultusunda görüşlerini geliştiren D. Avcıoğlu, feodalizmin uygun düşeceğini belirtmekle birlikte, onu bilinen tiplerden biriyle nitelendirmekten kaçınmaktadır:

D. Avcıoğlu'na göre, Marx'ın, döneminin sınırlı bilgisine dayanarak çok az inceleyebildiği Asya toplumları hakkında kısa ve parça parça görüşleri, son yıllarda ilgi görmüş ve "Asya'nın binlerce yıllık durgunluğu" iddialarına temel alınmak istenmiştir. ATÜB, ayrı bir sosyal yapı sayılarak, bu tipe giren toplumların kapitalizme geçemeyişleri açıklamada dayanak yapılmıştır. Ne var ki, bu iddiaların kanıtlanmamış olmaları bir yana, 16. yüzyıl başlarına kadar en ileri bir uygarlık düzeyinde bulunan Türk toplumunun evriminin açıklanmasında ne ölçüde yararlı olacağı ortaya konulmamıştır.

D. Avcıoğlu'na göre 15. ve 16. yüzyıllardaki Osmanlı düzeninin, üretim biçimi düzeyinde Batı'dakinden çok farklı olduğu ileri sürülemez. Her ikisinde de, toprağın küçük çapta işlenmesine dayanan üretim, pazar için olmaktan çok kişisel ihtiyaçlar içindir. ATÜB'den farklı olarak Türk çiftçisi, tapuyla tasarruf ettiği toprak üzerinde özel mülkiyete oldukça yaklaşmış bir tasarruf hakkına sahiptir. Ama üretim güçlerinin düzeyi, Batı ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de köylünün tam özgürlüğüne imkân vermemektedir. Köylünün toprağa bağlılığı esastır.

Bu bakımdan Avrupa'nın "serf"iyle, Türkiye'deki "reaya" arasında büyük bir ayrım yoktur. İkisi de toprağa bağlıdır ve ikisinin de ürettiği ürünün bir kısmı toprak sahibi tarafından alınmaktadır. Yani sömürüye dayanan sınıflı bir düzen söz konusudur. Ürünün bir kısmının, Avrupa'da senyör, Türkiye'de devlet ve devletin tem-

silcisi tarafından alınması, üretim biçiminin karakterini değiştirmez.

D. Avcıoğlu'na göre, Osmanlı Türk Devleti, Doğu'yla Batı arasındaki tarihi ticaret yolunun geçtiği topraklar üzerinde kurulmuştur. Daha Selçuklular zamanından başlayarak Anadolu Türk toplumu, coğrafi konumu gereğince, uluslararası ticarete bağlı olarak, zanaatın tarımdan ayrılması ve şehirlerarası ticaret aracılığıyla zanaat ve ticaretin birbirinden kopması gibi Ortaçağ düzeninden modern çağa geçişte önemli rol oynayan iki evrimi gerçekleştirme yolunda büyük yol aşmıştır.

Ticaretin büyük önemini kavrayan Türk devletleri, çağına göre yetkin bir ticaret örgütü kurmuşlardır. Bu ticaretten yararlanan köylerin, kendilerine gerekenden çok fazla üretimde bulundukları da göz önüne alınacak olursa, Türk köylüsünün tarihsel gelişimin sanki dışında yaşayan, içine kapalı, bütünüyle otarşik Asya tipi köyden çok ayrı bir ortamda biçimlendiği anlaşılır.

Uluslararası ticaret yolları üzerinde gelişen Osmanlı devleti, Selçuk devleti gibi daha başlangıcından büyük şehirlere dayanmıştır. Bu çok büyük şehirlerin varlığı, bir tüccar sınıfının aracılığıyla şehir-köy ilişkilerini geliştirmiştir. Bu bakımdan da, Osmanlı düzeni, şehir-köy ilişkileri bulunmayan otarşik ATÜB'den çok uzaklaşmaktadır.

Uluslararası ticaret, büyük şehirlerin "iaşe"si ve fetihler Osmanlı devletini merkeziyetçi bir kuruluşa yöneltmiş ve toplum düzeninde, aynı üretim biçimine dayanmakla birlikte Batı feodalitesinden farklı bir üst yapı örgütlenmesi gerektirmiştir. Bu fonksiyonları yerine getirebilmek için merkeziyetçi devlet, sınırlı teknolojinin, ancak ilkel yollarla ve küçük işletmeler halinde tarım yapmaya imkan verdiği dönemde, gerekli geliri sağlamak ve köylüye birtakım yükümlülükler yükleyebilmek için bir "manivela"ya ihtiyaç duymuştur. Bu da, toprakta devlet mülkiyetidir.

Bu merkeziyetçilik ve toprakta devlet mülkiyeti, toprak sahibi

devletle köylünün üretim fazlasından bir kısmı kendilerine ayrılan hak sahipleri arasındaki ilişkilere Batı'dakinden ayrı bir nitelik kazandırmaktadır. "Sahibi arz" denilen bu kişiler, Batı'daki senyörden farklı olarak devletin bir hizmetlisi, bir memuru durumunda gözükmektedir. Merkezi otoriteye karşı çok zayıf bir durumda olan "sahibi arz" kendisine ayrılan toprak üzerinde, devlet adına denetlemeyi yapmakta, bu tarımsal hizmetine ve askeri yükümlülüklerine karşı, köylünün işlediği toprağın "icar ve tapu bedeli"ni, yani artık ürünün bir kısmını bir maaş gibi almaktadır.

Ama devletle ilişkileri bakımından bir memur gibi gözüken sipahi, reaya'yla olan ilişkileri yönünden Batı senyörüne az çok yaklaşmaktadır. Çeşitli kanunname hükümleri, sipahiyle reaya arasında senyör-serf ilişkilerine benzer biçimde kanunla düzenlenmiş kişisel ilişkilerin genişliğini göstermektedir. O halde, reaya, ATÜB'ün, köy topluluğu olarak sömürülen anonim köylü tipi değildir.

Öte yandan, yalnız sipahilerin değil, İstanbul ve taşradaki devlet memurlarının, hatta kadı ve müderris gibi din adamlarının, hiç olmazsa 16. yüzyıl başlarından itibaren çiftlikler edindikleri, köylerde kendi hesaplarına işlettikleri toprakları genişlettikleri görülmektedir. 1550'den sonra toprakların köylülerin ellerinden çıkarak büyük çiftliklerin kurulduğu bilinmektedir. Böylece 16. yüzyıldan önce başlayan bu gelişmelerle, çiftlikler kurulmuş ve kanunlar özel mülkiyete doğru zorlanmıştır.

Yine Avcıoğlu'na göre, bu durumda Osmanlı düzeninin ATÜB'den iyice ayrıldığı, feodal üretim biçimine yaklaştığı söylenebilir. Bundan başka Osmanlı düzeni kapitalizme doğru evrimde önemli aşamalar olan zanaat-tarım ve ticaret ayrılmasında hayli yol almış, büyük şehirlerin kurulmasına, zanaat alanında şehirlerarası uzmanlaşmaya ve ticaretin genişlemesine sahne olmuştur. Zaten küçük işletmelerde tarım yapan köylünün artık ürününü almaya yetkili toprak sahibinin feodal ya da (şehir ve ticaretin gelişmesine dayanan) "merkezi otorite" olması tarih açısından da önemli bir

ayrım değildir. Batı'da 8. yüzyılda kralın mülkiyetine geçen ve başlangıçta askeri hizmetle verilen toprakların mülkiyetinin ele geçirilmesiyle doğan "feodal mülkiyet"le devlet mülkiyeti ayrımı sanıldığından daha az önemlidir. Bununla birlikte D. Avcıoğlu, Osmanlı düzenine feodal etiketini yapıştırmaktan kaçınarak, "herkesin üzerinde birleşebileceği daha genel bir kavram olan" prekapitalist düzen adını vermektedir.[59]

D. Avcıoğlu'na göre, Osmanlı prekapitalist düzeninde de kapitalizme geçişi sağlayan ön koşullar yavaş yavaş oluşmaktadır. Bunun nedeni, önce Osmanlı toprak düzeninin özel mülkiyete geçişte aşılmaz bir engel olmayışı, yani reaya'ya işlediği toprağın mülkiyetini sağlayacak öğeleri taşımasıdır. Tarım işletmesine bir bedel ödeyerek tapu senediyle tasarruf eden reayanın tasarruf hakkı, tam mülkiyetten bazı sınırlamalarla ayrılmakla birlikte bireyseldir. ATÜB'den ayrılan bu bireysel tasarruf hakkının yanı sıra, tarım işletmesinin tesisleri ve üretim araçları köylünün mülkiyetindedir ve mirasçılara geçebilmektedir.

Öte yandan, şehirde oturarak köyde tarım yapabilmek, toprağın "imarı" halinde mülkiyetine sahip olmak, vergi olarak üretim fazlasının ancak bir kısmını vermek, vb. gibi durumlar, reayanın tasarruf ettiği toprak miktarı ve servetinde farklılaşmalara yol açmıştır. Böylelikle zenginleşen bir kısım köylü, tefecilik, ürünü tarlada ucuza kapatma, vb. gibi yollarla 16. yüzyılın ikinci yarısında devlet memurlarının yanı sıra servet yönünden tam bir üstünlük kazanmıştır.

Buna çift bozanların sayısının gittikçe artması olayı eşlik etmiştir. Gerçekten enflasyon dönemlerinin vurgunları, faizcilik veya mültezim kâr ve soygunculuğuyla kazanılan servetler, tarıma yönelmiş ve ağır vergi altında ezilen, ucuz kredi kaynaklarından yoksun bulunan fakir köylü halkın elinden tarlaları alarak büyük çiftlikler kurmayı başarmıştır. Böylece geleneksel tarım sistemi bozul-

---

(59) D. Avcıoğlu: *Türkiye'nin Düzeni*, s. 11-17.

maya ve eski bağımsız çiftçiler, yerini, zengin çiftlik sahibi mütegallibe sınıfı ve ırgatlaşan topraksız köylülere bırakmaya başlamış, bunun sonucu, büyük şehirlere doğru geniş çapta bir reaya akını olmuştur.

Kısası, Osmanlı toprak düzeninde 16. yüzyılda başlayan bu değişmeler, prekapitalist düzeni temelinden sarsan; ama daha ileri bir sosyal kuruluşa geçiş olanaklarını bağrında taşıyan olaylardır.

Öte yandan tefecilik yalnız köy hayatında değil, şehir hayatında da önemli bir uğraşı durumuna gelmiştir. 16. ve 17. yüzyıllarda yerli esnafa iş ve gereğinde para dağıtıp ucuza elde ettiği eşyayı dolgun fiyatla satan "sermayeci zümre", kapitalist gelişimin belirtisi olarak ortaya çıkmıştır. Bu arada dikkati çeken bir olay olarak, yüzlerce vakfın para ticaretine yöneldiği ve 16. yüzyılda büyük şehirlerde birçok "vakıf banka"larının bulunduğu görülmektedir. Yine, loncalarda örgütlenmiş "zanaat tipi sanayi", önemli bir gelişme göstermiştir. Kalabalık sayıda işçi kullanan işyerlerinin varlığı, lonca sisteminin de zorlandığını, "manüfaktür"e doğru yol alındığını ortaya koymaktadır.

Kısası, prekapitalist düzenin çözülmesine ve kapitalist düzene geçişe yol açan (köyde az çok bir farklılaşma, köyden bir kısım işgücünün şehre akını, ticaret ve tefeci sermaye birikimi, lonca düzenin zorlanması, vb. gibi) faktörler, Batı'da olduğu gibi Osmanlı toplum düzeni içinde de yürürlüktedir. Buna, teknik düzey bakımından, Türkiye'nin 16. yüzyılda belki de Batıdan ilerde oluşu eklenmelidir.

D. Avcıoğlu'na göre, bu değişiklikler, kapitalizme hemen ulaşılacağı anlamına gelmemekle birlikte Türk toplumunun bir durgunluğa "mahkûm" olmadığını göstermektedir.(60)

Ama D. Avcıoğlu'na göre, Batı toplumları gibi Osmanlı toplumu da endüstri kapitalizmine doğru yol alırken, birtakım engeller, dış engellerle öncülüğü Batı'ya kaptırmıştır. Batı'nın üstünlüğünü

(60) D. Avcıoğlu: a.g.y., s. 18-24.

sağlayan, Doğu'nun ATÜB düzeninde olmasına karşılık Batının feodal bir düzende bulunması değil, coğrafi keşifleri izleyen denizaşırı seferler ve sömürgecilikle hızlanan bir süreçtir.

Kısası, Batı'da olduğu gibi, Doğu'da da kapitalizme geçiş koşulları, prekapitalist düzen içinde oluşmaya başlamakla birlikte, birtakım tarihsel olaylar Batı'nın ön almasına yol açmış ve bu da Türkiye'nin normal gelişmesini etkilemiştir. Batının ön alışını sağlayan, coğrafi konumu ve doğal kaynaklar bakımından yoksul oluşudur.(61)

Görüldüğü gibi, kapitalizm öncesi Osmanlı toplum yapısını ATÜB'nin çerçevesini çok aşan ve feodalizme geniş çapta yaklaşan bir tip olarak niteleyen D. Avcıoğlu'na göre, bu yapı, Batı toplum yapısı gibi kapitalizme doğru gelişirken, deniz aşırı seferlerin sağladığı olanaklar yüzünden öncülüğü Batı'ya kaptırmıştır.

Ama burada, her iki toplum yapısı aynı türden sayıldığı için, aralarında görülen büyük evrimleşme farkı, toplum tipinin değişme dinamiği dışında, toplum tiplerinin evrim kanunsallığına bağlı olmayan birtakım tarihsel olaylarda aranmaktadır. Böylece bir toplum tipinin yeni bir tipe dönüşmesi, marksist tarih anlayışının öngördüğü gibi, o tipin iç karşıtlığıyla hazırladığı gelişme koşullarına değil, bu koşullardan bağımsız tarih olaylarına bağlanmış olmaktadır.

Avcıoğlu'na göre Doğu'yla Batı, denizaşırı seferler dönemine kadar aynı yapıda olduğuna göre, Batı'nın üstünlüğünü sağlayan bu tarih olayının nedeni, Batı'nın üretim gücü ve organizasyonundaki gelişmeler değil, coğrafi konumun elverişliliği ve doğal kaynaklarının yetersizliğidir.

Ama bu nedenler, söz konusu tarihsel olayı haklı gösterecek nitelikte değildir. Çünkü kapitalizm öncesi dönemde de Batı aynı coğrafi konuma sahip olduğu ve aynı doğal kaynaklara ihtiyaç duyduğu halde, coğrafi keşif ve deniz aşırı seferler ancak 15. yüz-

---

(61) D. Avcıoğlu: a.g.y., s. 25-26.

yıl sonlarında yani, üretim güçlerinin gelişmesi ve feodal düzenin çözülmesiyle para olarak servetin sermayeye dönüşme koşullarının hazırlanmasından sonra olmuştur. Başka türlü dendikte, Batı feodal toplumunun gelişme süreci içinde beliren teknoloji ve üretim organizasyonu alanındaki yeniliklerdir ki, bu tarihsel olayı hazırlamıştır.

Gerçekten Marx'a göre, "kapitalist toplumun ekonomik yapısı, feodal toplumun ekonomik yapısından doğmuştur. Bu sonuncunun çözülmesiyle birincinin unsurları serbest hale gelmiştir."(62)

Şüphesiz ki, kapitalist toplum tipinin oluşma süreci içinde, geniş çapta "denizcilik bilgisi ve donatımı alanında görülen gelişmelerdir"(63) ki, coğrafi keşif ve denizaşırı genişlemeleri mümkün kılmıştır. Öte yandan tarihsel Hint yolunu müslüman gemicilere kapayan, Portekiz'in denizcilik tekniğindeki üstünlükleri olmuştur. Portekizliler, 1498'de Vasco da Gama'nın Ümit Burnu üzerinden Hindistan yolunu keşfetmesinden sonra güçlü donanmalarıyla bu kesimde egemenlik kurmuşlardır. Böylelikle o döneme kadar Arap gemileriyle Mısır'a kadar gelip oradan Venedik gemileri tarafından Avrupa'ya aktarılan Hint eşyası, bu yeni keşifle yolunu değiştirmiştir.(64) 16. yüzyıl başlarında Mısır, Suriye ve Yemen'i elinde bulunduran Memlukluların Hint Denizi'ne gönderdikleri donanma, Diyu (Diu) açıklarında Portekizlilerle yaptığı deniz savaşını kaybetmiştir.(65) Bu deniz savaşı, dört yüzyıldan fazla bir süre için Hint Okyanusu'nun geleceğini belirlemiştir.(66)

Ve yine şüphesiz, denizaşırı seferlerle elde edilen değerli madenlerin sermaye birikimi yoluyla kapitalizmin gelişmesi üzerinde büyük etkisi olmuştur. Ama bu birikim, olsa olsa yarattığı elverişli

---

(62) K. Marx: *Kapital*, Cilt V, s. 138.
(63) H. Heaton: *Economic History, of Europe*, s. 233.
(64) İ.H. Uzunçarşılı: *Osmanlı Tarihi II*, s. 391.
(65) İ.H. Uzunçarşılı: a.g.y., s. 513-514.
(66) H. Tinker: *South Asia*, s. 96.

bir ortamla, feodal üretim biçiminin kapitalist üretim biçimine dönüşüm sürecini hızlandırmış ve kısaltmıştır.

Öyle görünür ki, D. Avcıoğlu'nu aynı tipten saydığı iki toplum yapısı (Doğu-Batı) arasındaki ayrımı temellendirirken, o tipe özgü bir gelişme olarak ele alamayacağı değişmelere (denizaşırı seferlere) başvurmaya zorlayan, Osmanlı toplum yapısıyla ilgili görüşüdür. Gerçekten D. Avcıoğlu'na göre, Osmanlı toplumu içinde prekapitalist düzenin çözülmesini, kapitalist düzene geçişi sağlayan faktörler yürürlüktedir. Başka bir deyimle, Batı'da olduğu gibi Osmanlı toplumunda da iç değişmelerin sonucu olarak kapitalist gelişme belirtileri gözlenmektedir. Kısası, Osmanlı İmparatorluğu'nda, iç dinamiğin ürünü olan kapitalist yönde bir evrimleşme vardır.

Oysa D. Avcıoğlu'nun Osmanlı İmparatorluğu'nda "prekapitalist düzeni temelinden sarsan ama daha ileri bir toplumsal kuruluşa geçiş olanaklarını bağrında taşıyan olaylar" olarak nitelediği 16. yüzyılda başlayan değişmeler, yapının iç değişmelerinin değil, Batı toplumlarındaki kapitalist evrimleşme sürecinin etkileridir. Başka bir deyimle, Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyılda başlayan ve onu Batının hammadde kaynağı ve mamul madde pazarı haline sokan kapitalist yönde çözülmeler, Osmanlı toplum yapısının iç dinamiğinin ürünü değildir.

Yani "köyde az çok farklılaşma, köyden işgücünün şehre akını, ticaret ve tefeci sermaye birikimi, lonca düzeninin zorlanması gibi kapitalist doğrultudaki değişmeler, ilerde görüleceği gibi," Batı Avrupa ülkelerinde üretim ve ticaret metodlarıyla değerli maden stoklarında meydana gelen köklü değişikliğin, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkilerinin sonucudur.[67] O halde Osmanlı toplumunda geleneksel yapının çözülmesiyle başlayan kapitalistleşme süreci, iç değişmelerle kapitalizme evrimleşmiş Batı toplum yapısı-

---

(67) Ö.L. Barkan: *XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği Buhranlar...* E.S.E.K.H.

nın ürünü olduğuna göre, onu, kapitalizmi hazırlayan bir tipten saymak çok güç olacaktır.

Türk toplumunun tarihsel evrimi ve bugün içinde bulunduğu egemen üretim biçimi üzerinde, son yıllarda yoğunlaşan tartışmalara bir kavram açıklığı kazandırabilmek ve araştırmada metodolojik bir başvurma çerçevesi olarak kullanılacak çözümleme planını temellendirmek üzere marksist tarih anlayışı üzerinde durmak gerekecektir. Gerçekten Türk toplumunun evrimi konusundaki anlaşmazlık ve tartışmaların çoğunlukla kavramların yeterince tanımlanmamış ve tarihin evrimleşme sürecindeki lojiğin gereğince anlaşılmamış olmasından doğduğu görülmektedir. Genellikle çözümleme anahtarlarının marksist terminolojideki anlamları iyice belirlenmeden girişilen açıklamalar, soruna daha da bir karmaşıklık kazandırmaktadır.

Bize öyle gelir ki, Türk toplumunun evrimine ilişkin görüşler arasındaki çatışmaların nedenleri metodolojik bakımdan birkaç grupta toplanabilir.

Bunlardan ilki, tek tek toplumların sonsuz çeşitliliği içinde onları ortak bir tipe, belli bir üretim biçimine sokmaya yarayacak temel faktör veya faktörlerin çekip çıkarılmayışıdır. Başka bir deyimle, bir toplumun kendi tarihine özgü çeşitliliklerden soyutlanarak genel bir tipe girmesini sağlayacak ayıklamaların yapılmayışıdır. Bu, Türk toplumunun kendine özgü bir gelişme çizgisi izlediği ve her türlü sosyal kanunsallığın dışında kaldığını sananların başvurduğu yoldur.

Diğer bir nedense, bir toplumu bir üretim biçimine sokarken, yani sınıflarken, üretim biçiminin temel nitelikleriyle değil, somut bir başka örneğiyle karşılaştırmalar yapma eğilimidir. Bu, genel olarak Osmanlı toplumunu, feodal Batı toplumlarıyla, somut görünüşlerine dayanarak karşılaştıranların metodoloji tutumlarıdır. Örneğin yalnız tımarlı sipahi-senyör ve reaya-serf benzerlik veya ayrılığından hareketle Osmanlı toplumunun feodal olup olmadığını

belirlemeye çalışmak bir üretim biçimini salt Batı tarihindeki modeliyle, görünüşüyle tanımlamaktır.

Bir üçüncü neden de, bir toplumun tipi, içine girdiği üretim biçimi belirlenirken –toplum, somut ve özel görünüşlerinden soyutlanmakla birlikte–, o üretim biçimini niteleyen, belirleyen bütün faktörlerin, daha doğrusu ana faktörün hesaba katılmayışıdır. Tarih, marksist anlayış açısından, toplumların evrimleşme süreci ya da üretim biçimlerinin lojik bir bağlılık içinde birbirini izleme süreci olduğuna göre, üretim biçiminin en temel niteliği onun dinamiğidir. Yani kendisini önceleyen üretim biçimindeki karşıtlıklar içinde temellerinin atılması ve kendi iç karşıtlığıyla yeni bir üretim biçimine dönüşmek zorunda olmasıdır. Bu açıdan bakıldıkta, örneğin feodal üretim biçimi, kapitalist üretim biçiminin ön koşullarını kendi içinde hazırlayıp oluşturan tek ve biricik sistemdir. Bu yüzden sistemlerin yeni bir biçime dönüşümü, onların zorunlu ve onsuz olunmaz niteliğidir. Bir toplum bir üretim biçimine sokulduğunda, o toplum tarihinde söz konusu üretim biçiminin iç dinamiğiyle evrimleştiği aşama bulunmak zorundadır. Bu önemli nokta çoğunluk yokumsandığı için, kapitalist niteliği ancak dış dinamiğiyle kazanan Osmanlı toplumu bazılarınca feodal sayılmış ve sayılmaktadır.

İşte marksist düşünce ve çözümleme planında beliren bu metodolojik sorunları ortaya koymak, kavramlara bir anlam açıklığı getirmek amacıyla ayrıntılı bir girişe ihtiyaç duyulmuştur. Bu girişte genel anlamıyla tarihsel materyalizm anlayışı belirlenecek ve bu çerçeve içinde üretim biçimi ve evrim aşamalarının çözümlenmesi yapılacaktır.

Materyalist Tarih Anlayışı

2

Marx ve Engels'in bir sosyal bilimci olarak yüklendikleri görev, tarihi yaratan objektif maddi koşulları ortaya koymak[1], bu maddi koşulların belirlediği çeşitli toplum biçimlerini, insanın doğal çevreye egemen olma kalkışımıyla gelişmiş olan çeşitli sosyal örgüt tiplerini incelemek ve insanlığın bir toplum biçiminden diğerine doğru gelişimini izlemektir.[2]

Gerçekten Marx ve Engels'e göre:

"İnsanlık tarihinin ilk koşulu şüphesiz ki, canlı insan bireylerinin varlığıdır. O halde ilk ele alınacak şey, bu bireylerin fizik yapısı ve bunun sonucu olarak onlarla doğanın geri kalan kısmı arasında beliren ilişkilerdir. Tarih, bu doğal temellerden ve onların tarihsel akış içinde insan eylemleriyle uğradığı değişikliklerden hareket etmelidir.

(1) Kuusinen: *Tarihi Materyalizm*, s. 14.
(2) Meyer: *Marxism*, s. 15.

"İnsan, hayvanlardan bilinç, din veya başka bir bakımdan ayırt edilebilir. (Ama) insanların kendileri, geçim vasıtalarını üretmeye başladıkları anda, kendilerini hayvanlardan ayırmaya başlarlar. Geçim vasıtalarını üreterek insanlar, dolaylı olarak maddi hayatlarını da üretirler.

"İnsanların geçim vasıtalarını üretme yolu, her şeyden önce hazır buldukları ve yeniden üretmek zorunda oldukları vasıtaların niteliğine dayanır. Bu üretim biçimi, sadece bireylerin fizik varlıklarının yeniden üretimi olarak ele alınmamalıdır. Bu, daha çok bu bireylerin belli bir eylem biçimi, belli bir hayat biçimidir.

"Bu yüzden, insanların şu ya da bu şekilde oluşu, üretimlerinin türüne bağlıdır. O halde insanların niteliği, onların üretimlerini belirleyen maddi koşullara dayanır."(3)

Bu "tarih anlayışı", Engels'in belirttiği gibi "...her şeyden önce, Hegelci türden bir sistem kurmak için bir araç değil, bir araştırma kılavuzudur. Bütün tarih yeniden incelenmeli, farklı sosyal yapıların varlık koşulları, bu yapılardan onlara karşılık olan politik, hukuki, estetik, felsefi, dini, vb. görüşleri çıkarma kalkışımında bulunulmadan önce tek tek gözden geçirilmelidir."(4)

Bu bakımdan marksizm, başlangıçtan beri, tarihi bilimsel olarak düşünme, yani toplumların temel yapılarını meydana çıkarıp varlık nedenlerini ve gelişme kanunlarını açıklama çabası olmuştur.(5)

Bu "materyalist tarih anlayışı, insan hayatını sürdürecek üretim vasıtalarının ve üretimden sonra üretilen nesnelerin değişiminin bütün sosyal yapının temeli olduğu; tarihte ortaya çıkan her toplumda servetin dağılım ve toplumun sınıflara ayrılma biçiminin, neyin üretildiğine, onun nasıl üretildiğine ve ürünlerin nasıl değiş-

(3) K. Marx - F. Engels: *The German Ideology*, s. 7.
(4) Engels'ten Conrad Schmidt'e Mektup, Londra, 5 Ağustos 1890, *Marx - Engels*, s. 396.
(5) Godelier: *Asya Tipi Üretim Tarzı*, s. 7.

tirildiğine bağlı olduğu önermesinden hareket eder. Bu görüş açısından bütün sosyal değişmelerin ve politik devrimlerin son nedenleri, insanların beyinlerinde, insanların sonsuz doğruluk ve adaleti daha iyi kavramalarında değil, üretim ve değişim biçimindeki değişikliklerde aranacaktır."(6)

Bununla birlikte, "ekonomik öğenin biricik belirleyici olduğunu söylemek, bu önermeyi anlamsız ve soyut bir ifade kılığına sokmaktır. Ekonomik durum temeldir ama çeşitli üst yapı öğeleri, tarihsel çatışmaların akışı üzerinde etkide bulunur ve çok durumda onların biçimlerinin belirlenmesinde üstün bir rol oynar."(7)

Görüldüğü gibi, tarihsel materyalizmin temel ilkesi, doğada olduğu gibi toplumda da varlığın, maddi hayatın önce geldiği, bilince ve spiritüel hayata oranla belirleyici olduğudur.(8)

Kısası, toplumun spiritüel hayatının oluşum kaynağı, sosyal fikirlerin, sosyal teorilerin, politik görüş ve politik kurumların kökeni, bunların kendilerinde değil, onları yansıtan toplumun maddi hayat koşullarında aranmalıdır.(9)

Bu bakımdan ilk planda, toplumun bütün görünüşünü, yapısını, fikir ve kurumlarını belirleyen "maddi hayat" üzerinde durmak gerekir.

• *Üretim Biçimi*

Marksist terminolojide "ekonomik ilişkiler" terimiyle de dile getirilen maddi hayat kavramının geniş bir kuşatımı olduğu görülmektedir:

(6) F. Engels: *Socialism: Utopian and Scientific*, s. 125-126.
(7) Engels'ten Joseph Bloch'a Mektup, Londra, 21-22 Eylül 1890, *Marx - Engels*, s. 398.
(8) Kuusinen: a.g.y., s. 14.
(9) Stalin: Dialectical and Historical Materialism, s. 20-21.

"Toplum tarihinin belirleyici temeli olarak gördüğümüz ekonomik ilişkilerden anladığımız, belli bir toplumda insanların geçim vasıtalarını üretme ve ürünleri aralarında değiştirme yol ve yöntemidir. O halde bütün üretim ve taşıma tekniği bunun içine girmektedir. Bu teknik, ürünlerin değişim ve sonra da dağılım yol ve yöntemini, bununla ilkel (gentile) toplumun çözülmesinden sonra beliren sınıflar ayrımını ve bunlarla da devlet, politika, hukuk, vb.'nı belirler. Ayrıca ekonomik ilişkiler içinde, onların üzerinde oluştuğu coğrafi temel, çoğunluk, gelenekle veya direnmeyle aktarılmış ve arta kalmış olan daha önceki ekonomik gelişme aşamalarının kalıntıları ve şüphesiz bu toplum biçimini kuşatan dış çevre de yer alır."[10]

Maddi hayat kavramı daha sistematik bir biçimde çözümlenecek olursa, toplumun maddi hayat koşulları her şeyden önce toplumu çevreleyen coğrafi çevre ve toplumu meydana getiren nüfus sayısıdır.[11] Üretimin doğal temelleri olan coğrafya ortamı ve nüfus yoğunluğu, sosyal evrimde önemli bir rol oynamalarına rağmen, tarihsel sürecin belirleyicileri değildir.

Dış ortama edilgen bir şekilde uyan hayvanların tersine, insan bu ortam üzerine etkide bulunur, araç yapım ve kullanımını gerektiren emeğiyle kendisi için zorunlu olan maddi servetleri elde eder. Ama, insanlar iş araçlarını, bazı alışkanlıkları ve tecrübeleriyle kullanırlar.

İşte toplumun yarattığı üretim vasıtaları ve her şeyden önce maddi servetlerin üretimine yarayan iş araçları ve belli bir tecrübeye dayanarak üretimde bulunan insanlar, "üretim güçleri"ni meydana getirir.

Bununla birlikte toplumun "maddi hayat"ı üretim güçlerinden ibaret değildir. Üretim bir bireyin tek başına yaptığı bir iş değil, bir

(10) Engels'ten Heinz Starkenburg'a Mektup, Londra, 25 Ocak 1894, *Marx - Engels*, s. 410.

(11) J. Stalin: a.g.y., s. 25-26.

sosyal olaydır. İnsanlar maddi servetlerin üretimi sırasında ister istemez birbirleriyle ilişki kurarlar ve her üreticinin emeği sosyal emeğin bir parçası halini alır.[12]

Gerçekten Marx'a göre, "üretimde insanlar yalnız doğayı değil, aynı zamanda birbirlerini de etkiler. Ancak belirli bir biçimde işbirliği yaparak ve eylemlerini birbirleriyle değiş tokuş ederek üretimde bulunurlar. Üretim yapmak için birbirleriyle belirli ilişkiler kurarlar ve bu sosyal ilişkilerin sınırı içindedir ki, doğayı etkilerler, yani üretimde bulunurlar."[13]

Burada söz konusu olan yalnız üretimin çeşitli dallarında çalışan insanlar arasındaki ilişki, yani işbölümü değildir. Üretim güçlerinin gelişmesinin bir aşamasında, bütün üretim vasıtalarının veya başlıcalarının mülkiyetinin doğrudan doğruya üretimde bulunanlardan koparak toplumdaki bir azınlığın elinde toplanmasıyla doğan ve üretimin gerçekleşebilmesi için üretim vasıtalarına sahip olanlarla üreticiler arasında beliren sınıflar arası ilişkiler de bu türdendir. Marx ve Engels, insanların maddi servetlerin üretimi sırasında kurdukları bu ilişkilere üretim ilişkileri adını vermişlerdir.[14]

Üretim ilişkileri bilinç dışında kurulur ve bu anlamda maddi bir karakter taşır. Üretim ilişkilerinin yapısı, üretim güçlerinin gelişme düzeyine ve karakterine bağlıdır. Örneğin iş araçlarının çok basit olması, herkesçe yapılabilmesi bu araçların özel mülk olmasını olanaksız kıldığı ve iş veriminin zayıf olması yüzünden ancak zorunlu miktarda üretim yapılabildiği için ilkel toplulukta kölelik rejimine özgü ekonomik ilişkilerin bulunması olanaksızdır.

İşte bir yanda insanların üretim sırasında kurdukları ilişkiler, öte yanda üretim güçleri bir birlik meydana getirirler. Üretim güçleriyle üretim ilişkilerinin bu birliğine üretim biçimi adı verilir.[15]

---

(12) Kuusinen: a.g.y., s. 14-15.
(13) K. Marx: Ücretli Emek ve Sermaye, s. 38.
(14) Kuusinen: a.g.y., s. 16-17.
(15) Kuusinen: a.g.y., s. 17.

Kısaca özetlendikte, üretim biçimi iki kesimden meydana gelir:

a) Maddi değerlerin üretilmesinde kullanılan üretim araçları, belli bir üretim tecrübesi ve iş yeteneğiyle bu üretim araçlarını kullanan ve maddi değerler üretimini yapan insanlardan meydana gelen üretim güçleri,

b) Maddi değerlerin üretilmesinde, üretim sürecinde insanların birbirleriyle olan ilişkileri; üretim ilişkileridir.

Başka bir deyimle üretim güçleri, üretimin üretim biçiminin ancak bir yönü, yani insanla onların maddi değer üretimi için yararlandıkları nesneler ve doğa güçleri arasındaki ilişkileri dile getiren yönü, üretim ilişkileriyse, üretim biçiminin bir başka yanı, üretim sürecinde insanın insanla olan ilişkileridir.[16]

Kısası, üretim biçimi, hem toplumun üretim güçlerini hem de insanların üretim ilişkilerini kapsar, bu bakımdan onların maddi değerlerin üretilmesi sürecindeki birliklerinin bir ifadesidir.[17]

Görüldüğü gibi, insanlar sürdüregeldikleri sosyal üretimle, kendi istemleri dışında ve kaçınılmaz birtakım ilişkiler içine girerler, bu üretim ilişkileri, onların maddi güçlerinin gelişiminde belli bir aşamaya karşılıktır. Bu üretimin tümü toplumun ekonomik yapısını meydana getirir. Bu yapı, üzerine hukuki ve politik üst yapının kurulduğu bir temeldir. Ve gene bu yapıya karşılık olan belli sosyal bilinçlilik biçimleri vardır. Maddi hayattaki üretim biçimi, sosyal, politik ve spiritüel hayat süreçlerinin genel karakterini belirler. İnsanların varlığını belirleyen bilinçleri değildir, tersine onların sosyal varlıkları bilinçlerini belirler.[18]

---

(16) J. Stalin: a.g.y., s. 28.
(17) J. Stalin: a.g.y., s. 29.
(18) Karl Marx: A Contribution to the Critique of Political Economy,

Çok eski dönemlerden günümüze kadar sosyal üretim, her zaman daha gelişmiş üretim biçimlerinin birbiri ardınca geldiğini gösteren bir ilerleme niteliği taşır.[19]

O halde toplumun gelişme tarihi her şeyden önce, üretimin gelişme tarihi, yüzyıllar boyunca birbirini izleyen üretim biçimleri tarihi, üretim güçlerinin ve insanların üretim ilişkilerinin gelişme tarihidir.

Başka bir deyimle, tarih biliminin ilk işi üretim kanunlarını, üretim güçlerinin ve üretim ilişkilerinin gelişme kanunlarını araştırmaktır.[20]

Bu gelişme ilk adımda, insanların doğayla olan ilişkilerinde, yani üretim güçlerinde belirir. Gerçekten insanlar, emekleriyle doğa üzerine etkide bulunarak onu değiştirirken, edindikleri iş alışkanlıkları ve bilgilerle kendilerini de değiştirir ve üretim araçlarında gelişmeler sağlarlar.[21] Yani üretimdeki değişme ve gelişmeler her zaman üretim güçlerinin ve her şeyden önce üretim araçlarının değişme ve gelişmeleriyle başlar.[22]

Ancak, önceden belirtildiği gibi, üretim yalnız insanlarla doğa arasında değil, insanların kendi aralarında da bazı ilişkilerin kurulmasını gerektirir.[23] Ama bu ilişkiler, üretim güçlerindeki değişmelere bağlı ve uygun olarak değişir.[24] Bununla birlikte bu ilişkiler de ayrıca üretim güçlerinin ilerlemesi üzerinde etkide bulunur. Üretim ilişkileri, üreticileri ve iş araçlarının sahibi olan sınıfları harekete geçiren etmenleri koşullandırır.[25]

(19) Kuusinen: a.g.y., s. 17.
(20) J. Stalin: a.g.y., s. 18.
(21) Kuusinen: a.g.y., s. 18.
(22) J. Stalin: a.g.y., s. 31.
(23) Kuusinen: a.g.y., s. 18.
(24) J. Stalin: a.g.y., s. 31.
(25) Kuusinen: a.g.y., s. 18.

Her ne kadar üretim güçleriyle üretim ilişkileri karşılıklı olarak birbirlerini etkiler, üretim ilişkileri üretim güçlerinin uzun süre gerisinde ve karşıtı bir durumda kalamazsa[26] da, aralarında çatışkınlık doğabilir. Başka bir deyimle, üretim güçleriyle üretim ilişkilerinin, ifadesini üretim biçiminde bulan bu birliği, bu iki öğe arasında karşıtlıklar bulunmayacağı anlamına gelmez.

Bunun nedeni, bu iki öğe arasındaki gelişme hızı farklılığıdır. Üretim güçlerinin "daha hareketli ve devrimci", "daha akıcı ve değişken bir öğe" olmasına karşılık, üretim ilişkileri belli bir ölçüde değişikliğe uğramasına rağmen, nitelikçe olduğu gibi kalır.

Tarihin son sentezine kadar, her üretim biçiminin tarihinde, üretim güçleriyle üretim ilişkilerinin karakteri arasındaki uygunluk geçici olmuştur. Genel olarak bu uygunluk bir üretim biçiminin gelişmesinin başlangıcında, üretim güçlerinin gelişme derecesine uygun düşen yeni üretim ilişkilerinin kuruluş aşamasında kendini gösterir. Ama tekniğin ilerlemesi, tecrübenin ve bilgilerin birikimi daha da hızlanır. Bu bakımdan üretim ilişkileri üretim güçlerini sürekli olarak izleyemez. Sınıflara bölünmüş toplumda, bu ilişkiler bir kere doğunca, kanunlar, sınıfların politikası, devlet ve diğer kurumlar tarafından mülkiyet şekilleri altında hukuki ve siyasi bakımdan belirlenirler. Üretim güçleri geliştikçe, bunlarla üretim ilişkileri arasındaki uygunluğun sona ererek sonunda bir çatışmanın çıkması kaçınılmazdır; çünkü eskiyen ilişkiler üretim güçlerinin ilerlemesine engel olurlar.[27]

Başka bir deyimle, gelişmelerinin belirli bir aşamasında toplumdaki maddi üretim güçleri, geçerli üretim ilişkileriyle veya –bir hukuk diliyle dendikte– önceden içinde işledikleri mülkiyet ilişkileriyle çatışır.[28]

Örneğin feodal toplumda, toprağın sahibi durumunda bulunan

(26) J. Stalin: a.g.y., s. 31.
(27) Kuusinen: a.g.y., s. 19.
(28) K. Marx: a.g.y., s. 43-44.

senyörün mülkiyet hakkına ve köylünün senyöre kişisel bağlılığına dayanan ilişkiler, o dönemin üretim güçlerine uygun düşerken, endüstri (önce manüfaktür endüstrisi, sonra maşinizm) büyük bir hızla gelişmeye başlayınca, üretim güçlerinin gelişmesini engelleyen birer köstek halini almıştır. Endüstrinin hem kişi olarak özgür hem de üretim araçlarından yoksun emekçilere ihtiyacı vardır.(29)

İşte "üretim güçleriyle üretim ilişkileri arasındaki çatışma belirginleştiği zaman sosyal devrim dönemi gelir."(30) Başka bir deyimle, bu çatışma, sonunda, eski üretim ilişkilerinin ortadan kalkması ve yerine üretim güçlerinin geçmiş ve gelecek gelişimini hesaba alan yeni ilişkilerin geçmesiyle çözülür. Böylece yeni bir üretim biçimi ortaya çıkar.(31) Ekonomik temelin değişmesiyle, bütün koca üstyapı da az çok hızla biçim değiştirir. Bu değişiklikler gözden geçirilirken, bilimsel kesinlikle belirlenebilen üretimin ekonomik koşullarının maddi değişikliğiyle, insanların, içinde bu çatışmanın bilincine vardıkları ve onu sonuna kadar götürdükleri hukuk, politika, din, estetik ve felsefe –kısası ideoloji– biçimlerinin birbirinden ayrılması gerekir. Nasıl ki, bir bireyle ilgili kanımız, onun kendisi hakkındaki düşüncesine dayanmazsa, aynı şekilde, bu değişme dönemini de onun kendi bilinciyle yargılayamayız, tersine, bu bilinç daha çok maddi hayatın karşıtlıklarıyla, sosyal üretim güçleriyle üretim ilişkileri arasındaki çatışmayla açıklanmalıdır. Hiçbir sosyal düzen, o düzende yeri olan bütün üretim güçleri gelişmedikçe ortadan kalkmaz ve yeni ve daha yüksek üretim ilişkileri, hiçbir zaman, varlıklarının maddi koşulları eski toplumda olgunlaşmadıkça belirmez.(32)

Bu çatışma ancak yeni üretim güçlerine uygun yeni mülkiyet ilişkilerinin yaratılmasıyla çözülebilir ve böylece yeni bir diyalektik senteze ulaşılır. Bu yüzden Stalin'in deyimiyle tarihsel materya-

(29) Kuusinen: a.g.y., s. 19-20.
(30) K. Marx: a.g.y., s. 44.
(31) Kuusinen: a.g.y., s. 20.
(32) K. Marx: a.g.y., s. 43-44.

lizm, diyalektik materyalizm ilkelerinin sosyal hayata uygulanmasıdır.(33)

İşte tarih boyunca, toplumun üretim güçlerinin değişme ve gelişmesine uygun olarak, insanların üretim ilişkileri, ekonomik ilişkileri de değişmiş ve gelişmiştir.(34)

Başka bir deyimle, tarihte birbirini izleyen çeşitli üretim biçimleri vardır.

• *Tarihsel Aşamalar*

Marx ve Engels'in tarihin evrim şeması konusundaki görüşleri, sistemlerinin gelişme doğrultusu içinde, 1845-1846'da yayınlanmış olan *Alman İdeolojisi*'ndedir. "Bu yapıt, daha şimdiden, sosyal işbölümünün çeşitli aşamalarının değişik mülkiyet biçimlerine karşılık olduğu ilkesini benimsemiştir."(35) Gerçekten üretimin, bireylerin birbiriyle ilişkisini gerektirdiği ve bu ilişkinin biçimini de üretimin belirlediği görüşünden hareket ederek Marx ve Engels adı geçen kitapta tarihin evrim aşamalarını şöyle temellendirmişlerdir:

"Çeşitli ulusların aralarındaki ilişkiler, her birinin üretim güçleri, işbölümü ve iç ilişkilerini geliştirmiş olma derecesine dayanır. Ama yalnız bir ulusun başka uluslarla ilişkileri değil, aynı zamanda ulusun bütün iç yapısı da, o ulusun üretiminin ulaştığı gelişme aşamasına ve iç ve dış ilişkilerine dayanır. Bir ulusun üretim güçlerinin ne ölçüde gelişmiş olduğu, işbölümünün uygulanma derecesinden açıkça anlaşılır. Her yeni üretim gücü zaten bilinen üretim güçlerinin, örneğin yeni toprakların işletmeye açılması gibi, salt bir

---

(33) H.B. Mayo: *Introduction to Marxist Theory*, s. 63-65.

(34) J. Stalin: a.g.y., s. 34.

(35) E. J. Hobsbawm: *Precapitalist Economic Formations: Introduction*, s. 27 (27) Parantez içindeki rakamlar, metnin Türkçe çevirisindeki sayfa numaralarını göstermektedir.

nicel gelişimi olmadığı sürece işbölümünün daha da gelişmesine yol açar.

"Bir ulus içindeki işbölümü, ilk olarak endüstri ve ticaret emeği(iş)nin tarımsal emek(iş)ten ve bu yüzden de şehrin taşradan (köyden) ayrılmasına ve şehir ile taşra arasında bir çıkarlar çatışmasının doğmasına yol açar. İşbölümünün daha da gelişmesi ticaret emeği(iş)nin endüstri emeği(işi)nden ayrılmasına götürür. Aynı zamanda, işbölümüyle, bu çeşitli dallar içinde, belli iş türlerinde işbirliği yapan bireyler arasında çeşitli bölünmeler de gelişir. Bu tek tek grupların göreli konumu, tarım, endüstri ve ticarette kullanılan yöntemlerle belirlenir (babaerkillik, kölelik, tabakalar, sınıflar). Aynı koşullar (daha gelişmiş ilişkiler söz konusu olduğunda) çeşitli ulusların birbirleriyle olan ilişkilerinde görülecektir.

"İşbölümündeki çeşitli gelişme aşamaları, çeşitli mülkiyet biçimleridir, yani işbölümündeki belli bir aşama, bireylerin malzeme, araç ve emek (iş) ürünü açısından birbirleriyle olan ilişkilerini de belirler.

"İlk mülkiyet biçimi kabile mülkiyetidir. Bu, insanların avcılık ve balıkçılıkla, hayvan besleyicilikle veya en yüksek aşamada tarımcılıkla geçindiği gelişmemiş bir üretim aşamasına karşılıktır. Bu son aşama, büyük ölçüde ekilmemiş toprakların varlığını gerektirir. Bu aşamada işbölümü yine de çok ilkeldir ve ailenin yüklendiği doğal işbölümünün genişlemesinden ibarettir. Bu yüzden sosyal yapı, ailenin genişlemesiyle sınırlandırılmıştır: İlk planda babaerkil aile reisleri, onların altında oymak üyeleri ve en aşağıda köleler vardır. Ailede gizli olan kölelik, nüfusun artması, ihtiyaçların çoğalması ve dış ilişkilerin, savaş veya alışverişin genişlemesiyle gittikçe gelişmiştir.

"İkinci mülkiyet biçimi, özellikle çeşitli oymakların uzlaşma veya fetihle site biçiminde birleşmelerinden doğan ve yine köleliğin bulunduğu antik kamusal veya devlet mülkiyetidir. Kamusal mülkiyetin yanında, şimdiden taşınabilir ve daha sonra taşınamaz özel mülkiyetin kamusal mülkiyete bağlı anormal bir biçim olarak

geliştiğini göstermekteyiz. Ancak bir topluluk olarak yurttaşlar çalışan köleleri üzerinde egemenliğe sahiptir ve bu yüzden, yalnız bu bakımdan onlar kamusal mülkiyet biçimine bağlıdırlar. Etken yurttaşları kölelerin üstünde bir doğal birlik biçiminde kalmaya zorlayan kamusal özel mülkiyettir. Bu yüzden kamusal mülkiyete dayanan toplumun bütün yapısı ve bunun sonucu olarak halkın gücü, taşınamaz özel mülkiyetin gelişmesiyle orantılı olarak çözülür. İşbölümü şimdiden daha gelişmiştir. Şimdiden şehir ve köy (taşra) çatışkınlığı, daha sonra şehir çıkarlarını temsil eden devletlerle köy (taşra) çıkarlarından yana olanlar arasındaki ikilik ve şehirlerin kendi içlerinde endüstriyle deniz ticareti arasındaki çatışkınlık ortaya çıkmıştır. Yurttaşlarla köleler arasındaki sınıf ilişkileri şimdi bütünüyle gelişmiştir.

"Bu toptan tarih yorumunun fetih olgusuyla çatıştığı söylenebilir. Şimdiye kadar zorbalık, savaş, yağma, ırza geçme ve boğazlaşma, vb. tarihin sürükleyici gücü olarak kabul edilmiştir. Burada kendimizi birkaç ana noktayla sınırlandırmalı ve bu yüzden yalnız belirgin bir örneği ele almalıyız - bir eski uygarlığın bir barbar halk tarafından yok edilmesi ve sonuç olarak yeni bir toplum yapısının belirmesi. (Roma ve barbarlar, Feodalizm ve Galliler, Bizans İmparatorluğu ve Türkler). Fatih barbar halkla savaş, yukarıda üstü kapalı dendiği gibi, yine olağan bir ilişki biçimidir.

"Bu nüfus, geleneksel üretim araçlarının yerini almak üzere yeni araçlar gerektirerek arttıkça daha istekle başvurulan ve bu iş için biricik olanaklı ve kaba üretim biçimi olan bir ilişkidir. Bununla birlikte, bu İtalya'da başka türlüdür. (Ahlakdışı yaşama yaygın ve evlenme seyrek olduğundan, eski aileler yok olduğu ve mülkleri birkaç kişinin eline geçtiği için, yalnız satın alma ve borçlanmayla değil miras yoluyla da doğan) toprak mülkiyetinin birikimi ve (yalnız bugün hâlâ işleyen ekonomik güçlerin değil, yağma edilmiş ve haraç tahılın ithalinin ve bunun sonucu olarak İtalyan tahılı için talep eksikliğinin yol açtığı) toprağın otlağa çevrilmesi özgür nüfusun aşağı yukarı bütünüyle kaybolmasına yol açmıştır. Köleler dur-

madan ölmüşler ve sürekli olarak yerlerini yenilerinin alması gerekmiştir. Kölelik, bütün sistemin temeli olarak kalmıştır. Özgür insanlarla köleler arasındaki plebler, bir proleter takımından başka bir şey olamamışlardır. Roma, gerçekte bir şehir olmaktan hiçbir zaman öteye geçememiştir; onun eyaletlerle bağlantısı yalnızca politik kalmış ve bu yüzden yine politik olaylarla kolaylıkla kopabilmiştir.

"Özel mülkiyetin gelişmesiyle, burada, modern özel mülkiyetle birlikte daha geniş bir çerçeve içinde belirecek koşullarla ilk olarak karşılaşmaktayız. Bir yandan (Licinian tarım kanunlarının kanıtladığı gibi) Roma'da çok erken başlayan ve içsavaşlar zamanından başlayarak ve özellikle imparatorlar döneminde çok hızlı ilerleyen özel mülkiyetin birikimi, öte yandan bununla birleştikçe, mülk sahibi yurttaşlarla köleler arasındaki aracı konumu yüzünden bağımsız bir gelişmeye ulaşamamış olan küçük köylü pleblerin proleteryaya dönüşmesi...

"Üçüncü mülkiyet biçimi, feodal veya tabakalar mülkiyetidir. Antik dönemin şehir ve şehrin küçük toprağından hareket etmesine karşılık orta çağlar köy (taşra)'den başlar. Bu farklı kalkış noktasını belirleyen, o sıralarda geniş bir alana dağılmış olan ve fetihlerden hemen hiç pay alamayan nüfusun seyrekliği olmuştur. Yunan ve Roma'nın tersine feodal gelişme Roma fetihlerinin ve başlangıçta onunla ilgili olarak tarımın yaygınlığının hazırladığı daha geniş bir alana yayılır. Yıkılmakta olan Roma'nın son yüzyılları ve imparatorluğun barbarlar tarafından fethi üretim güçlerinden bir kısmını yok etmiştir; tarım çökmüş, endüstri bir pazar eksikliği yüzünden göçmüş, ticaret ortadan kalkmış veya zorla önlenmiş, köy (kır) ve şehir nüfusu azalmıştır. Bu koşullar ve onların belirlediği fetih örgütlenme biçiminden feodal mülkiyet, Cermen tipi askeri yasanın etkisi altında gelişmiştir. Oymaksal ve kamusal mülkiyet gibi, feodal mülkiyet de, yine bir topluluğa dayanır, ama doğrudan doğruya üretici sınıf, antik toplulukta olduğu gibi köleler değil, serfleşmiş küçük köylülerdir. Feodalizm tam anlamıyla gelişir gelişmez kasa-

balara karşı düşmanlık da doğar. Hiyerarşik toprak mülkiyeti sistemi ve bununla ilgili olan silahlı adamlar, soyluların serf üzerindeki güçlerini sağlamıştır. Bu feodal örgüt, antik kamusal mülkiyet kadar, bağımlı üretici sınıfa karşı kurulmuş bir birliktir; ama ayrı üretim koşulları yüzünden bu birlik biçimi ve doğrudan doğruya üreticiyle ilişki farklı olmuştur.

"Bu feodal toprak mülkiyeti örgütü, karşılığını kasabalarda kooperatif mülkiyet biçiminde –zanaatın feodal örgütlenmesinde– bulmuştur. Burada mülkiyet, başlıca, tek tek her kişinin emeğinden ibarettir. Örgütlenmiş soyguncu soylulara karşı birleşme gerekliliği, endüstricinin aynı zamanda bir tacir olduğu bir çağda korunaklı pazarlar ihtiyacı, gelişen kasabalara doluşan serflerin gittikçe artan rekabeti, bütün ülkenin feodal yapısı, loncaları meydana getirmek üzere bir araya gelmiştir. Bundan başka, tek tek zanaatçıların gittikçe biriken kapitalleri ve nüfusa karşılık değişmeyen sayıları, kasabada köyde (taşrada)'kine benzer bir hiyerarşi doğuran kalfa-çırak ilişkisini geliştirmiştir.

"Böylece feodal çağda başlıca mülkiyet biçimi, bir yanda emeği(işi)nin kendisine zincirle bağlı olduğu toprak mülkiyeti, öte yanda kalfa emeği (işi) ne egemen olan küçük kapitalli bireysel emek (iş)ten meydana gelmiştir. Her ikisinin örgütü de –küçük çapta ve ilkel toprak işlenimi ve el sanatı tipi endüstri gibi– sınırlı üretim koşullarıyla belirlenmiştir. Feodalizmin doruk noktasında küçük bir işbölümü vardır. Her toprak kendi içinde kasaba ve köy (taşra) çatışkınlığı taşımış ve mertebelere bölünme kesinlikle belirmiştir; ama taşrada prensler, soylular, rahipler ve köylüler, şehirde ustalar, kalfalar, çıraklar ve hemen ardından ilinıksel işçiler takımı ayrımından başka önemli bir bölünme ortaya çıkmamıştır. Tarım alanında işbölümü, soygun sistemiyle zorlaştırılmış, tarımın yanında köylülerin kendi ev endüstrileri bir başka etmen olarak belirmiştir. Endüstride tek tek zanaatların içinde bir işbölümü yoktur, zanaatlar arasında da çok azdır. Endüstri ve ticaretin ayrılmasına, zaten eski şehirlerde rastlanmıştır; yenilerdeyse bu, ancak daha sonra şehirler

karşılıklı ilişkilere giriştiklerinde gelişmiştir.

"Daha geniş toprakların feodal krallıklar halinde gruplanmaları, şehirler için olduğu kadar toprak sahibi soylular için de bir zorunluluk olmuştur. Yönetici sınıf soylular örgütünün, bu yüzden, her yerde başında bir monark vardır.

"Bu bakımdan, gerçek şudur ki; belli bir biçim içinde üretici olarak aktif olan belli bireyler, belli sosyal ve politik ilişkilere girerler."(36)

Sosyal işbölümü aşamalarıyla çeşitli mülkiyet biçimleri arasındaki ilişkiyi gösteren bu şemaya göre, ilk aşama komünal mülkiyet aşamasıdır. Üretimin ilkel dönemine karşılık olan bu aşamada, sosyal yapı, ailenin ve aile içindeki işbölümünün gelişme ve değişmesine dayanmaktadır. Ailede (gizli olan) kölelik, nüfus ve ihtiyaçların artmasıyla gelişme eğilimi göstermektedir.

Kabile gruplarının birleşmesiyle meydana gelen siteler dönemi, antik komünal (ve) devlet mülkiyeti aşamasıdır. Yurttaşların sitenin köleleri üzerindeki mülkiyeti de dahil olmak üzere sitenin komünal mülkiyeti, ana mülkiyet biçimi olmakla birlikte (toplumun yapısını çözülmeye sürükleyen) özel mülkiyet gelişmektedir. Bu aşamada (tarımla ticaret ve endüstri arasındaki ayrılmanın yol açtığı) şehir-köy ayrılığı, çatışkınlığı doğmuştur.

Üçüncü mülkiyet biçimi, parçalanmış Roma kurumlarıyla fatih Cermenlerin kabile kurumlarının karışmasından doğan feodal mülkiyettir. Geniş bölgeye yayılmış olan nüfus seyrekliği yüzünden sosyal örgütlemenin hareket noktası (site değil) köydür. Feodal düzende mülkiyetin belli başlı biçimleri, fatih Cermen kabilelerinin askeri örgütü tarafından desteklenen feodal senyörlerin, köleler değil, serflerin emeğiyle değerlendirilen kolektif toprak mülkiyetiyle, kalfa ve çırak kullanan küçük çaplı zanaatçılıktır.(37)

Görüldüğü gibi, bu çözümleme, 1848'de yayınlanan Manifes-

(36) K. Marx - F. Engels: *The German Ideology*, s. 8-13.
(37) Hobsbawm: a.g.y., s. 27-29.

to'nun tarihsel bölümlerinin temeli olmuştur.(38) Gerçekten, bugüne kadar var olan toplumların tarihini "bir sınıf çatışmaları tarihi" olarak niteleyen Marx-Engels'e göre, birbirleriyle devamlı bir çatışma içinde bulunan bu sınıflar, tarihsel olarak özgür insan-köle, patrisyen-plep (antik), derebeyi-serf, lonca ustası-kalfa (feodal) ve feodal toplumun yıkıntılarından çıkmış olan burjuva toplumunda, burjuva-proleterya'dır.(39)

Bu çözümlemede, üç ayrı "sınıflı-toplum" biçimi tanınmaktadır: Antik çağın köle toplumu, feodalizm ve burjuva toplumu. Burada, ilk iki toplum biçiminin, ikincisinin ilkinin yıkıntıları üzerine yerleşmiş olması bakımından, birbirine bağlı olarak kabul edildiği izlenimi doğmaktadır.

Bu şemada burjuva toplumu, feodal toplumun çatlaklarında bitip fışkıran, şehirler içinde gelişen ve nüfusunu ve insan malzemesini eski serflerden sağlamış olmak bakımından tarımsal feodalizmle ilişkili olan bir düzen olarak sunulmaktadır.(40)

Alman İdeolojisi'nde tarihsel gelişmenin kaba ve geçici bir varsayımı niteliği taşıyan evrim aşamaları görüşü, "Formen"de daha karmaşık bir kılık kazanmış ve yalnız Avrupa'ya özgü kılınmamış ve çok daha geniş ve çeşitli tarihsel araştırmalara dayanmıştır. Tarihsel dönemler tablosundaki ana yenilik, *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'nin önsözüne sokulmuş olan "Asya" ya da "Doğu" sistemidir. (41)

Gerçekten evrim şemasını belirleme yolunda özlü bir kalkışım olan 1859 tarihli bu yapıtta, Marx'a göre "Asya, antik feodal ve modern burjuva üretim yöntemlerini geniş çizgileriyle toplumun ekonomik şekillenmesinin ilerlemesinde (karşılaşılan) çağlar olarak nitelendirmek olanaklıdır. Burjuva üretim ilişkileri, sosyal üretim sürecinin son çatışkın biçimidir, bu bireysel çatışkınlık anla-

(38) Hobsbawm: a.g.y., s. 31 (32).
(39) K. Marx: *Manifesto*, s. 15.
(40) Hobsbowm: a.g.y., s. 32.
(41) Hobsbawm: a.g.y., s. 32 (33.

mında değil, toplumdaki bireylerin hayatını kuşatan koşullardan doğan bir çatışkınlık anlamındadır, aynı zamanda burjuva toplumunda gelişen üretim güçleri, bu çatışkınlığın çözümü için maddi koşulları yaratır. Bu yüzden bu sosyal yapı, insan toplumunun tarih öncesi aşamasının son bölümünü meydana getirir."[42]

"Formen" (die kapitalistischen Produktion vorher gehen), Marx'ın 1857-58 yıllarında Ekonomi Politiğin Eleştirisi'ne ve *Kapital*'e hazırlık olmak üzere düzenlediği, çok sonraları *Grundrisse der Kritik der Politischen Ekonomie* başlığıyla yayınlanan notlarının bir bölümüdür. "Formen", Marx'ın az sonra yazdığı ve tarihsel materyalizmi en özlü biçimde sunan *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'nin önsözünü tamamlayan ve tarihsel evrim sorununu en sistemli bir biçimde ele alan bir yapıttır. "Formen"de, maddi üretim güçlerinin gelişmesinin belli bir aşamasına karşılık olan sosyal üretim ilişkilerinin biçimlenmesi araştırılmaktadır. İkinci olarak "Formen", tarihin içeriğini en genel biçimde formüle etmeye çalışır.

Marx, "Formen"de insanın doğayla kendiliğinden belirmiş ilişkilerinden kurtulma ve uzaklaşmasını aşamalı olarak ele almaktadır.[43] Başka türlü dendikte evrim, insanın doğadan kurtulma sürecidir. Bu bakımdan Marx'ın evrim kuramının temeli, insanın bir üretici hayvan olarak çözümlenmesidir.

• *Üretici Olarak İnsan*

Jeolojik zamanlardan üçüncüsünde, tropikal bölgelerde yaşayan maymunlar, tırmanmak için ellerini ayaklarından başka bir biçimde kullanmalarını gerektiren bir hayat sürmek zorunda olduklarından, elleriyle yürümek alışkanlığını yitirerek gittikçe daha dikey

(42) K. Marx: *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Marx - Engels, s. 44.

(43) Hobsbawn: a.g.y., s. 10-13 (7-10).

bir durum almaya başlamışlardır.

İnsanın atalarının dik yürümeyi önce bir kural, sonra bir zorunluluk olarak kabul etmelerinin nedeni, ellerin başka türlü bir işi yapmak zorunda kalmış olmasıdır. Gerçekten maymunlarda bile, ellerin besini koparmak, tutmak, korunmak amacıyla çeşitli işlere yaraması bakımından, ellerle ayakların kullanılışı arasında bir farklılığın belirdiği görülmektedir. Bununla birlikte, insana en çok benzeyen maymunun gelişmemiş eliyle yüz binlerce yıl emekle biçimlenmiş ve yetkinleşmiş olan insan eli arasındaki büyük fark açıktır. İnsanla maymunun elleri, kemik ve kas düzeni açısından aynı olmakla birlikte hiçbir maymun eli, en ilkel bir yerlinin eliyle yaptığı işleri taklit edemez, en ilkel bir taş ya da bıçak bile yapmış değildir.

Demek ki, maymundan insana geçişi sağlayan, ilk aracın yapılmasıyla elin özgürlüğe kavuşmasıdır.

Öyleyse el, sadece bir iş aracı değil, aynı zamanda işin (emeğin) ortaya koyduğu bir üründür.

Öte yandan insan elinin gelişmesi, insan organizmasının diğer bölümleri üzerinde etkisini göstermiş, emeğin gelişmesi karşılıklı yardımlaşma ve işbirliğine yol açacak dilin doğmasını sağlamıştır.

İşte bu emek ve dildir ki, insanı maymundan ayıran ayrımları yaratmıştır.(44) Başka bir deyimle, insan, üretimde bulunması bakımından hayvandan ayrılır.(45)

---

(44) F. Engels: "Maymunun İnsan Haline Gelişinde Emeğin Rolü", *Sosyalist Düşüncenin Gelişmesi*, Çev. S. Hilav.
(45) K. Marx: *The German Ideology*, s. 7.

İlkel topluluk, insanın, emeğiyle kendisini bütün diğer canlı varlıklardan ayıran özellikleri kazanmasından sonra ortaya çıkan ilk sosyal biçimdir.[46]

Kendiliğinden bir evrimle doğan insan topluluğu, yani göçebe aile, kabile ve kabileler birliği, toprak mülkiyetinin en eski biçiminin, yani toprağın ortaklaşa edinilmesi ve kullanılmasının ön koşuludur.[47]

İnsanların sahip olduğu üretim araçlarının çok ilkel olduğu bu dönemde[48] topluluk, doğayı işgal ekonomisine –avlama, meyva toplama, balık avı– ve ilk gezegen tarım biçimlerine, yani doğanın dönüştürülmesine geçiş durumundadır. Üretici güçlerin gelişmesinin bu aşamasında bireylerin kalımı bütünüyle bir topluluk üyesi olmalarına bağlıdır.[49]

İlkel komünal sistemde üretim güçlerinin gelişme düzeyine uygun olan üretim ilişkilerinin temeli, üretim araçlarının sosyal mülkiyetidir.[50] Üretim araçlarının ilkelliği yüzünden, gerek geçim gerekse korunma amacıyla ortaklaşa çalışmak zorunluluğu, üretim araçlarının ve üretilen ürünlerin ortaklaşa olmasına yol açmıştır. Bu yüzden üretim araçları üzerinde özel mülkiyet yoktur.[51]

Ortak bir soydan geldiğini kabul eden ana soylu kandaş örgütler olan[52] gens'lerden meydana gelen kabilelerin kendine özgü bir alanı vardır, her kabile fiilen oturduğu yer dışında avcılık ve balıkçılık için de ayrıca bir alana sahiptir. Belirsiz bir şekilde sınırlandırılmış olan bu alan, kabilenin ortak toprağıdır.[53] Başka bir deyim-

(46) Kuusinen: a.g.y., s. 25.
(47) K. Marx: *Precapitalist...*, s. 68.
(48) Kuusinen: a.g.y., s. 25.
(49) M. Godelier: a..g.y., s. 16.
(50) J. Stalin: a.g.y., s. 34.
(51) J. Stalin: a.g.y., s. 34.
(52) F. Engels: *The Origin of the Family, Private Property, and the State*, s. 76-77.
(53) F. Engels: a.g.y., s. 81.

le toprak kabileye aittir ve ekonomisi çok sayıda aile tarafından ortaklaşa sürdürülür ve komünist bir niteliktedir.[54] Herkes eşit ve özgürdür, henüz bir kural olarak diğer kabilelerin uyruklaştırılması için olduğu gibi, köleler için de yer yoktur.[55]

İlkel araçlar, ortaklaşa kullanıldıkları zaman bile, o kadar yoksulca yaşama olanakları sunmuştur ki, bunlar ancak beslenmeye elvermekte ve topluluğun diğer üyeleri lehine üreticiden alınabilecek bir ürün fazlası kalmamaktadır.[56] Bu bakımdan, bu topluluklarda sömürü ve sınıfların varlığı söz konusu değildir.[57]

Bununla birlikte, üretim düzeyinin düşüklüğü, insanın doğa karşısındaki güçsüzlüğü yüzünden, ilkel topluluk, insanlığın "altın çağı" olmaktan uzaktır.[58]

Marx ve Engels, *Manifesto*'da, "bugüne kadar var olan bütün toplumların tarihi, bir sınıf çatışmaları tarihidir"[59] sözlerinden anlaşıldığı gibi, ilkel toplulukların da sınıflı bir yapıda oldukları kanısındadırlar. Bununla birlikte, ilk olarak 1847'de yayınlanan *Manifesto*'ya Engels sonraları, "sınıf çatışmalarının yalnız bütün yazılı tarih için doğru olduğunu, bu olgunun 19. yüzyıl antropologlarının bildirdiği komünist olan eski ilkel toplumlarda geçerli olmadığını" eklemiştir. Bu antropologların en önemlilerinden biri, eski ilkel toplumlarda, her türlü mülkiyetin bir ortak mülkiyet şeklinde olduğu ve ürünün ihtiyaçlara göre dağıtıldığı görüşünde olan L.H. Morgan'dır.[60] Gerçekten Engels, *Manifesto*'nun 1888'deki basımında şöyle demektedir: "1847'de toplumun tarih öncesi, kayıtlı tarih öncesi sosyal örgütleri bilinmiyordu. O zamandan beri Haxtausen, Rusya'da ortak toprak mülkiyetine rastlamış, Maurer, bunun bütün

(54) F. Engels: a.g.y., s. 86.
(55) F. Engels: a.g.y., s. 87.
(56) Kuusinen: a.g.y., s. 25.
(57) F. Engels: a.g.y., s. 87.
(58) Kuusinen: a.g.y., s. 25-26.
(59) K. Marx - F. Engels: Manifesto, s. 14.
(60) H.B. Mayo: *Introduction to Marxist Theory*, s. 93.

Töton ırklarının tarihte başlangıç temelleri olduğunu göstermiş ve köy topluluklarının Hindistan'dan İrlanda'ya kadar her yerde ilkel biçimde olduğunu ortaya koymuştur. Bu ilkel komünist toplumun iç yapısı, tipik biçimiyle, Morgan'ın "gens ve onun kabileyle olan ilişkisinin gerçek yapısına ilişkin buluşuyla açıklanmıştır."[61]

• *İlkel Üretim Biçiminden Çıkış Yolları*

İlkel üretim biçimi, son çözümlemede, üretim güçlerinin gelişmesiyle çözülüp dağılmaya başlar.[62] Madenciliğin ilerlemesinin sonucu demir uçlu sabanın kullanılmasıyla tarımın gelişmesi ve tarla işlerinde koşum hayvanı olarak kullanılan hayvanların evcilleştirilmesi, emeğin veriminin artmasına olanak sağlamıştır.

Üretim güçlerinin (araçlar, iş alışkanlıkları, tecrübe) gelişmesi, sosyal işbölümüne yol açmış, önce tarım ve hayvancılık, sonra da zanaatkârlık ayrımı belirmiştir. Emeğin farklılaşması, üretimin gelişmesi, işgücünün yaşamak için gerekenden fazlasını üretmeye başlamasına ve özel mülkiyetin ve bununla birlikte sınıflaşmanın ortaya çıkmasına neden olmuştur.[63] Yani ilkel üretim biçimi daha gelişmiş üretim biçimleri sürekli bir üretim artığı meydana getirdiklerinde çözülmeye başlamıştır. Bu artık daha karmaşık bir işbölümünün, tarımla zanaatın birbirinden ayrılışının da koşulu olmuştur.[64]

İlkel topluluktan başlayan tarihsel gelişim konusunda Marx'ın "Formen"deki düşünüş biçimi daha karmaşıktır ve tarihsel dönemler tablosundaki yenilik, *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'nin önsözünde yer alan "Asya" ya da "Doğu" sistemidir.[65]

---

(61) K. Marx - F. *Engels: Manifesto*, s. 14-15 n.
(62) K. Marx: *Precapitalist...*, s. 97 (104).
(63) Kuusinen: a.g.y.
(64) M. Godelier: a.g.y., s. 16-17.
(65) Hobsbawm: a.g.y., s. 32 (33).

Gerçekten Marx'a göre, insanlar doğal özellikleri olan göçebeliği bırakıp da bir yere yerleşince (tarımsal üretime geçince) ilkel topluluk (iklim, coğrafya, fiziksel durum, vb. gibi) çeşitli dış koşullara ve (kabile karakterleri gibi) kendi doğal yapılarına göre, bir dereceye kadar değişikliğe uğrayacaktır.(66)

Demek ki, ilkel topluluktan tek bir biçim değil, çeşitli koşullara göre, değişik biçimler evrimleşmektedir:

"Topluluğun gerçek varlığını, çatışmanın objektif koşullarına sahip oluşunun özel biçimi belirler. Bir topluluk içindeki varlığıyla bu mülkiyet, bireye yalnız toprağın tasarrufunu sağlayan, ama özel mülkiyetini vermeyen bir komünal mülkiyet olarak belirebilir (Asya); ya da birlikte yan yana var olan, ama devlet mülkiyetini özel mülkiyetin bir ön koşulu yapan, devlet ve özel mülkiyet ikilisi biçiminde de görünebilir, öyle ki yalnız yurttaş bir özel mülkiyet sahibi olabilir ama öte yandan onun mülkiyetinin de yurttaş niteliğinde ayrı bir varlığı vardır (Antik). Son olarak komünal mülkiyet, sadece bu durumda temel olan özel mülkiyetin bir tamamlayıcısı olarak gözükebilir; bu durumda üyelerinin toplantısı dışında ve onların ortak amaçlar için işbirliğinin dışında komünün bir varlığı yoktur. (Cermen)."(67)

Bu değişik ilişki biçimleri, kısmen kabilenin doğal karakterine, kısmen de kabilenin toprak mülkiyetini gerçekte kullanış yani, toprağın ürünlerini çalışma yoluyla elde ediş koşullarına dayanır.(68)

Görüldüğü gibi, "Formen"de ilkel komünal sistemden, her biri bu sistemde bulunan veya örtük olan bir sosyal işbölümü biçimini temsil eden üç ya da dört çıkış yolu vardır:

a) Doğu, b) Antik, c) Cermenlik ve d) - Biraz belirsiz olmakla birlikte Doğu sistemiyle yakınlığı bulunan Slav üretim biçimi.(69)

---

(66) K. Marx: a.g.y., s. 68.
(67) K. Marx: a.g.y., s. 82.
(68) K. Marx: a.g.y., s. 82.
(69) Hobsbawn: a.g.y., s. 32-33.

Ekonomilerinin amacı, bireyin, topluluğuyla bazı belirli ilişkiler içinde yeniden üretilmesi olan[70] bu çeşitli biçimlerin ortak yönü, insanların kendilerini toprağın komünal sahipleri saymaları, başka bir deyimle, bireyin ancak bir topluluğun üyesi olduğu sürece kendini mülk veya tasarruf sahibi sayabilmesidir.[71]

Bu sistemlerin ana ayrılığıysa, tarihsel evrime elverişlilik dereceleridir.[72] Gerçekten topluluk, eski biçiminde varlığını sürdürecekse, üyelerinin, o zamana kadar var olan objektif koşullar altında yeniden üretilmesi zorunludur. (Oysa) üretimin kendisi, nüfusun artışı, zamanla zorunlu olarak bu koşulları ortadan kaldırır ve böylece topluluk, üzerine dayandığı mülkiyet ilişkileriyle birlikte yıkılır.[73] İlkel topluluktan çıkan biçimlerin evrime direnme dereceleri farklıdır.[74]

Bu durum, Marx'ın tarihsel gelişme konusundaki görüşünün, basit ve tek çizgili bir doğrultu şeklinde olmadığını ortaya koymaktadır.

Temel ilişki aynı olmakla birlikte, ilkel topluluktan çıkış değişik yollarda gerçekleşebilir.[75] Antik, Cermen, Doğu ve Slav biçimleri.

• *Antik ve Köleci Üretim Biçimi*

İlkel toplumdan doğan sistemlerden biri, (daha) dinamik bir tarihsel hayatın ürünü olan antik üretim biçimidir.[76]

---

(70) K. Marx: a.g.y., s. 80-81.
(71) K. Marx: a.g.y., s. 69.
(72) Hobsbawm: a.g.y., s. 33.
(73) K. Marx: a.g.y., s. 82-83.
(74) K. Marx: a.g.y., s. 83.
(75) K. Marx: a.g.y., s. 69.
(76) K. Marx: a.g.y., s. 71.

İlk ön koşul topluluk olmakla birlikte, bireylerin kendiliğinden topluluğun doğal parçaları olmadığı bu sistemde temel, toprak sahiplerinin merkezi olarak meydana getirilen şehirdir.(77) Antik tarih, toprak mülkiyetine ve tarıma dayanan siteler tarihidir.(78) Kendisine bağlı olan alanla şehir, bir ekonomik bütündür.(79)

Kendini en klasik, en arı ve en açık şekliyle Roma'da gösteren (80) bu sistemde, devlet mülkü (ager publicus) biçiminde ortak mülkiyet özel mülkiyetten ayrılır. Burada bireyin mülkiyeti, bireyin topluluktan ayrı toprağın sahibi olmadığı ve daha çok işgalci durumunda bulunduğu doğrudan doğruya komünal mülkiyet değildir. (Doğuda sulama sistemlerinde görülenden farklı olarak) bireysel mülkiyetin değerlenebilmesi için kolektif bir emeğin gerekmediği durumlar vardır. Böylece kolektif karakter dışa karşı olumsuz bir biçim olarak belirdiği ölçüde, bireyin toprağın özel sahibi, işlenmesi kendisine ve ailesine ait olan belli bir toprak parçasının özel sahibi olabileceği koşullar gerçekleşir.(81)

Devlet olarak topluluk, bir yandan bu özgül ve eşit özel mülk sahiplerinin birbirlerine karşı ilişkisini, onların dış dünyaya karşı birliğini temsil ederken, öte yandan aynı zamanda onların güvenliğidir.

Ama aynı ölçüde, bu komün üyelerinin bağımsızlığı, ager publicus (kamu toprağı)'un, ortak ihtiyaçlar ortak şan ve onur vb. için korunmasında topluluğun üyeleri olarak karşılıklı ilişkilerden ibarettir. Topluluğun üyesi olmak toprak edinmenin ön koşulu olarak kalmaktadır, ama birey, topluluk üyesi sıfatıyla bir özel mülk sahibidir.(82)

---

(77) K. Marx: a.g.y., s. 71.
(78) Hobsbawm: a.g.y., s. 39.
(79) K. Marx: a.g.y., s. 79.
(80) K. Marx: a.g.y., s. 79.
(81) K. Marx: a.g.y., s. 79.
(82) K. Marx: a.g.y., s. 72-73.

Mülkiyet resmen Romalı yurttaşındır. Özel toprak sahibi Romalı olduğu için toprağa sahiptir, ama herhangi bir Romalı da özel toprak sahibidir.(83) Bu yüzden özel toprak sahibi aynı zamanda şehrin bir yurttaşıdır.(84) Ekonomik bakımdan yurttaşlık, tarımcının şehirde oturmasının bir biçimi olarak dile getirilebilir.(85) Bu yüzden Antik çağın insanları, çiftçiliği özgür insanlara yakışır bir eylem olarak övmektedir.(86) Patrisyen, topluluğu daha yüksek temsil ettiğine göre, *ager publicus*'a tasarruf eden odur ve toprağı client'lerinin, vb. aracılığıyla kullanır (ve zamanla onu kendi mülkiyetine alır.)(87).

Görüldüğü gibi antik üretim biçiminde toprak iki kısma ayrılmıştır. Bunlardan biri topluluğundur, diğeriyse her yurttaşa özel mülkiyet olarak verilebilen parçalardan meydana gelir.

Birey, burada, hem kamu topraklarının ortak tasarruf sahibi hem de kendi parçasının özel mülkiyetinin sahibidir. Roma tarihinde devlet mülkiyetiyle özel mülkiyet arasındaki bu karşıtlık, devlet mülkiyetinin aleyhine gelişecektir.(88)

Topluluğun varlığını sürdürmesinin ön koşulu kendine yeten ve çalışmalarıyla mülkiyeti devam ettiren özgür köylüler arasındaki eşitliğin korunmasıdır.(89)

Bununla birlikte topluluk üyelerinin şehir topraklarının sahibi ve bir şehir topluluğu olarak kolektif varlıklarından ayrı olan bir özel mülkiyet sahibi varlığına kavuşmaları, bireyin mülkiyetini yitirebileceği, yani onu bir mülk sahibi olarak hem eşit statülü bir yurttaş, yani topluluk üyesi hem de mülk sahibi yapan ikili ilişkisini yitirebileceği koşulları doğurmuştur.(90)

---

(83) K. Marx: a.g.y., s. 74.
(84) K. Marx: a.g.y., s. 79.
(85) K. Marx: a.g.y., s. 80.
(86) K. Marx: a.g.y., s. 76.
(87) K. Marx: a.g.y., s. 77.
(88) Godelier: a.g.y., s. 26.
(89) K. Marx: a.g.y., s. 73.
(90) K. Marx: a.g.y., s. 93-94.

Gerçekten ekonomik gelişmeler, insanlar arasında değişimler yapılması ve ürünlerin meta haline dönüşmesi sonucunu vermiştir. Üreticiler, ürünlerini artık doğrudan doğruya kendileri tüketmeyip de değişim yoluyla elden çıkardıkları andan başlayarak, ürünlerinin denetimini yitirmişlerdir. Meta üretiminin doğuşuyla bireyler toprağı kendi hesabına ekmeğe başlamış ve ardından bireysel toprak mülkiyeti belirmiştir.(91) Ve sınıflı bir toplum çağını başlatan, bencil bir ortak servet yağmacılığı(92) yaygınlaşmıştır. Bu durum, topluluğu temsil eden patrisyenlerin yükselmesine yol açmıştır.(93) (Piyasa ekonomisinin sonucu olarak) para ekonomisinin doğuşu, doğal ekonomi üzerine kurulu kır topluluklarının eski geleneksel hayat biçimini bozmuş(94), borç için köleliğe yol açmıştır.(95) Böylece önceleri savaş tutsaklarına özgü olan kölelik, kabile üyelerinin, hatta gens üyelerinin köleleştirilmesi ortamını hazırlamıştır.(96)

Öte yandan, ikinci olarak, topluluğun karşılaştığı zorluklar ancak başka topluluklardan geldiği için, en büyük kolektif görev olan(97) ve en iyi toprakların edinilmesi için sık sık başvurulan(98) ve nüfus artışının da zorladığı(99) savaşlar, "savaş tutsakları"nın köle olarak kullanılmasının kurumlaşmasına yol açmıştır.(100) Bu kurum, görüldüğü gibi, topluluk üyelerinin köleleştirilmesine ortam hazırlamıştır.

İşte piyasa üretiminin gelişmesi, fetihler, vb. de özgür insanlar arasındaki eşitsizliği artırıp hızlandırmıştır. Bu özgür insanlardan bazıları, mülklerini ve onlarla birlikte yurttaşlıklarını yitirmişlerdir.

---

(91) F. Engels: a.g.y., s. 101.
(92) F. Engels: a.g.y., s. 88.
(93) K. Marx: a.g.y., s. 100.
(94) F. Engels: a.g.y., s. 100.
(95) F. Engels: a.g.y., s. 100.
(96) F. Engels: a.g.y., s. 96.
(97) K. Marx: a.g.y., s. 78.
(98) F. Engels: a.g.y., s. 93.
(99) K. Marx: a.g.y., s. 100.
(100) F. Engels: a.g.y., s. 93.

Böylece borç için kölelik doğmuştur. Toprağın özel mülkiyetinin varlığı elverişli bir durum yarattığından, kölelerin tek tek kişiler tarafından kullanılması genelleşir.(101)

Görüldüğü gibi, bu toplumun temelini çürüten başlıca iki etmen vardır: İlki, komünal ve özel toprak mülkiyetinin hazırladığı ortamda, birey olarak yurttaşın, yurttaşlığının temeli olan mülkiyetini yitirmesi olanağıdır. İkincisiyse, köleliktir. Çünkü yurttaşlığın (ya da aynı şey olan toprak mülkiyetinin) fatih komünün üyelerine özgü olma zorunluluğu, fethedilenlerin köleleştirilmesine yol açar. (102)

Demek ki, gelişmiş biçiminde bu toplumun özelliği köleliktir. (103) Başka bir deyimle, antik üretim biçiminin evrimi, gerçek bir köleci üretim biçimine geçiş koşullarını kendiliğinden yaratmaktadır.(104) Bu gibi köylü topluluklarının savaş ve yayılma eğilimleri, o topluluğun temelleri olan köylü niteliklerinin zamanla yok olması sonucunu verir.(105)

Kölelik sisteminde üretim ilişkilerinin temelini, üretim araçları ve üretimde bulunan emekçiler (köleler) üzerindeki özel mülkiyet meydana getirir.(106)

Bu üretim ilişkileri, o dönemin üretim güçlerinin durumuna temelce uygundur. Taş araçlar yerine madeni araçlar geçmiş, çiftçilik ve zanaatkârlık ve üretimin bu kolları arasında bir işbölümü belirmiştir.

Böylelikle bireyler ve toplumlar arasında ürünlerin değiştirilmesine, servetin ve üretim araçlarının bir azınlığın elinde birikimine olanak hazırlamıştır.(107)

---

(101) M. Godelier: a.g.y., s. 26.
(102) Hobsbawm: a.g.y., s. 40.
(103) Hobsbawm: a.g.y., s. 34.
(104) M. Godelier: a.g.y., s. 26.
(105) Hobsbawm: a.g.y., s. 39.
(106) Kuusinen: a.g.y., s. 27.
(107) J. Stalin: a.g.y., s. 35.

Bu durum, ilkel topluluğa özgü işbirliği, dayanışma ilişkilerinin yerine toplumun bir kısmının diğerine egemen olması ilişkisini koymuş, yine toplumun efendiler ve köleler gibi iki çatışkın sınıfa bölünmesine yol açmıştır.[108]

Ama sonunda, köleci üretim biçiminin üretim ilişkileri, üretim güçlerinin gelişmesini engelleyici bir nitelik kazanır. Köle sahipleri, ellerinde ucuz bir işgücü bulundurduklarından, üretim araçlarını yetkinleştirmeye çalışmazlar. Bu bakımdan üretim güçlerinin gelişmesi, eski üretim ilişkilerinin kalkmasını gerektirir.

Bu, köleler ve özgür nüfusun en yoksul olan kesimi gibi, kölelik rejiminin kaldırılmasında doğrudan doğruya çıkarları bulunan sınıf ve tabakaların gerçekleştirdiği bir devrimle sağlanmış ve çalışan sınıfların ayaklanmaları ve komşu kavimlerin saldırısıyla köleci rejim yıkılmıştır.

Köleci üretim biçiminin yerine, yeni bir biçim, feodalite geçmiştir.[109]

Bununla birlikte "Formen"de, daha yüksek bir verimliliği mümkün kılan diğer yeni biçimlerden ayrı olarak, Antik biçimin niçin kaçınılmaz olarak feodalizme varması gerektiği konusunda mantıksal bir neden gösterilmemiş gibidir.[110]

• *Cermen Üretim Biçimi*

Özel bir sosyo-ekonomik biçimlenmeye ulaşmamakla birlikte antik üretim biçimi temeli üzerinde (özerk zanaat üretimin meydana çıktığı) ortaçağ kasabası gibi bir tamamlayıcıyla feodalizmi meydana getiren Cermenik üretim biçimi[111], ilkel topluluktan

(108) Kuusinen: a.g.y., s. 28.
(109) Kuusinen: a.g.y., s. 29.
(110) Hobsbawm: a.g.y., s. 41.
(111) Hobsbawm: a.g.y., s 38.

ikinci bir çıkış yoludur. Başka bir deyimle, köleci üretim biçiminin çözülme süreci boyunca feodal üretim biçiminin temellerinden biri olan Cermenik mülkiyet biçimi meydana gelmiştir.(112)

Antik tarih, bir siteler tarihi, toprak mülkiyetine ve tarıma dayanan siteler tarihi; Asya tarihi, şehirle köyün farklılaşmamış bir çeşit birliğiyken, ortaçağ (Cermen dönemi) köyün, tarihin merkezi olmasıyla başlar ve sonra şehir ve köy arasındaki karşıtlık yoluyla gelişir; çağdaş (tarih), antik dönemde olduğu gibi, şehrin köyleşmesi değil, köyün şehirleşmesidir.(113)

Cermen mülkiyet biçiminde, topluluk üyesi (Doğu biçiminde olduğu gibi) komünal mülkiyetin ortak sahibi değildir.(114) Öte yandan burada toprak, (Roma ve Yunan'da olduğu gibi) komünün işgalinde değildir.(115)

Cermenlerde tek tek her ev, bağımsız bir üretim merkezi meydana getirerek bütün ekonomiyi kapsar (manifaktür sadece kadınların ev içindeki tamamlayıcı çalışmalarından ibarettir.) Kendisine ait toprak üzerinde aile bağımsız bir birimdir.(116) Cermen biçiminin temeli, aynı kabile insanları tarafından kurulmuş diğer yerleşmelerle işbirliği ve ara sıra savaş, din ve hukuksal anlaşmazlıkların çözüme bağlanması için yapılan toplantılarla varlığı garantilenen izole bağımsız aile yerleşmeleridir.(117)

Göçler (kavimler göçü) zamanına kadar gens'ler şeklinde örgütlenmiş olan(118) Cermenlerin, Romalılar zamanında ellerinde olan topraklar üzerindeki yerleşme biçimleri, daha sonra Romalılardan aldıkları topraklar üzerinde olduğu gibi, köylerden değil, geniş aile topluluklarından meydana gelmiştir. Bunlar, üye sayılarıyla orantı-

---

(112) M. Godelier: a.g.y., s. 27.
(113) K. Marx: a.g.y., s. 77-78.
(114) K. Marx: a.g.y., s. 75.
(115) K. Marx: a.g.y., s. 75.
(116) K. Marx: a.g.y., s. 79.
(117) K. Marx: a.g.y., s. 80.
(118) F. Engels: a.g.y., s. 122.

lı olan belirli genişlikte bir toprağı işlemekte ve çevredeki işlenmemiş topraktan, komşularıyla birlikte ortak olarak yararlanmaktadır.(119)

Tek tek aile reislerinin, uzun mesafelerle birbirinden ayrılan ormanlarda (orman içi alanlarda)(120) yerleştikleri Cermenlerde topluluk, sadece üyelerinin zaman zaman bir arada toplanmalarından meydana gelmektedir. Bu yüzden topluluk bir birlik olarak değil, toprak sahipleri olan özerk üyeler arasında yapılmış bir antlaşma olarak gözükmektedir. Burada topluluğun bir şehir olarak varlığı bulunmadığından, antiklerde olduğu gibi topluluğun bir devlet, bir politik nitelik olarak varlığı söz konusu değildir. Topluluğun gerçekten var olması için bir toplantı yapılmalıdır.(121).

Cermenlerde de bireylerin mülkiyetinden ayrı olarak avlanma alanları, ortak otlaklar ya da ormanlar gibi kamu toprağı olarak "*ager publicus*" görülmektedir. Bununla birlikte, Roma'dakinden farklı olarak "*ager publicus*", devletin ekonomik varlığı, özel mülk sahiplerinden ayrı olarak bilinmez.(122) Çünkü (Roma'da olduğu gibi) şehirde yoğunlaşma, topluluğa tek tek üyelerinin dışında ve onlarınkinden ayrı bir varlık kazandırır.(123)

Cermenlerde *ager publicus*, sadece bireysel mülkiyetin bir eki gibi görünmekte ve ancak düşman kabilelere karşı, bir kabilenin ortak mülkiyeti olarak savunulduğu sürece mülkiyet görünüşünü kazanmaktadır.

Burada bireyin mülkiyeti topluluğun aracılığıyla değil, tersine topluluğun ve komünal mülkiyetin varlığı, bağımsız bireyler arasındaki karşılıklı ilişkiler aracılığıyla belirir.(124)

Bireysel toprak mülkiyeti burada, komünal toprak mülkiyetinin

---

(119) F. Engels: a.g.y., s. 128.
(120) M. Godelier: a.g.y., s. 27.
(121) K. Marx: a.g.y., s. 78.
(122) K. Marx: a.g.y., s. 78-79.
(123) K. Marx: a.g.y., s. 77.
(124) K. Marx: a.g.y., s. 79.

karşıt bir biçimi ya da topluluk aracılığıyla meydana gelmiş bir biçim değildir, tersine, topluluk ancak tek tek toprak sahiplerinin karşılıklı ilişkisinden doğmaktadır. Komünal mülkiyet bir eklentidir. Topluluk, ne bireyin sadece ilineği olduğu öz ne de üyelerinden ayrı bir varlığı bulunan geneldir. Topluluk, bir yandan dil, kan, vb. birliğidir, diğer yandan tek tek mülk sahiplerinin kolektif amaçlarla yaptıkları toplantılarda bir varlık kazanır. Ortak topraklarda topluluğun ayrı bir ekonomik varlığı varsa da, her toprak sahibi buraları devletin temsilcisi sıfatıyla değil, mülk sahibi sıfatıyla kullanır.(125)

Görüldüğü gibi, gezegen tarım yapan savaşçı kabilelerin yaşama tipinden doğan bu üretim biçimi, toprağın ortak ve özel mülkiyetini bir arada sürdürmektedir. Ama burada ortak mülkiyet, özel mülkiyetin bir tamamlayıcısı olarak, bireysel mülkiyet sahiplerinin ortak mülkiyeti olarak belirmektedir. Tarım topluluğu, bir bireysel mülkiyet sahipleri birliğidir.(126)

Bu bakımdan burada temel birim, köy topluluğuna (Asya) göre daha zayıf ve daha "bireyci"dir. Marx'ın belirli bir halka özgü saymadığı bu tipin, potansiyel olarak daha dinamik(127), evrime daha elverişli olduğu görülmektedir.

Başka bir deyimle, ekonomik bireyleşme potansiyeli daha büyük olan bu gevşek topluluk biçimi, bu sistemi, –feodalizm yoluyla– burjuva toplumunun atası durumuna getirir. "Formen"de sistemin feodalizme dönüş şekli incelenmemektedir. Bununla birlikte, "savaş, hem mülkiyetin korunması için hem de edinilmesi için bu türlü bütün ilkel toplulukların en eski uğraşıları olduğuna göre" bu sistem için –savaş ve fetihlerin etkisi gibi– birçok farklılaşma imkanı düşünülebilir. Bu Engels'in *Ailenin Kökeni* adlı yapıtında, krallığın Töton kabileleri arasında ilkel askeri liderliğin biçim değiştirmesinden meydana geldiği yolundaki açıklamasında izlediği

(125) K. Marx: a.g.y., s. 80.
(126) M. Godelier: a.g.y., s. 27.
(127) Hobsbawm: a.g.y., s. 35.

doğrultudur. Marx'ın da aynı şekilde düşündüğü kabul edilebilir.[128]

Gerçekten Engels'e göre yüzyıllar sonra, üyeleri sayıca, artık ortak bir ekonomiyi olanaksız kılacak kadar arttığında, ev toplulukları dağılmış; o zamana kadar ortak olan tarlalar ve çayır topraklar, önce geçici, sonra da sürekli olarak, ortaya çıkmakta olan tek tek ev ekonomileri arasında bölüşülmüş, ama ormanlar, çayırlar ve sular ortak mülk olarak kalmıştır.[129]

III. yüzyıldan itibaren, Cermenler nüfusun sürekli artışı ve dışarı itilmesinden ötürü Roma İmparatorluğu'na saldırmaya başlamış, V. yüzyılın sonunda tükenmiş olan Roma'nın kapıları istilacı Cermenlere ardına kadar açılmıştır.[130]

Geniş topraklar üzerindeki büyük yığınları bir araya getiren biricik güç olan Roma Devleti, vergi ve angarya gibi çeşitli yükümlülüklerle uyruklarını derin bir yoksulluğa düşürmüştür.[131] Roma yönetiminin sonucu, tarımın gerilemesi, ticaret ve zanaatkârlığın bozuluşu, nüfusun azalması ve şehirlerin çöküşü olmuştur.[132]

Gerçekten, bütün antik dünyada ana üretim kolu olan tarım yeniden eski durumuna düşmüştür. İtalya'da, cumhuriyetin sonundan beri, aşağı yukarı bütün ülkeyi kaplayan geniş malikâneler (latifundia), iki şekilde işletilmiştir:

a) Ya nüfusun yerini, az sayıda kölenin bakabildiği hayvanların aldığı otlaklar;

b) Ya da köle yığınlarının, mülk sahipleri ve şehir pazarları için geniş ölçüde bahçıvanlık yaptığı malikâneler şeklinde.

(Ama zamanla), büyük otlakların varlığı korunmakla birlikte, malikâneler ve bahçeleri, mülk sahiplerinin yoksullaşması ve şehirlerin çöküşü yüzünden bozulmuş, kölelerle işletilen latifundialar,

(128) Hobsbawm: a.g.y., s. 44-45.
(129) F. Engels: a.g.y., s. 128.
(130) F. Engels: a.g.y., s. 134.
(131) F. Engels: a.g.y., s. 135.
(132) F. Engels: a.g.y., s. 135.

artık kârlı olmamaya başlamıştır. Küçük çaplı üretim yeniden tek kârlı biçim durumuna gelmiş, malikâneler küçük parçalara bölünmüş, bunlar ya belirli ödemede bulunan soyaçekimsel kiracılara ya da toprak sahibinin kâhyası durumunda olan patriarii'lere, çoğunluk da karşılığında her yıl kesin bir miktar ödeyen kolonlara bırakılmıştır. Bu kolonlar, toprağa bağlı olmak, toprakla birlikte satılmak ve köle olmamak bakımından Ortaçağ serflerinin habercileridir.(133)

Ürünleri için artık pazar kalmadığından, ister büyük tarımda, toprak üzerinde ister şehir manüfaktüründe olsun, doyurucu bir gelir sağlamadığı için, kölelik ömrünü tamamlamış ve geçerlik kazanan küçük tarım ve zanaatkârlıkta çok sayıda köleye ihtiyaç olmadığı için, bir yandan yük haline geldiklerinden azat edilen kölelerin sayısında, öte yandan kolonlarla sınıfdışı özgür kişilerin sayısında bir artış olmuştur.(134) (Taşrada, kolonilerin yanı sıra yolsuzluklardan korunmak için topraklarının mülkiyetini aktararak güçlülerin himayesi altına giren özgür köylüler de olmuştur.)(135)

İşte bu koşullar altındaki Roma topraklarının üçte ikisini alan Cermenler, bunları, ilkel "gentil" ilkelere göre aralarında paylaşmış ve her gens içinde tarla ve çayır topraklar eşit parçalara bölünmüş paylar halinde tek tek ve ekonomileri (aileler) arasında dağıtılmıştır. Bununla birlikte, kısa bir süre sonra, bu paylar, başkasına aktarılabilen özel mülk haline gelmiştir.(136)

Bu arada Roma devletinin yerine geçecek bir örgüte ihtiyaç duyulmuş, bu da Cermenlik askeri şeflerin krallığa dönüşümüyle sağlanmıştır. Askeri şeflikten bir ülkenin gerçek egemeni durumuna geçmiş bulunan kralın yaptığı ilk iş, halkın mülkünü krallık topraklarına dönüştürmek ve fief olarak maiyetindekilere vermek olmuştur. Halkın toprak parçalarının, önce genellikle armağan olarak,

(133) F. Engels: a.g.y., s. 136.
(134) F. Engels: a.g.y., s. 136.
(135) F. Engels: a.g.y., s. 137.
(136) F. Engels: a.g.y., s. 137-138.

sonra da gelir şeklinde, başlangıçta çoğunluk kralın hayatı boyunca krala verilmesi, halk zararına, yeni bir soylu sınıfın temelinin atılmasına yol açmıştır.[137]

Sürekli savaşlar Cumhuriyetin son dönemlerinde Roma köylüleri gibi halk kitlelerini, özgür köylüleri tüketmiş, 9. yüzyılın başlarında çok yoksullaşmalarına yol açmıştır. Gerçekten, iç savaşlar ve dış saldırılar, özgür köylüleri Roma kolonlarının durumuna sokmuş, krallık, onları koruma gücünden yoksun olduğundan çaresiz yeni soyluların veya kilisenin himayesi altına girmişlerdir. Ama bu, onlara pahalıya mal olmuş, topraklarının mülkiyet hakkını koruyucu efendilerine aktarmak zorunda kalmış ve çeşitli kiracılıklar biçiminde, ama her zaman hizmet ve yükümlülükler karşılığında toprağı geri almışlardır. Köylüler, bir kere bağımlılık altına girdikten sonra, giderek kişisel özgürlüklerini de yitirmiş, birkaç kuşak sonra, çoğu serf durumuna düşmüşlerdir.

Örneklerini, Cermenlere, köprü ve yol yapımı ve diğer ortak amaçlar için yüklenen hizmetlerden olduğu kadar, Roma angaria'lerinden, yani devlet için yapılan zoraki hizmetlerden alan angaryalar gittikçe artmıştır.[138]

Cermenler, Avrupa'yı canlandırmış ve Cermenik dönem devletlerinin parçalanması, toprak bağışları ve himaye sisteminin feodalizme doğru gelişimiyle sonuçlanmıştır.[139]

• *Feodal Üretim Biçimi*

"Feodalite" kelimesi, aşağı Latince "feodum" kelimesinden gelir ki, bir vasal'ın bazı askeri yükümlülükleri yerine getirmek koşuluyla kraldan aldığı toprak demektir.[140]

(137) F. Engels: a.g.y., s. 138-139.
(138) F. Engels: a.g.y., s. 139-141.
(139) F. Engels: a.g.y., s. 142.
(140) Kuusinen: a.g.y., s. 29.

Bu sistemde üretim ilişkileri, toprak ve kısmen köylü üzerindeki mülkiyeti elinde bulunduran derebeyi (seigneur) ile üretici durumunda olan ve toprak üzerinde az çok soya çekimle kullanma hakkının ve diğer üretim araçlarının sahibi bulunan köylüyü bağlayan ve karşıt duruma getiren ilişkilerdir.(141) Senyörler, toprağa bağlı olan ve ödenti ödemek zorunda bulunan köylülerin emeği üzerinde hak sahibidirler.(142)

Feodal sistemde, feodal mülkiyetin yanı sıra köylünün ve zanaatkârların kendi üretim araçları üzerinde ve kişisel emeklerine dayanan özel uğraşıları üzerinde ve kişisel emeklerine dayanan özel uğraşıları üzerinde bireysel mülkiyete sahip oldukları da görülür.(143) Gerçekten feodal toplumda, köylülerin ve zanaatkârların kendilerine ait işletmeleri de vardır. Serf bir toprak parçasına sahiptir ve bu toprağın ürünleri, senyöre ödentisi ödendikten sonra kendi tasarrufundadır.(144)

Bu üretim ilişkileri, o dönemdeki üretim güçlerinin durumuna temelce uygundur. Demirciliğin daha da gelişmesi, demir sabah ve dokuma tezgahının yaygınlaşması, tarım ve hayvancılığın gelişmesi, zanaatkâr atölyelerinin yanısıra yapımevlerinin de görünmesi türünden yeni üretim güçleri, emekçinin üretimde bir girişkenlik, çalışmaya bir eğilim göstermesini gerektirmiş, bu yüzden üretimde hiçbir girişkenliği olmayan köleden vazgeçilmiş ve kendi üretim araçlarının sahibi olan ve elde ettiği üründen bir kısmını senyöre ödemek üzere işiyle yakınlık kuran "serf"le ilgilenilmiştir.(145)

Kölelik rejimine özgü üretim ilişkelirinin yerine feodal üretim ilişkilerinin geçmesi, toplum yapısının, ilk planda da sınıf yapısının değişmesine yol açmıştır. Egemen sınıf olan toprak sahipleri (senyör) ile karşılıksız olarak senyör adına çalışmak vb. gibi yü-

---

(141) M. Godelier: a.g.y., s. 29.
(142) Kuusinen: a.g.y., s. 29.
(143) J. Stalin: a.g.y., s. 35.
(144) Kuusinen: a.g.y., s. 29.
(145) J. Stalin: a.g.y., s. 35-36.

kümlülükleri olan serf durumundaki köylüler arasında çatışkınlığı (contradiction) dayanan bir sınıf ayrımı doğmuştur.[146]

Bununla birlikte, üretim ilişkilerinin bu özelliği, üretim güçlerinin gelişmesi için elverişli bir ortam hazırlamıştır. Uygulanan çeşitli tekniklerle tarım gelişmiş, zanaatlar ve buna bağlı olarak ticaret önemli ilerlemeler göstermiş ve zanaatların ve ticaretin yaygınlaşması şehirlerin gelişmesine yardımcı olmuştur.[147]

Gerçekten bir kapalı birimler, bir geçim ekonomisi olan feodal ekonominin[148] çeşitli ekonomik birimler arasında ürünlerin değişimiyle ihtiyaçlarını giderilmesi anlamında değiştirme ekonomisine geçişi[149] sırasında, ticaretin ayrı bir meslek halinde farklılaşmasıyla[150] beliren bir sınıfla birlikte şehirler gelişmiş, bunlar zamanla büyük merkezler halinde yeni bir üretim biçiminin, kapitalizmin beşiği olmuştur.

İşte genç burjuvazi (bourg'lu)'nin kalesi olan şehirler hızla gelişmiş, çeşitli bilimsel ve teknik buluşların da katkısıyla ticaretin durmadan genişlemesine paralel olarak denizaşırı ülkelerde yeni piyasalar ele geçirilmiş, değişimlerin çoğalması da bir yandan üretimin hızla artmasını[151], öte yandan sermayenin doğmasına yol açmıştır.

"Sermaye", aşağıdaki mülkiyet türlerine karşıtlık içinde olmuştur. Emeği, -üretim sırasında- gerekli ham madde, araç ve geçim vasıtalarını bir mülkiyetsizlik içinde bulunduran sermaye, her şeyden önce toprak mülkiyetsizliği anlamına gelir (içerir). O halde, mülkiyetin bir numaralı biçimi olan, çalışan bireyin toprağı kendi mülkü saydığı ve toprakta mülk sahibi olarak çalıştığı toprak mülkiyetine; toprağın yanı sıra, toprak mülkiyetinin içine aldığı ham-

(146) Kuusinen: a.g.y., s. 30-31.
(147) Kuusinen: a.g.y., s. 30.
(148) F. Nussbaum: Economic Institutions of Modern Europe, s. 24-25.
(149) F. Nussbaum: a.g.y., s. 31.
(150) F. Nussbaum: a.g.y., s. 34.
(151) Kuusinen: a.g.y., s. 32.

madde, ilk çalışma araçları ve kendiliğinden yetişen ürünlerin de mülkiyetine karşıdır.(152)

Öte yandan, zanaatkârın mülkiyeti olarak hammadde ve geçim vasıtalarının, onun zanaatının ve üretim araçları üzerindeki mülkiyetinin aracılığıyla sağladığı ilişki; zanaatla ve emeğin şehir koşullarında gelişmesiyle doğan aracın mülkiyeti, yani emekçinin aracın sahibi olarak çalıştığı ilişki, ikinci tür bir mülkiyettir. Başka bir deyimle loncanın, ya da "corporative" sistemlerin temel karakteri (zanaatkâr emeği), üretim aracıyla bir ilişkidir, yani mülkiyet olarak araçtır. Sermaye, bu tarihsel duruma da karşıdır. (153)

Üçüncü bir mülkiyet türü (kölelik ve serfliğin formülü) olan, insanın ne toprağın ne aracın (yani ne emeğin kendisinin) sahibi olmadığı, ama sadece çalışan sürejin doğal koşulu olarak bulunan geçim vasıtalarının sahibi olduğu durumda sermayeyle bağdaşmaz. (154)

Görüldüğü gibi, Marx "Formen"de, sermayenin bağdaşamayacağı üç tarihsel mülkiyet ilişkisi bulunduğunu belirtmektedir. Sermaye, önce toprak mülkiyetine, sonra zanaatkârın sahip olduğu üretim aracının mülkiyetine ve kölelik ve serflikte görülen geçim vasıtaları mülkiyetine karşı durumdadır. Başka bir deyimle, sermayenin varlığı, bu mülkiyet ilişkilerinin çözülüp dağılmasını gerektirir.

Yine burada, feodal üretim biçimine özgü olan serfliğin gerçek bir tartışması yapılmamakta, çoğunluk kölelikle birlikte ele alınmakta ve kimi zaman da özgür emekçinin durumuna karşıt olarak "egemenlik ve bağımlılık ilişkisi" şeklinde nitelenmektedir.

Bununla birlikte *Kapital*'de, serfliğin, ekonomik bakımdan ba-

---

(152) K. Marx:*Precapitalist...*, s. 99.
(153) K. Marx: a.g.y., s. 100-101.
(154) K. Marx: a.g.y., s. 101.

ğımsız bir üreticilik olması yönünden kölelikten ayrıldığı görülmektedir. Çünkü serf, yalnız senyörün edindiği artık emeği üretmekle kalmaz, aynı zamanda kendisi için de bir kâr biriktirebilir.(155)

"Formen"de serfliğin, diğer bağımlılık ilişkileri ve özgür köylüden ayrıldığı noktaların çözümlenmemesinin nedeni, burada Marx'ın kapitalizm öncesi sistemlerin iç dinamiğine ancak kapitalizmin ön koşullarını açıkladıkları ölçüde ilgi göstermesidir. Gerçekten kapitalizmin gelişme süreci içinde feodalizm'in rolü, ister serfliğin ister özgür köylünün özel mülkiyeti isterse köylü - kiracı mülkiyetinin çözülmesi olsun, köylünün, ücretli emekli haline dönüşmek üzere topraktan ayrılmasıdır. Bu durum, feodalizmin, kapitalizmin ön koşullarını hazırlaması bakımından tarihsel bir anlam taşıdığını göstermektedir.

Gerçekten bireyleri, tek mülkü işgücünden ve bu işgücünü var olan değerlerle değiştirebilme olanağından ibaret olan potansiyel özgür emekçiler durumuna getiren tarihsel süreç, emekçiyi toprağa ve toprağın efendisine bağlayan, ama gerçekte geçim vasıtalarının mülkiyetini bırakan kölelik ilişkisinin kaldırılması; emekçiyi "yeoman", ya da ortakçı (colonus) ya da özgür köylü durumuna getiren mülkiyet ilişkilerinin çözülmesi; sadece mülkiyet kaynağı olarak değil, ama mülkiyetin kendisi olarak emekçinin üretim aracı ve emeği üzerinde mülkiyetini öngören lonca ilişkilerinin çözülmesidir.

Bütün bu çözülme süreçlerinde çözülen şey, kullanım değerinin, doğrudan doğruya tüketim için üretimin egemen olduğu üretim ilişkileridir.(156)

Bireyleri, objektif çalışma koşulları (toprak, hammadde, geçim maddeleri, iş araçları, para vb.) ile önceki olumlu ilişkilerden ayıran ve böylece bu koşulları, başkalarının eline geçen serbest fonlar haline sokan süreç, aynı zamanda bu koşulları sermaye olarak öz-

(155) Hobsbawm: a.g.y., s. 42-43 (42-44).
(156) K. Marx: a.g.y., s. 104-105.

gür emekçilerle karşı karşıya getiren süreçtir. Tarihsel süreç, o zamana kadar birleşik olan öğeleri (objektif çalışma koşullarıyla emeği) ayırmıştır, bunun sonucu, bu öğelerden birinin ortadan kalkması değil, her ikisinin olumsuz olarak ilişkili göründüğü bir duruma sokulmuş olmasıdır. Bir yanda (potansiyel olarak) özgür emekçi, öte yanda (potansiyel) sermaye.(157)

Sermaye –nin kaynağı– kavramı, başlangıç noktasında, parayı gerektirir, (para sermayenin ön koşuludur), bu yüzden para şeklinde servetin varlığını gerektirir. Ayrıca sermaye dolaşımın ürünüdür. Bu bakımdan sermaye birikimi, (çiftlik ürünleri ticareti dışında) toprak mülkiyeti ve loncadan değil, ticarette ve tefecilikte elde edilen servetlerden gelmektedir. Ama, para şeklindeki bu servet, ancak objektif çalışma koşullarıyla, onların emekten ayrılmış olması yüzünden değiştirilebilir ve ancak özgür emeği, varlığının objektif koşullarından koptuğunda satın alacak duruma gelir.(158)

Demek ki, para olarak servetin sermayeye dönüşmesini sağlayan, bir yandan özgür emekçiler bulması, öte yandan serbestçe satılabilen geçim maddelerini, vb. bulabilmesidir. Bu bakımdan tarihsel süreç, sermayenin sonucu değil, ön koşuludur.(159)

İşçinin objektif çalışma koşullarıyla ilişkilerinin çözülme çağı, aynı zamanda para olarak servetin zaten belli ölçüde geliştiği ve yeni koşullarla hızla büyüdüğü çağdır. Nasıl ki servet, o çözülmenin bir etmeniyse, o çözülme de para olarak servetin sermayeye dönüşmesinin koşuludur.

Ama sadece para olarak servetin varlığı, bu çözülmenin sermayeyle sonuçlanması için yeterli değildir. Öyle olsaydı, Roma, Bizans vb.'ın tarihleri özgür emek ve sermayeye varırdı.(160) Sermaye objektif çalışma koşullarının birikimiyle gerçekleşmez. Sermayenin meydana gelişi, tarihsel çözülme süreci, para olarak servet bi-

---

(157) K. Marx: a.g.y., s. 105-106.
(158) K. Marx: a.g.y., s. 107-108.
(159) K. Marx: a.g.y., s. 108-109.
(160) K. Marx: a.g.y., s. 109.

çiminde var olan değere, bir yandan objektif çalışma koşullarını satın alma, öte yandan da, şimdi artık özgür olan işçilerin canlı emeğini parayla değiştirebilme olanağını verdiği için mümkün olmaktadır. Önceden var olan bu öğeleri ayıran ve paraya sermaye olma olanağını sağlayan bir tarihsel süreçtir; bir çözülme süreci, yani, işgücünün emek pazarına atılması süreci...[161]

Sermaye, zaten var olan geçim maddelerine, kullanım değerleri yerine değişim değerleri kazandırır. Sermaye, zaten var olan el ve araçları egemenliği altında birleştirir; gerçek sermaye birimi budur.[162]

Şüphesiz ki, tüccarın serveti olarak para biçimindeki servet, eski üretim ilişkilerinin çözülmesini hızlandırmaya yardımcı olmuştur, örneğin toprak sahibinin gelirinin değişim değerine daha büyük bir önem kazandırmıştır. Bununla birlikte paranın bu etkisi bile, ancak, sermayeyle ücretli emeğe değil, emeğin loncalarda, vb. örgütlendirilmesine dayanan şehir zanaat eylemini öngörmekle olanaklıdır. (Çünkü) şehir emeğinin kendisi üretim araçlarını yaratmış ve şehirlere daha geniş ölçüde tarım ürünlerinin satışı sonucu gelişmiş olan tarımda eski toprak mülkiyeti ilişkileri nasıl engel meydana getirmişse, şehir emeğine de loncalar aynı şekilde engel olmuştur.[163]

Ticaretin aracı olduğu değişimin ve değişim değerinin gelişmesi, hem kendi varlık koşulları içinde emeğin mülkiyet ilişkilerinin hem de objektif üretim koşullarının bir parçası olarak emeğin kendisinin çözülmesine yol açmaktadır.[164] Çünkü değişim değerleri ve değişim değerleri üretimi kuralı, kendisi değişim değeri olan yabancı iş gücünü, yani canlı işgücünün kendi objektif koşullarından ayrılmasını gerektirmektedir. Sermaye şeklindeki para, serbest hale gelen objektif yaşama koşullarıyla özgür işgüçleri arasına girebilmiş ve ikincileri birincilerle satın alabilmiştir.[165]

---

(161) K. Marx: a.g.y., s. 110-111.
(162) K. Marx: a.g.y., s. 111-112.
(163) K. Marx: a.g.y., s. 112.
(164) K. Marx: a.g.y., s. 113-114.
(165) K. Marx: a.g.y., s. 114.

Para çoğunluk basit ve açık bir şekilde sermaye haline gelir. Bir tüccar, o zamana kadar iplik bükme ve dokumacılığı, köyde tarımın yanında tamamlayıcı iş olarak yapanları devamlı olarak çalıştırmaya başlar ve onları denetimi altındaki ücretli işçiler durumuna sokar. İkinci adım, bunları evlerinden çıkarıp hepsini tek bir iş evinde toplamaktır. Böylece, onların tek bir işi yapmaları, tüccara bağlı kalmaları ve tüccar için ve tüccar aracılığıyla üretimde bulunmaları sağlanır.[166]

Sermayenin önce ara sıra ve yöresel olarak belirdiği ilk tarihsel biçimler, (fabrikalar değil) maküfaktürdür.[167] Manüfaktür, başlangıçta şehir zanaatlarını değil, iplik bükme ve dokuma gibi tarımdaki ek uğraşları ele geçirir.[168]

Bununla birlikte bütün kır kesimlerinin, kullanım değerleri değil, değişim değerleri üretiminin içine sokulmasıyla sağlanan genel pazar ve para olarak servet, serflik ilişkilerinin çözülmesi ve manüfaktürün yükselmesi, giderek üretimin bütün kollarını sermaye tarafından işletilen üretim kolları durumuna sokar.[169]

Görüldüğü gibi, "Formen"de, kapitalizmin türediği feodal toplum öğesinin "şehir", özellikle şehir tüccar ve zanaatçıları olduğu görülmektedir. Emeğin, üretimin objektif koşullarından ayrılmasına yol açan ortaçağ zanaatlarında görüldüğü gibi üretim araçlarının mülkiyetinin komünal nitelikten kurtuluşudur. Kapitalistin evrim temelini sağlayan aynı gelişmedir. Tarımsal feodalizmin bu süreçteki rolü köylünün, ücretli emekçi haline gelmek üzere topraktan ayrılmasıdır.

(İşte) kapitalist üretim gerçekten ve fiilen ancak aynı sermayenin büyük sayıda işçiyi birlikte ve aynı zamanda çalıştırması, bunun sonucu olarak iş sürecinin boyutlarını büyütmesi ve üretimin

(166) K. Marx: a.g.y., s. 115.
(167) K. Marx: a.g.y., s. 116.
(168) K. Marx: a.g.y., s. 116.
(169) K. Marx: a.g.y., s. 117.

büyük boyutlarda yapılmasını sağlamakla başlar. Aynı tür malın üretimi için çok sayıda işçinin birlikte ve aynı zamanda, aynı yerde bir kapitalistin yönetimi altında bir araya getirilip çalıştırılması, tarih açısından da, mantıksal bakımdan da kapitalist üretimin başlangıç noktasıdır.[170]

Bir ve aynı üretim sürecinde veya farklı ama birbirleriyle ilişkili üretim süreçlerinde bir plan çerçevesi içinde yanyana ve biri diğerine yardımcı olacak biçimde çok sayıda işçinin çalışma (iş) şekline "kooperasyon" denir.[171] İşbölümüne dayanan kooperasyon klasik şeklini, 16. yüzyıl ortalarından 18. yüzyıl sonlarına kadar süren dönemde ana niteliğini kazanan "manüfaktür"de alır.[172] Ya, bir ürünün başından sonuna kadar gerektirdiği işleri yapan çeşitli ve bağımsız el sanatlarına bağlı işçilerin ya da aynı veya benzeri işleri yapan birçok el sanatçısının bir ve aynı sermayenin yönetimi altında ve aynı işyerinde bir araya getirilmelerinden doğan manüfaktür[173], organları insan olan bir üretim mekanizmasıdır.[174] İşbölümüne dayanan kooperasyon, yani manüfaktür, başlangıçta kendiliğinden gelişen bir kurumdur ve giderek kapitalist üretim biçiminin bilinçli, planlı ve sistematik şekli haline gelir.[175]

İşte feodal sistemin evrimi, değişimin, şehirlerin ve pazar üretiminin gelişmesini sağlamış ve sistemin ana karşıtlığı haline gelerek yıkılmasına yol açacak olan yeni üretim ilişkilerinin doğuşuna önayak olmuştur.[176]

Feodal rejimin bağrında yavaş yavaş beliren ve feodalizmin ortadan kaldırılmasını gerektiren yeni üretim biçimi kapitalist üretim biçimidir. Bu yeni üretim biçiminin taşıyıcısı olan burjuva sınıfı

(170) K. Marx: a.g.y. c. I. K. 3, s. 25.
(171) K. Marx: a.g.y. c. I. K. 3, s. 30-31.
(172) K. Marx:a.g.y., c. I. K. 3, s. 49.
(173) K. Marx: a.g.y., c. I. K. 3, s. 49-51.
(174) K. Marx: a.g.y., c. I. K. 3, s. 53.
(175) K. Marx: a.g.y. c. I. K. 3, s. 91.
(176) Godelier: a.g.y., s. 30.

bir serbest iş piyasasına, yani kendi kollarından başka hiçbir şeye sahip olmayan ve geçimini sağlamak için işletmelere itilen, feodal bağlardan kurtulmuş emekçilere ihtiyaç duymaktadır.(177) Başka bir deyimle, ücretli emeğin ön koşullarından biri ve sermayenin tarihsel koşullarından biri, özgür emektir. Bir başka ön koşul da özgür emeğin, kendisini gerçekleştiren objektif koşullardan –çalışma araç ve gereçlerinden– ayrılmasıdır.(178)

İşte bu bakımdan kapitalist üretim ilişkilerinin doğuşu sırasında, sayısız köylü, topraklarından atılarak bir ücret karşılığında çalışmaya zorlanacaktır.(179)

Gerçekten Marx'a göre, üretim ve tüketim araçları, para ve malın sermayeye dönüşümü, ancak, sahip oldukları değerler toplamını başkalarının işgüçlerini satın alarak artırmak isteyen para ve üretim ve tüketim aracı sahipleriyle; kendi işgüçlerini satan ve dolayısıyla emek satıcısı ve doğrudan doğruya üretim aracı olarak kullanılma durumundan kurtulmuş olma, ama kendilerine özgü üretim araçları bulunmama anlamında özgür olan işçiler arasındaki ilişkilerle olanaklıdır. Bu bakımdan, kapitalist sistemin yolunu açan süreç, işçiyi kendi üretim araçlarının mülkiyetinden koparıp ayıran bir süreçten başka bir şey olamaz; bu, bir yandan sosyal tüketim ve üretim araçlarını sermayeye dönüştüren, öte yandan doğrudan doğruya üretici olan kimseleri işçi durumuna sokan bir süreçtir. Demek ki, ilk birikim denilen şey, üreticileri üretim araçlarından ayıran tarihsel bir süreçten başka bir şey değildir.

Kapitalist toplumun ekonomik yapısı, feodal toplumun ekonomik yapısından doğmuştur. Bu sonuncunun çözülmesiyle birincinin öğeleri serbest hale gelmiştir.

Doğrudan doğruya üretici olan kimse, yani işçi, ancak toprağa ve başka bir kimseye bağlılık durumundan çıktıktan sonra, kendi kendisi üzerinde tasarrufta bulunabilirdi. Bundan başka, malını sa-

---

(177) Kuusinen: a.g.y., s. 32.
(178) K. Marx: ... , s. 67.
(179) Godelier: a.g.y., s. 30.

tabileceği bir piyasanın bulunduğu her yere götürülebilen özgür bir işgücü satıcısı haline gelebilmesi için, işçinin, loncaların egemenliğinden ve kurallarından kurtulmuş olmaları gerekmiştir.

Bu yüzden, üreticileri işçiler haline getiren tarihsel hareket, bir yandan onların serflikten ve lonca zincirlerinden kurtulmaları, öte yandan üretim araçlarından yoksun bırakılmalarına yol açar.(180)

Bu bakımdan kapitalist gelişme, bir yandan lonca ustalarının yerinden edilmesi ve zenginlik kaynaklarının sahipleri olan feodal beylerin atılması, diğer yandan üreticilerin mülksüzleştirilmesi hareketidir.

Kapitalist üretimin ilk belirtileriyle 14. ve 15. yüzyıllarda karşılaşılmakla birlikte, kapitalist dönem asıl 16. yüzyılla başlar. İlk birikim tarihinde çığır açıcı olaylar, her şeyden önce, büyük insan kitlelerini hayatlarını sağladıkları araçlardan birdenbire ve zorla koparıp ayıran ve özgür proleterler olarak emek piyasasına atan devrimlerdir.(181) Bu mülksüzleşmenin tarihi, farklı ülkelerde, farklı kılık ve dönemde geçmiştir, en klasik şeklini aldığı yer İngiltere'dir.(182)

İngiltere'de serflik 14. yüzyılda fiilen ortadan kalkmış, 15. yüzyılda nüfusun büyük bir çoğunluğunu, kendi topraklarını işleyen (183) ve eski Cermen kurumu olan toprağından yararlanan(184) özgür köylü, özgür kiracı-çiftçi meydana gelmiştir. Ama kapitalist düzenin temelini atacak olan köklü dönüşüm, (belirgin özelliği şehir refahındaki yükseliş olan) 15. yüzyıl sonu ve 16. yüzyıl başında ilk belirtilerini göstermiştir.

İngiltere'de, Flaman yünlü manüfaktürünün gelişmesi ve bunun sonucu olarak yün fiyatlarında meydana gelen yükselme yüzünden,

---

(180) K. Marx: a.g.y., c. I. K. 5, s. 158.
(181) K. Marx: a.g.y., c. I. K. 5, s. 159.
(182) K. Marx: a.g.y., c. I. K. 5, s. 160.
(183) K. Marx: a.g.y., c. I. K. 5, s. 163.
(184) K. Marx: a.g.y., c. I. K. 5, s. 171.

büyük derebeyleri, tarım topraklarını otlak haline getirmek üzere, bulundukları topraklar üzerinde kendileri gibi feodal haklara sahip olan köylüleri kovarak ve ortak mülkiyet konusu olan kamu topraklarına el koyarak görülmedik büyüklükte bir proleteryanın doğmasına yol açmışlardır.(185) Feodal mülkiyetin özel mülkiyete çevrilmesi, kilise mallarının yağması, kamu topraklarının ele geçirilmesiyle(186) bağımsız köylüler sınıfı (yeomanry)nın(187) 18. yüzyılın sonuna kadar süren mülksüzleştirilmesi(188), toprağın sermayenin bir parçası haline gelmesine ve şehirlerdeki endüstri için gerekli serbest bir proleteryanın yaratılmasına varmıştır.(189)

Böylelikle üreticinin üretimin objektif koşullarından ve her şeyden önce de topraktan kopuşuna yol açan ve bunu üretimin genel koşulu yapan aşamaları geçmişten bu yana izlemek için Marx'ın seçtiği yolun sonuna gelinmiş olmaktadır.(190)

Gerçekten, emeğin sermayeyle ilişkisi ya da emeğin sermaye şeklindeki objektif çalışma koşullarıyla ilişkisi, emekçinin mülk sahibi olduğu ve mülk sahibinin de çalıştığı çeşitli biçimleri çözüp dağıtan bir tarihsel süreci gerektir.(191)

Bu duruma göre, tarihsel evrim süreci, bir bakıma emeğin objektif çalışma koşullarından ayrılması sürecidir.

Bu, her şeyden önce şu anlama gelir:

a) İnsanın kendi inorganik varlığı saydığı doğal üretim koşulu olarak toprakla ilişkisinin çözülmesi.

b) İnsanın, üretim araçlarının sahibi olarak göründüğü ilişkilerin çözülmesi.

---

(185) K. Marx: a.g.y., c. I. K. 5, s. 163.
(186) K. Marx: a.g.y. c. I. s. 183.
(187) K. Marx: a.g.y., c. I, s. 169.
(188) K. Marx: a.g.y.., c. I, s. 176.
(189) K. Marx: a.g.y., c. I, s. 182.
(190) M. Godelier: a.g.y., s. 30.
(191) K. Marx: *Preçapitalist* s... , 97.

c) Emekçilerin kendilerinin, işgücünün canlı birimleri olarak hâlâ üretimin objektif koşullarının doğrudan doğruya bir parçası oldukları ve bu sıfatla mülk edinildikleri ve bu yüzden köle ya da serf oldukları ilişkilerinin de çözülmesi.

Sermaye için işçi, bir üretim koşulu değildir, sadece emek, üretimin koşuludur. Sermayenin mülk edindiği, emekçinin kendisi değil, onun emeğidir.(192)

• *Kapitalist Üretim Biçimi*

Bu sistemde, üretim ilişkilerinin temeli, kapitalistin üretim araçları üzerindeki mülkiyetidir.(193) Kapitalist üretim biçiminde kişi olarak bağımlılıktan kurtulmuş olmakla birlikte üretim araçlarından yoksun oldukları için işgüçlerini satmak zorunda bulunan ve bu bakımdan kişisel olarak kapitalist mülkiyet konusu olmayan ücretli işçilerin varlığı söz konusudur. Kapitalist sınıfla aralarında çatışkın bir sınıf ilişkisi bulunan işçiler, üretim araçlarından yoksun bulunduklarından, geçimlerini sürdürmek için, zorla değil kendi istekleriyle çalışmak zorundadırlar.

Kapitalist üretim ilişkeleri, üretim güçlerinin önünde engin gelişme olanakları açmıştır. Önce buharın, sonra da elektriğin kullanılmasına, bilimin üretime geniş çapta uygulanmasına dayanan büyük mekanik üretimin doğarak hızla geliştiği görülmüştür.(194)

Üretim araçları üzerinde, kapitalist mülkiyetin yanı sıra, köylülerin ve zanaatkârların kendi kişisel emeklerine dayanan ve başlangıçta yaygın olan özel mülkiyetleri de yer almakla birlikte, zanaatkâr atölyelerinin ve yapımevlerinin yerini, makinelerle donatıl-

(192) K. Marx: a.g.y., c. I, s. 97-99.
(193) J. Stalin: a.g.y., s. 36.
(194) Kuusinen: a.g.y., s. 33.

mış büyük fabrikalar, köylülerin ilkel üretim araçlarıyla işledikleri malikânelerin yerini, tarım makineleri kullanan büyük kapitalist çiftlikler almıştır.(195)

Kapitalizm, işbölümünü yalnız çeşitli ülkeler içinde kurmakla kalmamış, doğrudan doğruya bu ülkeler arasında da bir işbölümü kurmuş ve böylelikle önce bir dünya piyasası, sonra da bir dünya ekonomi sistemi meydana getirmiştir.(196)

Bununla birlikte, üretim güçlerini çok büyük ölçüde geliştirdikten sonra kapitalizm çözümleyemeyeceği karşıtlıklarla karşılaşır. Gittikçe daha çok meta üreterek ve bunların fiyatlarını düşürerek kapitalizm, rekabeti artırır, küçük ve orta özel mülk sahibi yığınların proleterleşmelerine yol açar, onların satın alma güçlerini azaltarak üretilen malların satılma olanağını ortadan kaldırır.

Öte yandan üretimi genişleterek ve milyonlarca işçiyi büyük fabrikalarda yoğunlaştırarak kapitalizm, üretim sürecine bir sosyal karakter kazandırır ve böylece kendi temelini çürütür. Çünkü üretim sürecinin sosyal karakteri, üretim araçlarının sosyal mülkiyetini gerektirir. Oysa, üretim araçlarının özel kapitalist mülkiyet olarak kalması üretim sürecinin sosyal karakteriyle bağdaşamaz.(197)

İşte bu çatışkınlıklar ve her şeyden önce üretimin sosyal karakteriyle mülkiyetin özel şekli arasındaki bu karşıtlık, kapitalist üretim biçiminin bağrında gelişmektedir.(198)

Bu, artık kapitalist üretim ilişkilerinin toplumun üretim güçlerinin durumuna uygun olmadığı, onlarla uzlaşmaz bir karşıtlık içine girdiği anlamına gelir.

---

(195) J. Stalin: a.g.y., s. 36-37.
(196) Kuusinen: a.g.y., s. 33.
(197) J. Stalin: a.g.y., s. 37.
(198) Kuusinen: a.g.y., s. 34.

1848'den önce Doğu tarihiyle ilgilenmemiş olan(199) K. Marx, en azından 1853'ten başlayarak Avrupa dışı ülkelerin bir kısmının Avrupa toplumlarının geçirdiği aşamalardan farklı bir ekonomik-sosyal yapıda olduğu inancındadır.(200)

Gerçekten Doğu toplumlarıyla ilk olarak 1853 yılında ilgilenen Marx'ın, Asya toplumlarında mülkiyet ilişkilerinin niteliği dikkatini çekmiştir. Engels'e yazdığı 2 Haziran 1853 tarihli mektupta Marx, Asya toplumlarının belirgin bir özelliğine değinmektedir. Marx'a göre:

"Doğu şehirlerinin kuruluşu üzerine Francois Bernier'ninki, diğerlerinden daha parlak ve ilgi çekici bir yapıttır (*Travels Containing a Description of The Dominions of the Great Mogul, etc.*) 'Kralın krallıktaki toprakların biricik sahibi olduğunu' belirten Bernier, haklı olarak Doğu4daki (Türkiye, İran, Hindistan'dan söz etmektedir) bütün olayların temelini özel toprak mülkiyetinin bulunmayışıyla açıklamıştır. Bu, Doğu cennetinin bile gerçek anahtarıdır."(201)

Görüldüğü gibi Marx, Doğu toplumlarıyla ilgili ilk yazısında özel toprak mülkiyetinin bulunmayışını Doğu toplumlarının temeli ve Doğu cennetinin anahtarı saymıştır.

Engels, 6 Haziran 1853 tarihini taşıyan mektubuyla Doğu'da geçerlikte olan ortak toprak mülkiyetinin temellerini açıklamaya çalışmıştır:

"Toprak mülkiyetinin olmaması gerçekten de bütün Doğunun anahtarıdır. Doğunun politik ve dinsel tarihi burada yatar. Ama na-

---

(199) K. Marx: *Precapitalist Economic Formations, Introduction:* E.J. Hobsbawm: s. 21 (20)

(200) H.C. d'Encausse - S. Schram: "Marx'ın Mirası", *Asya'da Marxism ve Milliyetçilik*, s. 14.

(201) K. Marx: Engels'e Mektup, Londra, 2 Haziran 1853, Marx - Engels, s. 454.

sıl oluyor da Doğulular, derebeylik şekliyle bile, toprak mülkiyeti aşamasına gelemiyorlar? Bence bu daha çok iklimden, toprağın özellikle Sahra'dan, Arabistan, İran, Hindistan ve Tataristan yoluyla Asya'nın en yüksek yaylalarına kadar uzanan çöllerin niteliğinden ileri gelmektedir. Bu bölgede suni sulama tarımın ilk koşuludur; ama bu işi de ancak topluluklar, eyalet ya da merkez hükümetleri yapabilir. Doğu hükümetlerinin hiçbir zaman üçten fazla kolu olmamıştır: Maliye (yurt içinde yağma), savaş (içerde ve dışarda yağma) ve kamu hizmetleri (üretimin sağlanması).(202)

New York Daily Tribune'da Hindistan'la ilgili makalesinde Marx, Engels'in bıraktığı noktadan başlayarak çözümlemeye devam etmiştir.

"Hindistan'da İngiliz Yönetimi" başlıklı yazısında Marx'a göre:

"Bilinmeyen çağlardan beri Asya'da üç hükümet kolu vardır: a) Maliye veya iç talan, b) Savaş veya dış talan ve son olarak c) Kamu hizmetleri kolu. İklim ve coğrafya koşulları, özellikle Sahra'dan, Arabistan, İran ve Tataristan yoluyla Asya'nın en yüksek yaylalarına kadar uzanan geniş çöl bölgeleri, kanal ve su işleriyle ilgili suni sulamayı Doğu tarımının temeli haline getirmiştir. Mısır ve Hindistan'da olduğu gibi Mezopotamya ve İran'da toprağı verimleştirmek için su baskınları yoluna başvurulur, sulama kanallarını beslemek konusunda yüksek seviyeden yararlanılır. Batı'da Flandr ve İtalya'da olduğu gibi, girişkenleri kendi istekleriyle birlikler kurmaya sürükleyen, suyun ekonomik olarak ve ortaklaşa kullanılması zorunluluğu, bu çeşit birliklerin kurulması için uygarlığın düşük düzeyde ve toprakların alanca çok geniş olduğu Doğu'da, merkezi bir hükümet gücünün müdahalesini gerektirmiştir. Bu yüzden bütün Asya hükümetlerine bir ekonomik fonksiyon yüklenmiştir: Kamu hizmetlerini yerine getirme görevi... Bir merkezi hükümete bağlı olan ve sulama ve drenajın ihmaliyle hemen

(202) F. Engels: Marx'a Mektup, Manchester, 6 Haziran 1853, K. Marx - F. Engels: *Din Üzerine*, s. 53.

bozulan bu suni verimlileştirme, şu garip olayı açıklamaktadır: Bir zamanlar parlak bir şekilde değerlendirilmiş olan Palmira, Petra, Yemen yıkıntıları ve geniş Mısır, İran ve Hindistan bölgeleri, bugün kurumuş ve çöl haline gelmiştir. Bu olay, aynı zamanda, tek bir savaşın bir ülkeyi nasıl yüzyıllar boyunca boş ve bütün uygarlığından yoksun bırakmaya yeterli olduğunu da açıklar."(203)

Görüldüğü gibi, kamu yararına olan ve tek başına bir topluluğun gücünü aşan işlerin gerçekleştirilmesi zorunluğu, toprakların birleşmesine yol açmıştır. Eski Mısır ve Mezopotamya gibi bölgelerde sulama, vb. gibi hizmetlerin yürütülebilmesi, üretim güçlerini yüksek bir yönetim altında toplayan merkezileşmiş bir otorıteye ihtiyaç göstermiştir. Yüksek yönetimin fonksiyonundan aldığı otorite, topluluk topraklarının kontrol altına alınarak üstün topluluğun mülkiyeti haline gelmesinin nedenidir.

İlk bakışta, Doğu toplumlarının belirgin niteliklerinden biri olan ortak toprak mülkiyetinin temelinin -Engels'te daha kesin olmak üzere- coğrafi bir yolda açıklandığı görülmektedir.

Bununla birlikte Marx'ın bu türlü bir coğrafi açıklamayla yetinmediği söylenebilir. Başka bir deyimle Marx'ın, kamu işlerinin merkezi bir otorite tarafından yürütülmesinin ve bunun sonucu olarak ortak toprak mülkiyetinin nedenini, salt coğrafya koşullarıyla açıklamadığı anlaşılmaktadır.

Marx, Doğu'yla Batı arasındaki ayrımı coğrafya koşullarının farklılığında değil, Doğu'da "uygarlığın çok düşük bir düzeyde ve toprakların alanca çok geniş olmasında" bulmaktadır. Bu, coğrafya koşullarının değil, tarihsel bir koşulun öne sürülmesi anlamındadır. Marx'a göre, Doğu'da rastlanan sosyal durgunluk, ortak mülkiyetin (kabile mülkiyetinin) sürüp gitmesinden ve sosyal işbölümünün yeterince gelişmemiş olmasından doğmuştur.(204)

Gerçekten aynı makalede Marx, Doğu toplumlarındaki gelişme-

---

(203) K. Marx: *British Rule in India.* a.g.y., s. 478-479.
(204) S. Hilav: Asya Tipi Üretim Biçimi Üzerine *Eylem*, sayı 13.

miş işbölümüne değinerek Asya sisteminin ikinci belirgin özelliğini temellendirmektedir:

"Şu iki durum -Hintlilerin, bir yandan bütün Doğu halkları gibi, tarım ve ticaretlerinin baş koşulu olan büyük kamu işlerini merkezi hükümete bırakmaları, öte yandan ülke üzerine yayılmaları ve tarım ve zanaatkârlığın aile çapındaki birliğiyle küçük merkezlerde toplanmaları- işte bu iki durum, uzak çağlardan beri, bu küçük birliklere bağımsız bir örgüt ve ayrı bir hayat sağlayan ve 'köy sistemi' denilen özel görünüşler taşıyan bir sosyal sistem meydana getirmiştir... Bu aile toplulukları, kendini destekleme gücünü veren el dokumacılığı, el iplikçiliği ve kola dayanan tarımın özel bir bileşimi şeklinde ev endüstrisine dayanmıştır."(205)

Bu duruma göre, Marx'ın çözümlemesi temeli üzerinde Asya Tipi Üretim Biçiminin iki belirgin niteliği ortaya çıkmaktadır. Bunlar:

a) Özellikle ekonominin iyi yürümesi için gerekli olan işleri yapmak(206) veya (göçebe toplumlarda savaşları yönetmek, yağmaları örgütlemek), yerleşik toplumlarda kamu hizmetleri gerçekleştirmek üzere(207) toprak mülkiyetine sahip olan merkezi bir otoritenin varlığı,

b) Tarım ve el sanatlarıyla küçük çapta uğraşan köy topluluklarına dayanan bir ekonominin(208) veya çiftçilik ve zanaatkârlık şeklinde gelişmiş bir işbölümü ve bunun sonucu olarak kendini destekler ve artık değer üretimine geçmiş bir ekonominin(209) varlığıdır.

Marx, ilk yazılarında ana çizgileriyle belirlediği "Asya tipi üretim metodları"nı, evrim aşamalarını sıraladığı diğer yapıtı olan "Politik Ekonominin Kritiğine Bir Katkı (1859)"da, "toplumun

---

(205) K. Marx: British Rule in India, a.g.y., s. 478-479.

(206) H.C. d'Encausse - S. Schram: Marx'ın Mirası, a.g.y., s. 16.

(207) Sencer Divitçioğlu: Asya Tipi Üretim Tarzı ve Azgelişmiş Ülkeler, s. 11.

(208) H.C. d'Encausse - S. Schram: a.g.y., s. 15.

(209) S. Divitçioğlu: a.g.y., s. 11.

ekonomik kuruluşunun (formation) gelişmesinde antik, feodal ve modern burjuva üretim metodları" çizgisinin başında ayrı ve bağımsız bir aşama olarak ele almıştır.(210) Burada Marx'ın Asya tipi üretim biçimine, daha sonraki üretim biçimlerinin tarihsel anlamına benzer bir anlam verdiği açıktır.(211)

Bununla birlikte, Marx'ın *Critique of Political Economy* ve *Kapital*'e hazırlık olmak üzere, 1857-58 yıllarında düzenlediği ve ancak 1939-41'de Moskova'da "*Grundrisse der Kritik der Politischen Ekonomie*" başlığıyla yayınlanan geniş taslakların, kapitalizm öncesi tarihsel evrim sorununa değinen "*Formen die Kapitalistischen Production von hergehen*" adlı bölümü (212), Asya tipi üretim biçimi kavramını ayrıntılı olarak ele almıştır.

Toplumların evriminin daha karmaşık bir düşünüşle ve derinliğine ele alındığı bu incelemede Marx, Asya ya da Doğu biçimini, ilkel komünal sistemden mümkün çıkış yollarından biri olarak belirlemekte ve "topluluğun, çalışmanın (labor) objektif koşullarına sahip oluş biçimlerinden"(213) biri olarak nitelemektedir.

Marx'a göre "doğal etmenler gereği, çok önemli olan su yolları ve ulaştırma araçları gibi, mülk edinmenin kolektif koşullarının küçük toplulukların üzerindeki despotik hükümetin işi olduğu"(214), "Asya temel biçimlerinin çoğunda, küçük toplulukları kucaklayan ve onlara hükmeden tepedeki birlik en yüksek ve tek mülk sahibi olarak görünmekte ve gerçek topluluklar da ancak soyaçekimle toprağın tasarruf sahipleri durumuna gelmektedir. Gerçek mülk sahibi ve ortak mülkiyetin ön koşulu olduğundan, tepedeki birliğin topluluklardan ayrı ve onların üstünde bir şey olarak görünmesi olanaklıdır. Bu durumda birey mülksüzdür veya kendisi mülktür."(215)

---

(210) K. Marx: *A. Contribution to the Critique of Political Economy*, Marx - Engels, s. 44.
(211) E. Varga: Asya Tipi Üretim Biçimi, *Sosyal Adaelt*, sayi 20.
(212) Hobsbawm: a.g.y., s. 9-10 (7-8).
(213) K. Marx: *Precapitalist....*, 82 (88).
(214) K. Marx: a.g.y., s. 70-71 (77).
(215) K. Marx: a.g.y., s. 69 (76).

Görüldüğü gibi, bazı doğal etmenler kamu yararına olan ve tek başına bir topluluğun gücünü aşan işlerin gerçekleştirebilmesi için komünlerin bir araya gelip işbirliği yapmalarını zorunlu kılmış (216), Marx'ın deyimiyle Doğu'da sulama sisteminde görüldüğü gibi, bireysel mülkiyetin değerlenebilmesi için kolektif bir çalışmayı gerektirmiştir.(217) Bu da üretim güçlerini ve tek tek topluluklarının çabasını yüksek bir ekonomik kumanda altında toplayıp düzenleyen merkezleşmiş bir yönetime ihtiyaç göstermiştir.(218) Kolektif çalışmanın başarabileceği işlere girişmek, basit bir üretim tekniği içinde ancak mülksüzlükle olanaklıdır. Bu bakımdan, Asya Tipi Üretim Biçiminde toprak üzerinde bireysel mülkiyet yoktur; mülk sahibi kabu hizmetlerini yerine getiren üstün otorite, yani devlettir.(219)

Burada, "bütün küçük toplulukların babası olarak görünen despot, bunların tümünün ortak birliğini gerçekleştirir.(220) Bununla birlikte, birleştirici birliğin despotik olması zorunlu değildir. Birlik, "emeğin ortak örgütlenmesine varabildiği" gibi, "kabile reisiyle kabile birliğinin bir ifadesi ya da aile reisleri arasındaki ilişkisi olarak belirebilir. Topluluk biçiminin daha despotik veya daha demokratik oluşu bununla ilgilidir."(221)

Marx'a göre bu sistemde, "bireyin topluluktan ayrı toprağın sahibi değil, daha çok işgalci durumunda olduğu doğrudan doğruya komünal bir mülkiyet vardır."(222)

"Burada tek tek üyeler, bu sıfatlarıyla bu mülkiyetin ancak belirli bir parçasının sahibidir. Çünkü mülkiyet üyeye, kendisinin olduğu için değil, topluluğun üyesi olduğu için aittir. Bu yüzden birey, sadece tasarruf edendir."(223)

(216) M. Godelier: a.g.y., s. 19.
(217) K. Marx: a.g.y., s. 72 (79).
(218) M. Godelier: a.g.y., s. 20.
(219) S. Divitçioğlu: *ATÜT ve Osmanlı Toplumu*, s. 8-9.
(220) K. Marx: a.g.y., s. 69 (76).
(221) K. Marx: a.g.y., s. 70 (77).
(222) K. Marx: a.g.y., s. 72 (78).
(223) K. Marx: a.g.y., s. 75 (81).

Asya Tipi Üretim Biçimi4nde, toprak üzerindeki mülkiyetsizlik ya da devlet mülkiyeti, temellerini tarımla zanaatkârlık arasındaki işbirliğinden doğan kapalı ekonomik köy birimlerinde bulmaktadır:(224)

"Doğu despotizmi, mülkiyetin meşru yokluğu sonucuna varır görünmektedir. Gerçekte bunun temeli, küçük topluluk içinde zanaatkârlıkla tarımın birleşmesinden doğan ortak mülkiyettir. Topluluk, böylelikle bütünüyle kendi kendine yeter bir duruma gelir ve içinde üretim ve artık ürünün koşullarının tümüne yer verir."(225)

Bu duruma göre Asya Tipi Üretim Biçimi'nde toprak mülkiyetinin hukuksal temelleri, köy topluluklarının kendine yeter ekonomik özelliğinden doğmuştur. O halde, bu sistemde toprak mülkiyetinin devlete ait oluşunun iki ana nedeni:

a) Merkezi otoritenin yüklendiği kamu işleri,

b) Köy topluluklarının kendine yeter olmasıdır.(226)

Asya Tipi Üretim Biçimi, ilkel toplulukta, daha gelişmiş üretim güçlerinin sürekli bir ürün artığı meydana gelmesini sağlamasıyla ortaya çıkmıştır. Bu artık ürün, daha karmaşık bir işbölümünün ve tarımla zanaatkârlığın birbirinden ayrılmasının koşulu olmuştur. (227)

"Üretim ve artık ürünün bütün koşullarına sahip olan" bu sistemde, "despot, küçük toplulukların ortak birliğini gerçekleştirdiği"(228) için, "topluluğun artık-emeğinin bir kısmı, sonunda bir kişi olarak beliren yüksek topluluğundur. Bu artık emek, hem vergi olarak alınır hem de birliğin şanı adına yapılan ortak işler için emek biçimini alır."(229)

(224) S. Divitçioğlu: a.g.y., s. 11.
(225) K. Marx: a.g.y., s. 70 (76).
(226) S. Divitçioğlu: a.g.y., s. 11-12.
(227) M. Godelier: a.g.y.
(228) K. Marx: a.g.y.... , s. 70 (76).
(229) K. Marx: a.g.y., s. 70 (76).

Bu duruma göre, Doğu toplumlarında, kendine yeter olan köy topluluklarından sağlanan artık ürün devlete aktarılmakta ve kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde kullanılmaktadır. Bununla birlikte, kamu hizmetlerine ayrılan, üstün orotirenin ele geçirdiği artık ürünün ancak bir kısmıdır.(230)

Bir ürün fazlasının varlığı, bu fazlalığın bir kısmını kendine mal ederek topluluğun diğer üyelerini sömüren bir azınlığın meydana gelmesine yol açmaktadır. Demek ki, burada sömürme, bir bireyin diğerleri üzerindeki egemenlik şekli olarak değil, fonksiyonu temsil eden bir bireyin bir topluluk üzerindeki egemenlik şekli olarak ortaya çıkmaktadır.(231) O halde bu sistemde, özel toprak mülkiyetinin söz konusu olmadığı ilkel bir sınıflaşma söz konusudur.

Asya Tipi Üretim Biçimi'nde yaratılan artık ürünün devletin temsilcisi olan egemen sınıfın eline geçişi, ticaretin bu da küçük endüstrinin yoğunlaşmış olduğu şehirlerin gelişmesine yol açar. Bununla birlikte ticaretin belli bir talebin fonksiyonu olması yüzünden endüstrinin gelişmesine ortam hazırlamaz.(232)

Bu bakımdan, "Asya tarihi, şehirle köyün farklılaşmamış bir çeşit birliğidir."(233) Burada, büyük şehir, sadece gerçek ekonomik yapı üzerine konmuş bir hükümdar kampı sayılabilir. "Şehirler, köylerin yanında, ancak ticarete, elverişli ve devletin başı ve valilerin gelirlerini artık ürün-emekle değiştirdikleri yerlerde kurulur."(234)

O halde bu sistemde, temel üretim şekli kullanma değeri olan mal üretimidir. Üreticilerin fazla kullanma değerlerini paraya çevirmeleri ve devleti temsil eden sınıfın tüketim harcamaları değişim değeri için mal üretimini de uyandırmışsa da, sınırlı bir talep piyasası koşulları yüzünden, ticaret ve küçük endüstri gelişmemiş ve egemen üretim biçimi değişmemiştir.(235)

---

(230) S. Divitçioğlu: a.g.y., s. 13.
(231) M. Godelier: a.g.y., s. 17-19.
(232) S. Divitçioğlu: a.g.y., s. 17.
(233) K. Marx: a.g.y., s. 77-78 (84).
(234) K. Marx: a.g.y., s. 71 (77).
(235) S. Divitçioğlu: a.g.y., s. 15-16.

Bu bakımdan, Asya toplumları çözülme ve evrime en çok direnen toplumlardır. Gerçekten Marx'a göre, "Asya biçimi, zorunlu olarak en uzun yaşayabilen ve en çok direnen biçimdir. Bu, üzerine dayandığı temel ilkeden ötürüdür, yani bireyin topluluktan bağımsız olamaması, üretim devrinin kendine yeter oluşu, tarımın ve zanaatkârlığın birliği, vb. yüzündendir. Bireyin toplulukla ilişkilerini değiştirmesi, topluluğun ve onun ekonomik öncüllerinin değiştirilmesi ve çürütülmesi anlamına gelir."(236)

Asya Tipi Üretim Biçimi'nin dayanıklığı ve sürekliliği, iç yapısından doğmaktadır.(237) Gerçekten:

"Üretim biçimi ne kadar gelenekselse, yani mülk edinme süreci ne kadar aynı kalırsa, eski mülkiyet biçimleri ve bu yüzden topluluğun tümü o oranda değişmeden kalır. Geleneksel biçim tarımın zanaatkârlıkla birleştiği Doğu'da tarımcılığa oranla daha da direnmektedir. Topluluk üyelerinin, ortak varlıklarından, bir özel mülkiyet sahibi olarak ayrı bir varlık edindikleri yerlerde bireyin mülkiyetini yitirebileceği koşullar doğar. Doğu biçiminde topluluk üyesi hiçbir zaman toplulukla bağını yitirebilecek kadar bağımsız bir ilişki kuramayacağı için, dış etkiler dışında, bu şekilde bir yitirme çok zor olanaklıdır."(238)

O halde, bireyin, topluluk karşısında bağımsızlığa sahip olamadığı bu sistem bir kölelik sistemidir. Bununla birlikte, bu kölelik, "Avrupa'nın koşullarına özgü" olan ve "emekçinin kendisinin, bir başka bireyin ya da topluluğun doğal üretim koşulları arasında belirdiği kölelik, serflik vb.'den" farklıdır. Bu bir "genel köleliktir." (239) Başka bir deyimle, "birey, toprağın mülkiyetini değil ancak tasarrufunu elinde bulundurduğundan, özce kendisi de mülkiyettir, topluluk birliğinin temsilcisinin kölesidir."(240) Demek ki, bu genel

(236) K. Marx: a.g.y..., s. 83 (89-90).
(237) S. Divitçioğlu: a.g.y., s. 19.
(238) K. Marx: a.g.y..., s. 93-94 (101).
(239) K. Marx: a.g.y..., s. 95 (103).
(240) K. Marx: Precapitalist..., s. 91-92 (99).

kölelik Avrupa köleliğinden temelce farklıdır. Bu kölelik, bireyin bir başka bireye kişisel bağımlılığı şeklinde değil, otoritesini fonksiyonundan alan bir üstün birliğe bağımlı oluşu şeklindedir.

Asya Tipi Üretim Biçimi'nin yapısı, savaş ve fetihler yoluyla doğacak köleliğe de elverişli değildir. Gerçekten, "kökçe topluluktan doğan kabileciliğe dayanan mülkiyetin temel koşulu, kabilenin üyesi olmaktır. Bu yüzden fethe uğrayan ve baş eğdirilen bir kabile, mülksüzleşir ve fethedenin üretiminin inorganik koşullarının bir parçası olur. Bu bakımdan kölelik ve serflik, kabileciliğe dayanan mülkiyetin gelişmeleridir ve zorunlu olarak onun bütün biçimini değiştirir. Bu, en az Asya Tipinde görülür. Bu biçiminin dayandığı zanaatkârlık ve tarımın kendine yeten birliğinde, fetih, toprak mülkiyetinin, tarımın, tek başlarına egemen bulundukları koşullarda olduğu kadar temel değildir... Bu bakımdan kölelik, ne çalışma koşullarını sona erdirir ne de temel ilişkiyi değiştirir."(241)

Demek ki bu sistemde, kölelerin üretici olarak kullanılması, egemen bir üretim ilişkisi haline gelmez. Toprağın özel mülkiyetinin bulunmayışı ve topluluğa genel olarak yüklenen fazladan çalışma yükümlülüğü bunu engellemektedir.(242)

Öyleyse, ayrıntılardan sakınarak özetleyecek olursak, Doğu sisteminin nitelikleri;

a. Olağandışı bir merkezleşmeyi gerektiren, yani başka türlü tarım yapılamayacak olan bölgelerde, kamu işleri ve sulama ihtiyacı gibi özel koşullardan doğan komünal mülkiyetin geçerliği,

b. Köy topluluğu içinde " zanaatkârlık ve tarımın kendi kendine yeten birliği" ve böylelikle "yeniden üretim ve artık üretimin bütün koşullarını kendi içinde bulundurması ve bu yüzden de diğer sistemlere oranla çözülme ve ekonomik evrime daha çok direnmesidir.(243) Ama ancak bir lüks olarak, ancak kendine yeten kabile ve

---

(241) K. Marx: *Precapitalist...*, s. 91-92 (99).
(242) M. Godelier: a.g.y., s. 24-25.
(243) Hobsbawm: a.g.y., s. 33 (34)

köy ekonomik birimlerinden edinilen "artık" üzerinde gelişebildiği kadarıyla...[244]

Doğu sistemi, en çok direnen bir sistem olmakla birlikte, "evrime kapalı değildir." Marx'a göre, sistemin, iç dinamiği ve dış dinamiğiyle evrimleşerek değiştiği görülmektedir:

a) İç Dinamik: "Formen"de Asya Tipi Üretim Biçimi'nin iç dinamiği konusunda fazla bir şey söylenmemekle birlikte, Marx'ın iç dinamik sorununa ilişkin diğer metinleri çözümlendikte, ticaretin, geçerli ilişkileri bozabilecek bir etmen sayıldığı ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte Marx'a göre ticaretin çözücü etkisi kesin ve belirli değildir. Gerçekten bu, üretim biçiminin iç yapısına ve sağlamlığına bağlıdır.[245] Bu bakımdan, sistemin iç dinamiğinin Doğu toplumlarındaki sonuçları belirsizdir ve üretim biçiminin değişmesinde önemli bir rolü olmadığı söylenebilir.

b) Dış Dinamik: Asya Tipi Üretim Biçimi'nin iç dinamiği üzerinde durmayan Marx'ın, dış dinamik konusunda ayrıntılı bir çözümleme yaptığı görülmektedir. Marx'a göre, bu sistemin değişmesi dış etkilerin sonucudur.

Gerçekten, özellikleri çözülmeye ve ekonomik evrime dirençli olan Doğu sistemi, sonunda, dıştan kapitalizmin zoruyla yıkılmıştır.[246]

"İngilizler, Doğu Hindistan'da kendilerinden öncekilerden Maliye ve Savaş kollarını almış, ama Kamu Hizmetleri kolunu bütünüyle ihmal etmişlerdir. Bunun sonucu, İngilizlerin "Laissez-faire ve Laissez-aller", yani özgür rekabet ilkesiyle yürütülemeyecek olan tarımın bozulması olmuştur. Ama Asya imparatorluklarında, tarımın, bir hükümetin yönetimi altında bozulduğunu, diğerindeyse yeniden canlandığını görmekteyiz. Ürünler, Avrupa'da iyi ve kötü mevsimlere göre değişir. Böylelikle, tarımın baskı altına alınması

(244) Hobsbawm: a.g.y., s. 34 (35)
(245) S. Divitçioğlu: a.g.y., s. 19-20.
(246) Hobsbawm: a.g.y., s. 38 (39).

ve ihmali, ne kadar kötü olursa olsun, bütün Asya tarihinde bir yenilik olan ve bütünüyle farklı bir önem taşıyan bir durumla birlikte bulunmamış olsaydı, Hindistan toplumuna İngiliz istilacıların vurduğu son darbe sayılmayabilirdi. Hindistan tarihinin politik görünüşleri ne kadar değişik olursa olsun, sosyal koşulu, on dokuzuncu yüzyılın ilk on yıllarına kadar en eski dönemlerden beri değişmeden kalmıştır. Sayısız iplikçi ve dokumacı yaratan el tezgâhı ve iplik çıkrığı, bu toplumun yapısının temelleri olmuştur."(247)

Oysa bugün "Bu küçük kalıplaşmış sosyal organizma biçimleri geniş ölçüde çözülmüş ve çözülmektedir. Bu, İngiliz askerinin ve İngiliz vergi toplayıcılarının sert müdahalelerinden çok İngiliz serbest ticaret ve İngiliz buharının etkisinden (working) ileri gelmiştir. Bu aileler, kendilerine yeterlik gücünü veren, el dokumacılığı, el iplikçiliği ve kola dayanan tarımın özel bileşimi şeklinde ev endüstrisine dayanmıştır. İplikçiyi Lancashire'a ve dokumacıyı Bengal'a yerleştirmiş olan veya hem Hintli iplikçiyi hem de dokumacıyı silip süpüren İngiliz müdahalesi, bu küçük yarı-barbar, yarı-uygar toplulukları, ekonomik temellerini yıkarak çözüp dağıtmış ve böylelikle Asya'da şimdiye kadar görülmüş en büyük, doğrusu da biricik sosyal devrimi yaratmıştır."(248)

O halde, "Hindistan el tezgâhını kıran ve iplik çıkrığını yıkan" (249) ve böylelikle "bütün Hindistan'da tarım ve imalat endüstrisi arasındaki birliği bozan, İngiliz buhar ve bilimidir."(250)

Marx'ın bu çözümlemesi göstermektedir ki, sistemin dış dinamiği, yani kapitalizmin etkisi iki yönden belirmiştir: Biri, Asya hükümetlerinin yerine getirdiği kamu hizmetlerinin sömürge yönetimi tarafından ihmal edilmesiyle tarımın bozulması, ikincisi ve en önemlisi, buharlı endüstri ürünlerinin etkisiyle zanaatkârlığın çökerek köy topluluklarının kendine yeterli ekonomisinin yıkılması-

(247) K. Marx: *British Rule in India*, Marx - Engels, s. 477.
(248) K. Marx: a.g.y., Marx - Engels, s. 479-480.
(249) K. Marx: a.g.y., Marx - Engels, s. 477.
(250) K. Marx: a.g.y., Marx - Engels, s. 478.

dır. Başka bir deyimle, Asya toplumlarına kapitalist üretim güçlerinin ve değişim ilişkilerinin girmesi, kendi kendine yeter köy ekonomilerinin, yani Asya Tipi Üretim Biçiminin bozulmasına yol açmıştır.(251)

Bu durumda Asya Tipi Üretim Biçimi'nin kapitalizmin etkisi altında bozulmaya ve başka bir sisteme dönüşmeye başladığı anlaşılmaktadır. Bozulma, toprak alanında topluluk mülkiyetinin yerini özel mülkiyete, ev ekonomisi çerçevesi içindeki zanaatkârlığın yerini kapitalist meta üretimine bırakması şeklinde olmaktadır.

Görüldüğü gibi, Marx'ın fırsat buldukça üzerinde durduğu Asya Tipi Üretim Biçimi kavramı, Engels tarafından farklı bir tutumla ele alınmıştır.(252) Her ne kadar 1853 yılındaki mektuplarında Asya toplumlarının kendine özgü biçimlerinden söz etmişse de, Engels'in tarihsel evrim konusundaki yazılarında, Asya Tipi Üretim Biçimiyle yakından ilgilenmediği, daha çok Avrupa derebeyliği üzerinde durduğu görülmektedir.

Gerçekten Engels, 1877-78 yıllarında yayınladığı *Anti-Dühring*'de, Avrupa derebeyliğinden geniş ölçüde söz etmesine rağmen, Asya Tipi Üretim Biçimi'nin adını anmamakta, örneğin bu konuya "Toplulukların ve devletin toprağın sahibi olduğu Doğu'nun her yanında, dilde senyör kelimesi bile yoktur"(253) gibi birkaç cümleyle değinmektedir. Yine aynı yapıtta Engels, "Doğuda ilk olarak Türkler, istila ettikleri ülkelerde bir çeşit toprak beyliği feodalizmi uygulamışlardır."(254) sözleriyle Türk toplumunun yapısını "bir çeşit feodalizm" olarak nitelemiştir.

Öte yandan Engels, Avrupa toplumlarının evrimini evrelere ayırdığı *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin kökeni*'nde, Asya Tipi Üretim Biçimi'ne karşı bütünüyle yabancı kalmıştır.

---

(251) S. Divitçioğlu: a.g.y., s. 21.
(252) S. Divitçioğlu: a.g.y., s. 76.
(253) F. Engels: *Anti-Dühring*, c. II., s. 49 (273).
(254) F. Engels: a.g.y., s. 49 (273).

Asya Tipi Üretim Biçimi karşısında Lenin'in tutumu, Engels'inkine benzer. Asya Tipi Üretim Biçimi'nin varlığını yansıtmamakla birlikte[255] bu kavram üzerinde çok az durduğu bilinmektedir. Örneğin *Karl Marx* adlı etüdünde, Marx'ın, "Asya Tipi"ni bir evrim aşaması olarak ele aldığı ünlü "önsöz"ünü, "insan toplumuna ve tarihine uygulanmış materyalizmin temel ilkelerinin tam bir ifadesi"[256] saymaktaysa da, bundan Asya Tipi Üretim Biçimi konusunda Lenin'in tutumunu çıkarmaya kalkışmak yersiz olur.

Stalin'in bu konudaki tutumuysa, Asya Tipi Üretim Biçimi kavramının uğradığı resmi ihmalin nedeni sayılacak kadar kesindir. Gerçekten Stalin, "Tarihte, beş ana üretim ilişkisi tipi bilinmektedir: İlkel komünal, köleci, feodal, kapitalist ve sosyalist" tipler sözleriyle[257], bu kavramın varlık alanını ortadan kaldırmıştır.

Bundan sonra, Asya Tipi Üretim Biçimi kavramı, Sovyet marksist yazınından kaybolmuş, ne ekonomi-politik kitaplarında ne de marksizm ve leninizm yapıtlarında adına rastlanır olmuştur. Varga'nın belirttiği gibi, Marx'ın Asya Tipi Üretim Biçimi üzerine yazdıkları geniş ölçüde ilgi görmeden kalmış ve marksist-leninistlerce genel olarak "Marx'ın, Asya Tipi Üretim Biçimi'nden, feodalizmin Asya'ya özgü bir çeşidini anladığı" kanısı benimsenmiştir.

Asya tipinin yadsınması ya da "feodalizmin Asya'ya özgü bir çeşidi"ne dönüştürülmesi, 1930-31 yıllarında Tiflis ve Leningrad'da yapılan tartışmalardan sonra kararlaştırılmıştır. Gerçekten tartışmanın verileri üzerine yazılan vargıda bu nokta açıkça belirtilmiştir:

"Asya ülkelerinin tarihleri boyunca sahip oldukları orijinallik son derece büyüktür. Belirli bir yönde bu, feodalizmin özel bir biçimi durumunu alır ki, bu durum, Asya Tipi Üretim Biçimi diye

---

(255) E. Varga: "Asya Tipi Üretim Biçimi", Sosyal Adalet, sayı 20.
(256) V.İ. Lenin: *Karl Marx, Selected Works*, Vol. I, s. 12.
(257) J. Stalin: *Dialectial and Historical Materialism*, s. 34.

adlandırılabilir."

Leningrad tartışmasında varılan sonuçsa buna benzerdir: "Biz, Doğu'da Asya Tipi Üretim Biçimi'nden değil, feodalizmin orijinalitesinden söz etmeyi yeğ tutuyoruz."(258)

Bu eğilim, basitleştirilmiş bir şemayla belli başlı ekonomik biçimleri bütün toplumları basamak basamak ama değişik bir hızla tırmandıkları ve sonunda hepsinin en üst noktasına ulaşabilecekleri tek bir merdivene geri götürmektedir. Bu görüşün, iç gelişme eğilim hızları farklı toplumlar arasındaki ayrımı ortadan kaldırdığı ve genel tarihsel kanunların istisnaları yargısını zorlaştırdığı için politik avantajları olmuştur. Bu bakımdan, "Asyalıların kuraldışılığı" görünüşünü engellemek ve Batı emperyalizmine karşı muhalefeti zayıflatmamak amacıyla, Asya Tipi Üretim Biçimi kavramı, sosyalist dünya tarafından 1930'dan sonra bırakılmıştır.(259)

Kısmen aynı doğrultuyu izleyen bir başka eğilim, Marx'ın sosyo-ekonomik biçimler listesinin, Asya biçiminin çıkarılması, antik biçimin alanının sınırlandırılması, buna karşılık feodal biçimin alanının genişletilmesiyle resmen yeniden düzenlenmesine varmıştır. (260) Antik çağ daha basit bir köle ekonomisine indirgenerek kapsamca sınırlandıktan sonra, bu değişikliklerin meydana getirdiği boşlukları doldurmak üzere feodalizmin alanı ilkel toplumlar ve kapitalist gelişmenin ilk aşamalarındaki toplumlar aleyhine genişletilmiştir.

Böylece, (Marx'ın ve Engels'in ilkel komünalizmden feodalizme doğrudan doğruya geçişi mümkün görmelerinden hareketle) sınıf toplumunun ilk genel biçimi olarak, ilkel topluluğun çözülmesinden doğan bir çeşit ilk feodalizm örneği ya da ilkel feodalizmi bulmak için çaba gösterilmiştir. (Bogdonov, Wittfogel).

Öte yandan, "evrimci ve evrimci olmayan feodalizm"in buluna-

(258) E. Varga: a.g.y.
(259) Hobsbawm: a.g.y., s. 61 (63).
(260) Hobsbawm: a.g.y., s. 61 (64)

bileceği tasarlanarak, daha gelişmiş olan toplumlarla karşılıklı ilişki kuran kabile toplumlarının geçici olarak feodallaşmesi olanağı belirtilmiştir. (Owen Lattimore; Feudalism in History.)

Bu yolda, kıtaları ve bin yılları kapsayan geniş bir kategori niteliği kazanan feodalizmin, bir kullanışlılık kazanabilmesi için, "yarı feodal toplumlar" gibi bir takım alt-sınıflamalara girişilmiştir.[261]

Bununla birlikte, son yıllarda uluslararası sosyalist devrim hareketinin önderliği konusunda beliren Rus-Çin çatışması, Asya Tipi Üretim Biçimi sorununun yeniden canlanmasına ve tartışılmasına yol açmıştır. Özellikle Batılı ve Doğu Avrupalı marksistlerin, bu kavrama kazandırdıkları önemin, bilimsel kuşkulardan çok politik amaçlardan doğduğu ileri sürülmüştür. Bu görüşe göre, güdülen amaç, ancak klasik antik dönemden evrimleşen toplumların gerçek bir tarihe sahip olacaklarını, bu tarihsel gelişimden ve uygarlıktan yoksun olan Avrupa dışı toplumların ikinci planda kalacağını, bu bakımdan, Çin'in uluslararası devrim hareketinin liderliği savında bulunamayacağını kanıtlamaktır.[262]

Asya Tipi Üretim Biçimi kavramının marksist literatürden kaybolmasına yol açan Moskova politik kuşkularının, dünya koşullarının değişmesiyle, bu kez, kavramın yeniden canlanmasına çalıştığı iddiası, son yıllarda bu konuya eğilenlerin hepsi için doğru değilse de, adı geçen Rus-Çin çatışmasının, kavrama aktüel bir özellik kazandıran etmenlerin başında geldiği şüphesizdir.

Görüldüğü gibi, marksizme göre insanlık tarihi, başlangıcından bu yana bir evrimleşme sürecidir. Başlangıçta doğada kendiliğinden doğan evrimle meydana gelen komünal insan topluluğunun bir üyesi olan insan, ancak tarihsel bir süreç içinde bir birey olabilmektedir. İnsanın giderek bireyleşmesinin değişik biçimleri, tarihin değişik aşamalarına karşılıktır. Bu aşamalardan her biri doğal topluluk ve doğal olarak var olan objektif çalışma koşullarıyla[263]

(261) Hobsbawm: a.g.y., s. 62-63 (66-67).
(262) Doğan Avcıoğlu: a.g.y., Yön, sayı 169.
(263) Objektif çalışma koşulları, toprak, hammadde, geçim maddeleri, iş araçları, para, vb.'dir.

ilişkiden adım adım uzaklaşmayı ifade eder. Yani bu aşamalar, özel mülkiyetin evrimindeki adımlardır.

O halde tarih, emeğin, giderek çalışmanın objektif koşullarından ayrılarak özgürleşmesi, yani emeğin mülksüzleşmesi sürecidir. Başka bir deyimle bu süreç içinde her aşama, her üretim biçimi ve toplum tipi, emekle çalışmanın objektif koşulları arasındaki mülkiyet ilişkisinin değişik bir ifadesidir. Her aşama, kendisinden öncekine oranla emeğin objektif çalışma koşullarından bir adım daha ayrılmış olması anlamını taşır.

Bu yüzden tarihsel aşamaların temel kategorisi, yani o aşamayı niteleyen ana özellik, onun, emekle çalışmanın objektif koşullarının ayrılması, yani emeğin özgürleşmesi sürecinde vardığı düzey veya tarihsel evrim sürecinde tuttuğu yerdir. Başka bir deyimle çeşitli toplum tiplerinin temel kategorisi, o tipin tarihin evrimleşme süreci içindeki yerini ve yeni bir tipe evrimleşme dinamiğini belirleyen, emeğin çalışmanın objektif koşullarına sahip oluş şeklidir. Yani emekle objektif çalışma koşulları arasındaki mülkiyet ilişkisidir. Bu ilişkinin içinde belirdiği somut biçimler son çözümlemede bir önem taşımaz.

Gerçekten, kendiliğinden gelişen insan topluluğu aşaması, insanın doğal üretim koşullarını kendi öz varlığının ön koşulu saydığı, onlara karşı kendi bedeninin bir devamıymış gibi baktığı ve toprağın henüz mülk edinilmediği bir aşamadır. Bu durumda emekle çalışmanın objektif koşulları arasında organik bir ilişki söz konusudur.

Asya veya Doğu sistemindeyse, toprağın topluluk tarafından mülk edinildiği ve emekle objektif çalışma koşulları arasında bir mülkiyet ilişkisinin doğduğu görülmektedir. Bu mülkiyet ilişkisi, bireye yalnız toprağa tasarrufunu sağlayan ama özel mülkiyetini vermeyen bir komünal mülkiyet şeklindedir. ATÜB'de, bireyin topluluktan ayrı, toprağın sahibi değil daha çok işgalci durumunda olduğu doğrudan doğruya komünal bir mülkiyet vardır. Burada tek tek üyeler, bu sıfatlarıyla bu mülkiyetin ancak belirli bir parçasının

sahibidir. Çünkü mülkiyet üyeye kendisinin olduğu için değil, topluluğun üyesi olduğu için aittir. Bu yüzden birey, sadece tasarruf edendir.

Asya biçimi zorunlu olarak en uzun yaşayabilen ve çözülme ve evrime en çok direnen biçimdir. Bu, üzerine dayandığı temel ilkeden, yani bireyin topluluktan bağımsız olamayışından doğmaktadır. Üretim biçimi ne kadar gelenekselse, yani mülk edinme süreci ne kadar aynı kalırsa, eski mülkiyet biçimleri ve bu yüzden topluluğun tümü o oranda değişmeden kalır. Topluluk üyelerinin, ortak varlıklarından, bir özel mülkiyet sahibi olarak, ayrı bir varlık edindikleri yerlerde bireyin mülkiyetini yitirebileceği koşullar doğar. Doğu biçiminde topluluk üyesi hiçbir zaman toplulukla bağını yitirebilecek kadar bağımsız bir ilişki kuramayacağı için, dış etkiler dışında, bu türlü bir durum çok zor mümkündür.

Antik üretim biçiminde bu ilişki, birlikte yan yana var olan devlet ve özel mülkiyet ilişkisi şeklindedir, burada devlet mülkiyeti özel mülkiyetin bir ön koşuludur; yani yalnız yurttaş bir özel mülkiyet sahibi olabilir, ama onun mülkiyetinin de ayrı bir varlık alanı vardır. Başka bir deyimle burada, topluluk üyesi olmak toprak edinmenin ön koşuludur, ama birey topluluk üyesi sıfatıyla bir özel mülk sahibidir. Bu bakımdan, devlet mülkiyeti, özel mülkiyetten ayrılmıştır.

Görüldüğü gibi burada, emekle objektif çalışma koşulları arasındaki ilk dönemdeki organik ilişki çözülmüştür. Üstelik bu sistemde, bireyin mülkiyeti, Doğu sisteminde görülen, bireyin topluluktan ayrı toprağın sahibi olmadığı ve daha çok işgalci durumunda bulunduğu doğrudan bir komünal mülkiyet de değildir.

İşte emekle çalışmanın objektif koşulları arasındaki mülkiyet ilişkisinin bu niteliğidir ki, para olarak servet ve bir şehir zanaatının varlığına rağmen, antik toplumların tarihlerini kapitalizmle sona erdirmelerini önlemiştir.

Bununla birlikte antik üretim biçimi, emekle toprak arasındaki

ilişkilerin ATÜB'e oranla biraz daha gevşediği bir aşamadır. Bu bakımdan bu aşama, emeğin özgürleşme sürecinde atılmış bir adım niteliği taşımaktadır.

Cermenik üretim biçimindeyse bu mülkiyet ilişkisi daha da gevşemiş bir durumdadır. Burada komünal mülkiyet, temel olan özel mülkiyetin bir tamamlayıcısı olarak belirmiştir. Bu sistemde zaten, üyelerin toplantısı dışında ve onların ortak amaçlar için işbirliğinin dışında topluluğun bir varlığı yoktur.

Başka bir deyimle, bu mülkiyet biçiminde topluluk üyesi, Doğu biçiminde olduğu gibi, komünal mülkiyetin ortak sahibi durumunda değildir. Öte yandan, burada toprak, antik biçimde olduğu gibi topluluğun işgalinde değildir. Cermenlerde de bireylerin mülkiyetinden ayrı olarak kamu toprağının varlığı söz konusudur. Ama bu, antik biçimden farklı bir şekilde, özel mülk sahiplerinden ayrı olarak belirmemekte, sadece özel mülkiyetin bir eki olarak görülmekte ve ancak düşman kabilelere karşı bir ortak mülkiyet olarak savunulduğu sürece mülkiyet görünüşü kazanmaktadır. Burada, bireyin mülkiyeti topluluğun aracılığıyla değil, tersine, topluluğun ve komünal mülkiyetin varlığı, bağımsız bireyler arasındaki karşılıklı ilişkiler aracılığıyla belirmektedir.

Görüldüğü gibi Cermen sisteminde mülkiyet ilişkisi, Asya ve antik üretim biçimlerine göre daha zayıf ve daha bireycidir. Bu yüzdendir ki bu tip, potansiyel olarak daha dinamik, evrime daha elverişli bir ileri aşama niteliği taşımaktadır.

Feodal üretim biçimine gelince, bu aşamada emekle çalışmanın objektif koşulları arasındaki mülkiyet ilişkisi komünal niteliğinden bütünüyle sıyrılmıştır. Çalışmanın objektif koşullarının tam anlamıyla özel mülkiyet konusu olması, emeğin özgürleşmesini, yani mülksüzleşmesinin temelini hazırlamıştır. Bu sistemde, toprak ve kısmen köylü üzerinde senyörün özel mülkiyeti, toprakta tasarruf hakkı bulunan serfi objektif çalışma koşullarına bağlayan mülkiyet ilişkilerinin çözülmesi, emeğin özgürleşmesinin ön koşulu olmuştur.

İşte feodalizm, emekle toprak arasındaki son ve en gevşek bir bağlılığı ifade eden mülkiyetin tam anlamıyla özelleştiği bir aşamadır. Başka bir deyimle tarihsel olarak feodalizm, emeğin özgürleşmesi ve mülksüzleşmesi sürecinde son aşama olan kapitalist üretim biçimini önceleyen ve hazırlayan bir toplum tipidir. Bu bakımdan, evrimleşme süreci içinde feodalizmin kendine özgü temel niteliği, çözülebilir bir kırsal yapı temeli üzerinde, iç dinamiğiyle, emeğin, çalışmanın objektif koşullarından ayrılarak özgürleşmesi durumunu hazırlamış olmasıdır.

Görüldüğü gibi, tarihin evrimleşme sürecinde her aşama, emekle çalışmanın objektif koşulları arasında mülkiyet ilişkisinin çözülmesi, emeğin mülksüzleşmesi doğrultusunda bir adım niteliği taşımaktadır. Sonraki her adım, bir öncekine oranla bu mülkiyet ilişkisinin biraz daha çözülmesinin ifadesidir. Bu bakımdan, emeğin özgürleşmesi sürecinde, her biri ayrı bir gelişme düzeyine karşılık olan bu aşamaların, kronolojik değil ama lojik olarak birbirini bir gelişme çizgisi üzerinde izleyen aşamalar niteliği taşıdığı ve bu yüzden tarihin evriminin genel anlamda tek doğrultulu bir evrim olduğu düşünülebilir.

İşte bu bakımdan marksist tarih anlayışına göre, tarihsel aşamaların, yani üretim biçimleri veya toplum tiplerinin temel kategorileri, başka bir deyişle bir aşamanın özgüllüğünü sağlayan temel nitelik, emekle objektif çalışma koşulları arasındaki mülkiyet ilişkisinin türüdür. Başka bir deyimle tarih emekle objektif çalışma koşulları arasında bir organik ilişkiden, her türlü mülkiyet ilişkisinin çözüldüğü bir çatışkınlık durumuna doğru bir evrimleşmedir. Bu evrimleşme içinde her aşama, her toplum tipi, ön koşulları kendisini önceleyen aşamada hazırlanan ve ona oranla, emekle bu koşullar arasındaki ayrılığı biraz daha büyüten bir adımdır. Bu yüzden, her aşama, her tip bu özgürleşme sürecinde bu mülkiyet ilişkisinin kazandığı niteliğe yani temel kategorisine göre birbirinden ayrılır.

O halde, herhangi bir toplum yapısının tipolojisini yapmak, yani onu, bu gözlenen aşama veya tiplerden birine sokmak demek, o

yapıda emek ve objektif çalışma koşulları arasındaki mülkiyet ilişkisinin türünü belirlemek ve o yapıyı, temel kategorisi aynı olan bir tipten saymaktır.

Toplum yapılarına bu açıdan yaklaşıldığından, bir tipe özgü temel kategorinin o toplum yapısı içinde kazandığı somut kılık ve görünüş önemli değildir. Tek tek toplum yapılarının kendilerine özgü çeşitlilikleri içinde bu temel kategorinin somut biçimi değişik olabilir. Toplum tipolojisi açısından gerekli olan, bu zamana ve mekana bağlı olan somut görünüşleri soyutlayarak temel niteliği bulmaktır.

Örneğin mülkiyet ilişkileri açısından temel kategorisi, bireye ancak tasarruf hakkı veren bir komünal mülkiyet olan ATÜB, Hint toplumunda tarımla zanaatkârlığın birbirini tamamladığı kapalı ve küçük köy toplulukları şeklinde, Osmanlı toplumundaysa, tarımdan ayrılmış, gelişmiş bir şehir zanaatının bulunduğu bir yapı olarak belirebilir. Burada toplum tipolojisi bakımından önemli olan bu iki toplum yapısını aynı tipe sokmada dayanılacak ATÜB'e özgü temel kategorinin bulunup bulunmadığıdır. Gerçekten bu iki sistemde de aynı olan, emekle toprak arasındaki mülkiyet ilişkisinin doğrudan komünal bir nitelik taşıması ve bu yüzden yapının, tiplerin evriminde temel olan bu mülkiyet ilişkisinin gevşemesine ve dolayısıyla evrime en dirençli bir biçimde olmasıdır.

Başka bir deyimle, ATÜB'ün temel kategorisi, çeşitli nedenlerle üretim güçlerinin merkezi bir kontrol altına alınmasından doğan doğrudan komünal mülkiyettir. Emekle objektif çalışma koşulları arasındaki mülkiyet ilişkisinin bu komünal niteliğidir ki, emeğin bu koşullardan ayrılarak özgürleşmesine en az elverişli bir toplum yapısına yol açmaktadır. Yani ATÜB, temel kategorisiyle, emeğin mülksüzleşmesine ve bu yüzden evrimleşmeye en çok direnen bir sistemdir.

Bu bakımdan ATÜB'ü Marx'ın çözümlemesinde somut malzeme olarak kullandığı Hint toplumunda kazandığı görünüşle ele almak yanıltıcıdır. Hindistan'da kendine yeterli küçük köy birimleri

şeklinde beliren bu mülkiyet ilişkisi, bir başka toplumda değişik bir şekilde belirebilir. Bu farklılık kontrol altına alınan güçlerin türü ve bu merkezi kontrola yol açan fonksiyonların değişikliğine göre götürülebilir.

Örneğin üretimin küçük köy birimleri içinde yapıldığı yerleşik Hint toplumunda komünal mülkiyeti doğuran merkezi kontrol, otoritesini doğan koşulların gerektirdiği sulama işlerinin örgütleme fonksiyonundan almaktadır.

Oysa tarım üretiminin egemen olmadığı Asya göçebe toplumlarında, komünal mülkiyete yol açan merkezi kontrolun otoritesi, nüfus artışının doğurduğu beslenme sorununun çözümü yolunda başvurulan yağma akınları ve savaşları örgütleme fonksiyonuna dayanmaktadır.

Loncalarda örgütlenmiş, uzmanlaşmış bir zanaata dayanan şehirlerle köylerin birbirinden ayrıldığı Osmanlı toplumundaysa, komünal mülkiyete varan merkezi kontrol, temelini göç dalgalarıyla beliren nüfus artışının doğurduğu tüketim sorunu yüzünden, üretim güçlerini örgütleme fonksiyonunda bulmaktadır.

Bu yüzdendir ki gerek Selçuklu İmparatorluğu'nu önceleyen Asya Türk toplumları, gerekse Selçuklu Devleti'nin ardılı olan Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısı ATÜB çerçevesi içinde ele alınabilir.

Osmanlı Toplum Yapısı

3

• *Asya Türk Toplumlarının Yapısı*

Asya'daki Türk toplumlarının yapısı, –bazı ayrıntılar bir yana– temel nitelikleriyle Marx'ın *Alman İdeolojisi*'nde "kabile mülkiyeti" olarak adlandırdığı ve Doğu toplumlarıyla ilgili çözümlemelerinde ayrıntılı olarak işlemediği göçebe, ATÜB modeli çerçevesinde ele alınabilir.

Gerçekten, Marx ve Engels'in, henüz, "ilkel"de dahil bütün toplumların sınıflı olduğuna inandıkları bir dönemde yazılan (1845-1846) *Alman İdeolojisi*'nde, ilkel komünal toplumla, kabile veya kabileler birliği şeklindeki toplumlar arasında bir ayrım gözetilmemiştir. Bu mülkiyet biçimi, "insanların avcılık ve balıkçılıkla, hayvancılıkla ve en yüksek aşamada tarımcılıkla geçindiği bir gelişmemiş üretim düzeyine karşılık" sayılmıştır. İşbölümünün henüz çok ilkel olduğu bu aşamada, sosyal yapı, "babaerkil kabile reisleri, kabile üyeleri ve köleler" hiyerarşisinden meydana gelmiştir.

Ama daha sonra Marx'ın, yine aralarında köklü bir ayrım çizmeden kabile toplumlarıyla ilkel komünal toplulukları aynı kategoride ele aldığı görülmektedir. Gerçekten "Formen"de Marx'a göre, (ilkel komünal mülkiyetin) yani toprak mülkiyetinin bu en eski biçiminin ilk ön koşulu, kendiliğinden olan bir evrimden doğan insan topluluğudur; aile, kabile şeklinde genişlemiş aile ya da kabileler birleşimi, çobanlık (pastorialism), daha genel olarak göçebelik, varlığı sürdürmenin ilk biçimidir. Bu yüzden kabile topluluğu, toprağın ortaklaşa (geçici) edinim ve kullanımının sonucu değil, ön koşuludur.(1)

Marx'ın, göçebe toplulukların evrimleşmesi üzerine eğilmeden onları ilkel komünal topluluk çerçevesi içinde ele almasına karşılık, Engels, özellikle antropolog L. Morgan'a dayanarak, bu aşamayı derinliğine çözümlemiş ve farklı sosyal örgütlerin karşılık olduğu bazı evrim dönemlerine ayırmıştır:

Gerçekten Engels'e göre, başlangıçta –yani toplayıcılık, avcılık ve ilkel çobanlık döneminde– biricik servetin, ana donatım maddeleri, korunma ve besin elde etme ve hazırlama araçlarından meydana geldiği görülmektedir.(2) Komünal mülkiyet konusu olan bu araçlarla yapılan üretim –toplayıcılık, avcılık ve ilkel çobanlık– Marx'ın "aile", Morgan ve Engels'in "gens" olarak adlandırdığı en ilkel sosyal örgüt biçimini belirlemiştir.

Ama ilkel çobanlık döneminde, özel mülkiyet konusu olmayan, "gens"e ait olan hayvanların evcilleştirilmesi ve sürülerin yetiştirilmesi, görülmemiş bir zenginlik kaynağı geliştirmiş ve bütünüyle yeni sosyal ilişkiler doğurmuştur.(3) Hayvancılık ve çobanlık döneminde hızla genişleyen sürülerin bir zenginlik kaynağı haline gelişi ve servet birikimine olanak sağlaması, ana-soylu bir hukuka dayanan "gens" üzerine kurulmuş toplumu geniş ölçüde sarsmıştır.

---

(1) K. Marx: *Precapitalist...*, s. 68.
(2) F. Engels: *The Origin of the Family, Private Property, and the State*, s. 47.
(3) F. Engels: a.g.y., s. 47.

Hayvan sürülerinin bir servet birikimine ve zenginliğin gelecek kuşaklara aktarılmasına ortam hazırlaması, bu servetin sahibi olan babaların kendi kanından öz çocuklarına zenginliği aktarmaları,[4] ortak mülkiyeti sembolleştiren bir nesneye bağlılığa dayanan bir örgüt yerine, kan bağlılığına dayanan bir örgüt biçiminin doğmasına yol açmıştır. Bu örgüt, aileler birliği olan kabiledir.

Öte yandan, henüz toprağa yerleşmeyi gerektirmeyen, bununla birlikte az çok "nüfus artışına ve nüfusun küçük alanlarda yoğunlaşabilmesine yol açan ilkel tarım" çok sayıda insanın bir merkezi yönetim altında –daha önce mümkün olmayan– birliğini hazırlamış[5], böylece kabileler birliğinin kurulmasını sağlamıştır.

Görüldüğü gibi Engels, göçebe topluluğun evrimini üç aşamada ele almaktadır:

a) Aile, "gens", yani klan örgütüne yol açan toplayıcılık, avcılık ve ilkel çobanlık dönemi;

b) Kabile örgütünü hazırlayan hayvancılık ve çobanlık dönemi;

c) Kabileler birleşimini sağlayan gelişmiş hayvancılık ve ilkel tarım dönemi.

İlkel komünal toplumun çözülmesiyle beliren ve henüz göçebeliğin egemen olduğu ikinci ve üçüncü aşamalar, Marx'ın çözümlemesinde, çalışma süreci yoluyla mülk edinmenin söz konusu olmadığı, tersine objektif hayat koşullarını edinmenin ön koşulu olduğu gerekçesiyle, ilk aşamayla birlikte gözden geçirilmiş olmalıdır. Oysa bu aşamalar kabilelerin toprağa yerleştiği ve tarımın ön plana geçtiği dönemde, çalışma süreci yoluyla mülk edinmenin[6] değişik biçimleri olarak beliren Asya, Antik ve Cermenik üretim biçimlerinden ilki, yani Asya Tipi Üretim Biçimi çerçevesi içinde ve onun bir türü olarak ele alınabilir. Bu aşamalarda Marx'ın tarihsel evrim aşamalarını ayırmada ölçüt olarak kullandığı çalışanla çalışmanın

(4) F. Engels: a.g.y., s. 49.
(5) K. Marx: a.g.y., s. 68-69.
(6) K. Marx: a.g.y., s. 69.

objektif koşulları arasındaki ilişki türü, ilk aşamaya değil, daha çok ATÜB'e yaklaşmaktadır. Çünkü bunlar, emeğin, çalışmanın objektif koşullarıyla ilişki (mülkiyet ilişkisi) kurduğu bir aşamadır.

Bilindiği gibi, ATÜB, bireyin, topluluklardan ayrı toprağın sahibi değil, daha çok işgalci durumunda olduğu doğrudan doğruya komünal bir mülkiyetin bulunduğu bir biçimdir.

Yerleşik küçük köy topluluklarına dayanması halinde bu sistemde, komünal toprak mülkiyeti, temelini, doğal koşullar yüzünden tarımın yapılabilmesi için gerekli ve tek tek bu toplulukların gücünü aşan kamu hizmetlerini yerine getirecek merkezi bir birliğin varlığında bulur. Bu birlik fonksiyonundan aldığı otoriteye dayanarak toprakların mülkiyetine sahip durumdadır. Buna, yerleşik ATÜB adı verilebilir.

Göçebe kabile toplumlarında ise, komünal toprak mülkiyetinin temeli, tarımın örgütlenmesi değil, bir yandan yine coğrafya koşullarından ötürü stepler insan emeğiyle değerlendirilemediği, yani artan nüfusun yoğunlaşmasına elverişli olmadığından beslenme sorununun suni ve geçici bir şekilde çözümü yolunda başvurulan savaş ve yağma akınlarının düzenlenmesi için duyulan örgütlenme ihtiyacıdır. Bu örgütlenmeyi sağlayan merkezi birlik, fonksiyonuyla edindiği otoriteyle toprak mülkiyetini elinde bulundurur. Bu bakımdan, bu kategoriye "göçebe ATÜB" denilebilir.

Gerçekten, genellikle steplerde yaşayan topluluklar, doğal koşullar gereği göçebe bir hayat sürmüşlerdir. Steplerin tarıma elverişsizliği, üretim uğraşıları arasında hayvancılığın ön plana geçmesine ve ana geçim kaynağı olmasına yol açmıştır. Hayvancılık da bu toplulukları sürekli olarak yer değiştiren gezginci bir hayata zorlamış ve yazın otlaklarda, kışın sığınaklı kesimlerde oturmak ihtiyacı özel bir göçebe sosyal tipi doğurmuştur.(7)

Başka bir deyimle, insan emeğiyle değiştirilmesi mümkün ol-

(7) Hüseyin Namık Orhun: *Türk Tarihi I*, s. 131-135.

mayan bir ortamda kurulan bu topluluklar için göçebelik bir zorunluluktur. Her yıl kendiliğinden biten ot ise, tarımda olduğu gibi, toprağın işlenmesine ihtiyaç göstermemektedir. Bu yüzden, stepte özel mülk bulunmadığı gibi, toprak ailenin mülkü değildir, topluluğa aittir. Bireyler kendiliğinden yetişen ürünü toplamakla yetindikçe toprak kamunun yararına bırakılmaktadır. Bu bakımdan göçebe çobanların serveti, taşınabilir mallara, özellikle sürülere özgüdür.

Emek ve toprak mülkiyetinin ortaklığı, sosyal örgüt biçimini de belirlemiştir. Bu toplumlarda temel birim, ortak bir atanın egemenliği altında toplanmış aynı kuşak üyelerinden meydana gelen kalabalık bir topluluk olan aile ve ailelerin genişlemesiyle doğan kabiledir. Böyle bir kuruluşun devamı, ancak bireylerin varlıklarını topluluğun ortak varlığı içinde bulmalarına ve reisle temsil edilen topluluğun egemenliğine boyun eğmelerine bağlıdır.

İnsan toprağı emeğiyle değiştirmeyerek yalnız kendiliğinden biten ürünü toplamakla yetindikçe ortam, yaşama koşulları ve sosyal örgütü geniş ölçüde belirlemekte ve bunun sonucu da sosyal durgunluk ve evrime direnç şeklinde belirmektedir.

İşte Türklerin ilk yurtları olan Orta Asya'nın otlu stepleri emeğin örgütlenmesine varacak ölçüde tarıma elverişli olmayan bir ortamdır. Bu bakımdan, stepte kurulan Türk toplumları, geçimlerini hayvan sürüleri besleyerek sağlayan göçebe topluluklardan meydana gelmiştir.(8)

Gerçekten, Asya'daki göçebe Türk toplumlarının İslamlık öncesi sosyo-ekonomik yapılarını çözümlemek üzere kaynak olarak başvurulan eski "Türk Yazıtları"ndan(9) anlaşıldığına göre, Asya Türk toplumlarının ekonomik uğraşıları arasında tarımın önemli bir yeri yoktur:

---

(8) Mehmet Ali Şevki: *Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması*, s. 27-30.

(9) Bunlar, Türk dilinin bilinen en eski örnekleri olarak Kırgız Türklerine ait mezar taşları üzerine yazılmış kısa metinler şeklindeki Yenisey yazıtlarıyla, başlıcaları Kültegin, Bilge Kağan ve Tonyukluk adına dikilmiş Orhun yazıtlarından meydana gelen Göktürk yazıtları ve çeşitli el yazmalarıdır.

1388 ayrı kelimenin geçtiği bu yazıtlarda[10] kesinlikle bir anlam verilemeyen "isigti" (Darı?) sözü[11] dışında, tarım ürünüyle ilgili biricik kelime "tarıg"dır. Yalnız "Irk Bitig" adlı bir elyazmasında, "tarıg bişti (tarıg oldu)" şeklinde bir kere geçen bu kelimenin,[12] tarım ürünlerini dile getirmek üzere kullanılan bir genel terim olmaktan çok belli bir ürünün adı olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten "tarıg" sözünün, başta Oğuzca olmak üzere çeşitli Türk dil ve diyalektlerinde "darı" karşılığı olarak kullanılması[13], adı geçen sözün başlangıçta darı anlamına geldiğini gösterir niteliktedir. Öte yandan, "ol tarıg ekti (o tohum ekti)"[14] ifadesinde olduğu gibi "ekin ekmek" anlamında bir genel fiilin yer aldığı *Divanü Lügat it Türk*'te aynı anlamda "tarımak" mastarının da geçmesi[15], önceleri ekin ekme işleminin başlıca "tarıg (darı)"a özgü olduğunu düşündürmektedir. Bununla birlikte bu kelimenin 11. yüzyılda çeşitli tarım ürünleri için bir genel terim niteliği kazandığı görülmektedir. Gerçekten *Divanü Lügat it Türk*'de "ol kişi ol tarıg arıtkan" (o adam hep buğday ayıklar) cümlesinde görüldüğü gibi, tarıg sözü buğday, vb. gibi ekinlere de uygulanmaktadır.

Bilindiği gibi, darı, tohumları buğday yerine besin maddesi olarak kullanılabilen bir tahıldır. Ansiklopedik bilgiler, Orta Asya Türklerinin ilk olarak darı tarımı yaptıklarını ve adı geçen tahılın buradan Akdeniz ülkelerine geçerek dünyaya yayıldığını bildirmektedir. Darı kuraklığa dayanabilen, sıcaktan hoşlanan ve kumlu topraklarda daha kolay yetişen bir bitkidir. Bu bakımdan, yaşadıkları coğrafya ve iklim koşulları gereğince, Türklerin sulama güçlükleri yüzünden yalnız darı tarımı yaptıkları söylenebilir.

Ayrıca eski Türk şamanizmi uyarınca evlenme töreninde, ya-

---

(10) H.N. Orkun: *Eski Türk Yazıtları*, c. IV.
(11) H.N. Orkun: a.g.y., c. IV., s. 54.
(12) H.N. Orkun: a.g.y., c. II, s. 87.
(13) Kaşgarlı Mahmut: *Divanü Lügat-it Türk*, c. I, s. 168.
(14) Kaşgarlı Mahmut: a.g.y., c. I, s. 168.
(15) Kaşgarlı Mahmut: *Divanü Lügat-it Türk*, c. III, s. 262.

bancı soydan bir kızın, kocasının ataları ve koruyucu ruhları tarafından kabul edilmesi amacıyla gelin geldiği gün başına "saçı saçma" geleneğinin, Türklerin ana tarım ürünü konusunda açıklayıcı bir yanı vardır. Bu saçı her dönemde, topluluğun ürettiği en önemli üründen olmuştur. Avcılık döneminde, avın kanı, yağı ve eti; çobanlık döneminde süt, kımız, vb.; çiftçilik döneminde de darı ve sonraları buğday, vb. saçı olarak kullanılmıştır.(16) Halk arasında kullanılan "darısı başınıza" deyiminin de gösterdiği gibi saçı olarak kullanılan ürünlerden darının en yaygın olması, başlangıçta, Eski Türklerin ana ve tek tarım eylemlerinin darı üretimine özgü olduğuna bir belge sayılabilir. Tarihlerinin 9. yüzyıla kadar çıktığı bilinen yazıtlarda, ancak bir yerde "tarıg" sözünün geçmesi, henüz bu dönemlerde tarımsal uğraşıların Türkler arasında yaygınlaşmadığını ortaya koymaktadır.

Öte yandan yazıtlarda bir kere geçen "ekinlig (ekinlik)" sözü dışında yine bir kere kullanılan ekilen toprak anlamında "tarlag", yani tarla sözünün bulunduğu görülmektedir. Kısmen okunabilir bir mezar taşı yazıtı olan "Ulu-kem-Kuli kem" Yazıtında;

"Çocuk böri şanun

.... katun tarlagım

................tarlag ....

Öküm, katunum ...." yani,

"Çocuk böri Şangun

................hatun, tarlam

................tarla..............

Annem, hatunum.........."(17) şeklinde kullanılan tarla kelimesine rastlanmaktadır. "Tarla" sözünün Çağataycada "tarlag", Uygur metinlerinde "tarıg" veya "tarıglıg" şeklinde oluşu(18), "tarlag"ın, eki-

(16) Abdülkadir İnan: *Şamanizm*, s. 167.
(17) H.N. Orkun: a.g.y., c. II, s. 53.
(18) H.N. Orkun: a.g.y., c. III, s. 54.

len yer anlamına geldiğini ve "tarıg" kelimesinden türediğini göstermektedir.

Bu bilgilerden, Eski Türklerde "tarla"nın, başlıca "tarıg (darı)" ekilen toprak anlamına geldiğini ve yaygın bir kullanım alanının bulunmadığını çıkarmak mümkündür. Aynı kelimenin "tarıglag" şeklinde ve "tarla" karşılığında *Divanü Lügat it Türk*'te geçmekte olması[19] Türklerin, tarım hayatına 10. yüzyıldan başlayarak girdiklerini ortaya koymaktadır.

Yine yukarıda belirtildiği gibi, 1388 kelimenin geçtiği eski Türk yazıtlarında herhangi bir tarım aracını dile getirmek üzere kullanılmış tek bir kelimeye bile rastlanmamaktadır. Başlıca av ve savaş araçları adlarına yer veren bu kelimeler kümesi, tarım araçlarına karşı kapalıdır.

Tarımsal uğraşılara yabancı olan yazıtlarda, işin örgütlenmesiyle ilgili bir kelime bulunmayacağı açıktır. Gerçekten yazıtlarda su kanalı, vb. gibi, tarımın örgütlenmesi yolunda bir söze yer verilmemiştir. Yazıtlarda rastlanmayan, sulama kanalı anlamındaki "arık (ark)" kelimesiyle *Divanü Lügat it Türk*'te karşılaşılmaktadır. Bununla birlikte adı geçen sözlükte "arık" sözü, "ağılda ağlak toysa arıkta otı öner (ağılda oğlak doğsa, ırmakta otu biter)", "arık kıdhığı (ırmağın kıyısı)" "arıklıg yer (ırmaklı yer)", "ol atın arıktın sekirtti (o atını çaydan sıçrattı)" örneklerinde görüldüğü gibi kimi ırmak, çay; "kazuk arık (kazılmış ark)", "er arık kazdı (adam ark kazdı)", "arık kazıldı (ark kazıldı)" ve "arık kaşladı [ırmağa kaş (kıyı) yaptı]" örneklerinde olduğu gibi kimi de su yolu, yani ark anlamında kullanılmıştır. Gerek bu anlam ikiliği gerekse "su arıkladı (su ark yaptı, yol açtı)" ifadesinde görüldüğü gibi, "suyun, yerde yarlar ve hendekler açması" anlamında "arıklamak" fiilinin kullanılması, "arık"ın başlangıçta ırmak veya ırmağın açtığı su yolu anlamına geldiği ve su kanalı anlamında kullanılmasının sonraki dönemlere ait olduğunu düşündürmektedir.

---

(19) Kaşgarlı Mahmut: a.g.y., c. I, c. 496.

Yine bu örnekler, 10. yüzyıldan önce, Türk topluluklarında tarımın yaygın bir uğraşı olmadığını ve Türk devletlerinin, avcılık ve hayvancılıkla geçinen kabileler birliği niteliği taşıdığını göstermektedir:

Gerçekten adı geçen yazıtlarda mal-mülk veya mülkiyet kavramını dile getirmek üzere kullanılan tek kelime "barım"dır. Örneğin "Sekiz adaklıg barımım üçün (sekiz ayaklı malım için)", "Bin sekiz ayaklı barımı (bin sekiz ayaklı malımı)" ifadelerinde görüldüğü gibi, mal sürüden veya davardan ibarettir.

Öte yandan Yenisey yazıtlarından Elegeş yazıtındaki "tört adaklıg yılkım, sekiz adaklıg barımım, bunım yok ertim [dört ayaklı yılkım, sekiz ayaklı malım (olduğundan) üzüntüm yoktu]" ifadesinde de görüldüğü gibi, "barım" kelimesi, mülk anlamında kullanılmaktadır. "Barım" (mal), "dört ayaklı", "sekiz ayaklı", "bin sekiz ayaklı" gibi dört ayak birimine dayanarak ayak ölçüsüyle değerlendirildiğine göre, hayvan sürüsü karşılığında kullanılmaktadır.

Ayrıca "yılkı tüketi bardım (at sürüsü harcadım)", "yaşaca, yılkı sizime (silah, yılkı sizlere)", "yerdeki tamkalıg yılkı bunsız erti (yerdeki damgalı yılkı sayısız idi)" örnekleri, yılkı sözünün at, vb. gibi büyük baş hayvan sürüleri için kullanıldığını göstermektedir. *Divanü Lügat it Türk*'te "yılkı", hayvan sürüsü ve dört ayaklı hayvanlara verilen genel ad olarak geçmektedir.

Yine aynı zamanla birer vasiyetname özelliği taşıdığı görülen bu mezartaşı yazıtlarından verilen örneklerden anlaşıldığına göre, yılkılardan meydana gelen barım (mal) bir mülkiyet belirtisi olarak damgalamakta ve miras yoluyla aktarılan bir özel mülk niteliğine sahip bulunmaktadır.

Bu durum, Türklerde özel mülkiyet (barım)'in, ayak sayısıyla ölçüldüğüne göre, davar (tabar) ve yılkılar (sürü)'dan ibaret oludğu ve toprak alanında söz konusu olmadığını ortaya koymaktadır. Gerçekten ölünün, hayatı boyunca gösterdiği kahramanlıklardan ve

sahip olduğu mallardan söz eden mezartaşı yazıtlarının hiçbirinde, toprağın özel mülk edinildiği ya da aktarıldığı yolunda bir ize rastlanmamaktadır.

Yine Türk yazıtlarında "servet" anlamına geldiği sezilen "agı" sözü kullanılmaktadır. Bazı metinlerde Çin'den gelen ipekli kumaş anlamında kullanılan[20] bu kelimenin, Kemçik-cirgat yazıtında, "saygıt sarıg altunım... agı... (saydık sarı altını... hazine...)" ve "yetmiş yaşım öltim, sizime agımga altmış at bintim (yetmiş yaşımda öldüm, sizlerime, hazinemde altmış ata bindim)" şeklinde servet anlamı taşır gibi görülmektedir.

Gerçekten ilk dönemlerde deri veya kürk[21] ve Çin'den gelen ve "agı" adını taşıyan ipekli kumaşlar para gibi ölçü olarak kullanılmıştır. 8. yüzyılda Çin'de Türk paralarının basıldığı ve üzerinde Göktürk harfleriyle yazıların bulunduğu görülmektedir... 841 yılında basılmış olan bir Türk parasının üzerinde, "ben çayan bir akça" ibaresinin bulunması, "agı" sözüne, benzetme eki olan "ça"nın eklenmesiyle agıya benzer anlamında "agıça", yani akça sözünün para karşılığı kullanıldığını ortaya koymaktadır.[22]

Aynı kelime (agı) *Divanü Lügat it Türk*'te, "ipekli kumaş" anlamına gelmekte, bununla birlikte servet, hazine karşılığı da kullanılmaktadır.

Öte yandan Minusinsk Müzesi'nde bulunan diğer bir Türk parasının üzerinde, okunaklı olmamakla birlikte, "bir... elli en barım (bir...elli...barım?)" sözlerinin yer alması[23] yukarıda hayvan sürüsü anlamına geldiği belirtilen barım kelimesinin zenginlik anlamı taşıdığının bir başka belgesidir.

Ayrıca yazıtlarda zengin anlamında kullanılan "bay" kelimesininse, Irk Bitig'de görüldüğü gibi[24], "hayvan sahibi" anlamı taşıdığı ortaya çıkmaktadır.

---

(20) H.N. Orkun: a.g.y., c. IV, s. 5.
(21) H.N. Orkun: a.g.y., *Türk Tarihi*, c. I, s. 165.
(22) H.N. Orkun: a.g.y., c. II, s. 170.
(23) H.N. Orkun: a.g.y., c. II, s. 170.
(24) H.N. Orkun: a.g.y., c. II, s. 80.

Yine adı geçen yazıtlarda, birtakım av hayvanları adları dışında, "at (at),", "adgır (aygır)", "bi (kısrak)", "ingek (inek)", "öküz (öküz)", "tubar (davar)", sözlerinin sık sık geçmesi, Türklerin hayvan varlığının, başlıca, adı geçen hayvanlardan meydana gelen sürülerden ibaret olduğunu göstermektedir.

Kısası Asya göçebe Türk toplumlarında, tarımın, egemen bir üretim uğraşı niteliği taşımadığı ve toprağın özel mülkiyet konusu olmadığı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan, bazı yerleşik toplumlarda, merkezi otorite (Doğu despotizmi) ve komünal toprak mülkiyetine yol açan tarımın örgütlenme ihtiyacı, bu toplumlar için söz konusu değildir. O halde Hint toplumunda ağırlık merkezi sulama, vb. gibi tarım işlerinin düzenlenmesi olan "kamu hizmetleri"ni yürütmek amacıyla toprakların üstün topluluk adına kontrolunun doğurduğu Doğu despotizmi veya merkezi otoritenin temeli, Asya göçebe Türk toplumlarında başka bir kaynakta aranmalıdır.

Hayvan sürüleri besleyerek geçinen göçebelerin, yaşayış biçimlerini bu ekonomik uğrayışa göre düzenlemeleri gerektiğinden, belirli bir yerleşme kesiminde, bir konutta yaşamaları söz konusu değildir. Başka bir deyimle, tarım üretiminin bulunmayışı, yerleşik hayat imkânını ortadan kaldırmıştır. Bu bakımdan kolayca kurulup toplanabilen çadırlar, bir barınak ödevini görmüştür. Gerçekten adı geçen yazıtlardan anlaşıldığına göre, Türklerin konutu çadırdır. Türk yazıtlarında çadır sözüne rastlanmamakta, yerine "ev bark" sözü geçmektedir. Irk Bitig'te "kerekü" sözü geçmektedir ki, Kaşgarlı Mahmut'un "Türkmenlerde çadır, Göçebelerde ev" şeklinde açıkladığı bu söz anlamca çadıra karşılıktır. Şehir anlamında "balık" kelimesine rastlanmakla birlikte, "yeşil kaya yaylagım, kızıl kaya kışlagım"[(25)] örneğinde görüldüğü gibi, eski Türklerin yazın "yaylag"lara, kışın "kışlag"lara göçtükleri bilinmektedir. Yazıtlarda karşılaşılan "kondur (kondurmak, yerleştirmek)" sözü ve "turug (durulacak yer)" ismi, konup göçme ve mola verilen yer anlamında kullanılmaktadır.

---

(25) H.N. Orkun: a.g.y., c. II, s. 86.

Ayrıca yazıtlarda, yapı ve mekân adı olarak, çadır anlamına gelen "ev bark" sözü dışında, yalnız "agılında atların bolsun (ağılında atların olsun)" örneğinde görüldüğü gibi, "agıl (ağıl)" kelimesinin geçmesi, Türklerin henüz yerleşik bir hayata girmediklerinin belgelerindendir. Reşidüddin'in *Cami üt Tevarih*'indeki "Oğuzname"ye göre, Türklerin ilk hakanı, göçebe olup yaylağı İnanç şehri bölgesindeki Ortak ve Kürtak, kışlağı aynı bölgede Karakum olan Ulçay Handır. 10. yüzyılda da Oğuzların, kışın Şir suyunun ağzına yakın bir yerdeki Yeni Kent'te oturan Yabguları vardır.(26)

Oğuzlar, 10. yüzyılda genellikle göçebe olmakla birlikte, Mesudi'ye göre gerek adı geçen Yenikent'te gerekse çevrelerinde "oturak" hayatı yaşamaya başlamışlardır. Aynı yüzyılda birtakım Oğuzların, Farab-Sütkent yöresinde oturdukları görülmektedir. 11. yüzyılda Karaçuk Dağları'nın eteği ve Sirderya kıyılarındaki şehirlerin Oğuzlara ait olduğu ve bir kısım Oğuzların bu şehirlerde oturduğu bilinmektedir.(27) Bu konudaki bilgilerimizi borçlu olduğumuz Kaşgarlı Mahmut'a göre, özellikle Sepren, Karçuk (Farab), Karnak, Suğrak şehirlerinde oturan eldaşlarına, Oğuzlar, kendi anlayışlarınca, savaş yapmayarak tembelce oturdukları için küçümseyici bir tavırla "yatuk" adını vermişlerdir.(28)

Bu durum, bir kısım Türklerin yerleşik bir hayata geçerek şehirleşmesi ve tarımcılığa başlamasının 10. yüzyıl sonları ve 11. yüzyıla rastladığını göstermektedir. Gerçekten Oğuzların, İslamlığı kabul etmeye başladıkları 10. yüzyılda kısmen yerleşik bir hayata girdikleri, madencilik ve tarımla ilgili ve birçok Türk lehçelerinde ortak olan öztürkçe kelimelere sahip olmalarıyla açıklanabilir. 11. yüzyılda *Divanü Lügat it Türk*'te "sapan", "ekinlik", "boyunduruk" ve "orak" gibi tarım araçları adlarının, "ütü", "kerpiç", vb. gibi yerleşik hayatta kullanılan eşya ve malzeme kelimelerinin yer aldığı görülmektedir. Bu bilgilerden 10. yüzyıl öncesi Türk toplulukla-

(26) F. Sümer: *Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler*, s. 358.
(27) F. Sümer: *10. Yüzyılda Oğuzlar*, s. 147.
(28) Kaşgarlı Mahmut: a.g.y., c. III, s. 14-15.

rının göçebe olduğu ve bu yüzyıldan sonra da önemli bir kısmının bu niteliği sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Öte yandan başlıca ekonomik uğraşıları hayvancılık olan geçebelerin, beslenme sorununun çözümünde, önemli bir ölçüde avcılığa başvurdukları anlaşılmaktadır.

Gerçekten yazıtlar, "ab (av)", "abcı (avcı)", "abla (avlanmak)", "en (an) (av hayvanı)" sözleri "keyik veya kiyik (geyik)", "tonuz (domuz)", "tabışgan (tavşan)", "arkar (dağ keçisi)" gibi av hayvanları ve "keş (okluk)", "ok (ok)", "kılıç (kılıç)", "yarık (zırh)", "sünüg (süngü)", "yasıç (mızrak)" gibi av ve savaş araçları adlarına geniş çapta yer vermektedir.

Eski Türklerde dokumacılık dışında zanaatkârlığın yaygın bir nitelik taşımadığı görülmektedir. Yazıtlarda, zana t uğraşılarıyla ilgili olarak yalnız dokumak anlamında "tokıt" fiilinin bulunuşu ve "kidiz (keçe)" ve "üçürgü (kilim)" gibi dokuma ürünlerinin adlarının yer alması da bunun bir belgesidir.

Türklerin ticaretle uğraştıkları da bilinmektedir. Göktürkler, Çin'le ilişki kurduklarında, onlardan ipekli kumaş, tahıl ve tarım araçları almışlardır. Buna karşılık, Çinlilere Türk atları satmışlar, şehir ticareti dışında, çevreye kervanlar da göndermişlerdir. Gerçekten Türk yazıtlarında, "bugra (erkek deve)", "ingen (dişi deve)", "tebe (deve)" gibi "yüklet (binek)" hayvanları adının sık sık geçmesi ve kervan anlamında "tirkiş" sözünün kullanılması bu bilgiyi doğrulamaktadır.

Hudud ul Alem'de (yazılışı 982), Oğuzların tam göçebe bir el olduğu söylenmekle birlikte, tüccarlarının çok olduğu da belirtilmekte ve bu nokta, aynı yüzyıla ait diğer kaynaklarda doğrulanmaktadır. Oğuzların başlıca ihraç malı olan koyun, Horasan ve Maveraünnehr halkının et ihtiyacını geniş çapta karşılamıştır. Ayrıca Oğuzların İslam dünyasında tanınmış olan Türk keçesi sattıkları düşünülebilir. Öte yandan, Oğuzlarla komşu Müslümanlar arasındaki ticarette köle satışlarının da önemli bir yeri olduğu anlaşıl-

maktadır. Oğuzlar, herhalde, komşu Türk elleriyle yaptıkları savaşlarda ellerine geçen tutsaklardan yoksul ve kimsesiz olanları Müslümanlara satmışlardır.(29)

Bu nokta, Türklerde kölenin üretim uğraşlarında kullanılmadığını göstermektedir. Bununla birlikte yazıtlarda, "bolun (seri, tutsak)" kelimesi yanında "kul (kul, köle)" ve "kun (odalık, cariye)" kelimelerine yer verilmiş olması ve "kullug (kullu, kul sahibi)" gibi bir kelimenin geçmesi bir yandan tutsakla köle arasında bir ayrım gözetildiğini, öte yandan köleliğin kişisel bir nitelik taşıdığını ve özel mülk anlamına geldiğini ortaya koymaktadır. Gerçekten Irk Bitig'de "kul sabı beginerü ötünür (kul sözü beyine karşı duadır)" ifadesinden köleliğin, beyle köle arasında bir kişisel ilişki özelliğinde olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan mezar taşı yazıtlarındaki, "beg ertim (bey idin)", "beg erkime, sizime adınldım (beylik nüfuzumdam, sizlerden ayrıldım)", "beg er erdemim üçün (bey, er edremim için)", vb. örneklerinde görüldüğü gibi, eski Türklerin sosyal yapılarında beylerin üstün bir tabaka meydana getirdikleri ortaya çıkmaktadır. Bunlar altında, oymak üyeleri ve kölelerin bulunduğu düşünülebilir.

Aynı sosyal yapının görüldüğü Oğuzlarda da kabilelerin başında beg (bey) ünvanlı zengin soylular bulunmaktadır. İbni Fablan'a göre, Oğuzlar arasında yüz bin koyun ve on bin bineğe sahip kimseler vardır. Oğuzlara ait destanlarda bu varlık, sık sık verilen toy (genel şölen)lar ve başka nedenlerle belirtilmektedir. Beylerden sonra, özgür kabile üyeleri yer almakta, beylerin, komşu Türk elleriyle yapılan savaşlarda ele geçen tutsaklardan meydana gelen erkek (kul) ve kadın (karbaş, kırnak) köleleri bulunmaktadır.(30)

Büyük Türk imparatorlukların yapısı, bir göçebe kabileler (oba, urug) birliği niteliği taşımıştır. Gerçekten imparatorluk, örneğin Uyug-Tarlık yazıtında "altı bag budunka beg ertim (altı birleşik

(29) F. Sümer: a.g.y., s. 145-146.
(30) F. Sümer: a.g.y., s. 139.

buduna bey idim)"[31] ifadesinde görüldüğü gibi, bir federatif kabileler birliği karakterindedir.

Bu, göçebe kabileler birliğinin kuruluşuna yol açan nüfus artışının gerektirdiği –genellikle– tarım ürünlerini sağlamak amacıyla yapılan yağmacılık temeline dayanan akın ve istilaları örgütlemek ve yürütmek, merkezi bir yönetimle mümkün olmuştur. Başka bir deyimle, imparatorluğun birliği sürdürebilmesi despotik bir şefin temsil ettiği merkezi otoriteye ihtiyaç göstermiştir. Bu bakımdan, varlığı, yerleşik toplumların artık-ürünlerinin talanına bağlı olan göçebe imparatorlukları, bir başbuğun üstün otoritesi altında sürekli bir ordu şeklinde örgütlenmişlerdir.

Gerçekten Türk yazıtlarında örneğin "kan oturupan ordu yapmış (han [tahta] oturarak başkent yapmış)"[32] örneğinde görüldüğü gibi "ordu" sözünün, hem "karargâh" hem de "kağan'ın oturduğu başkent" anlamına gelmesi, sosyal örgütün bir ordu yapısı özelliği taşıdığını göstermektedir.

At yetiştirmeyi başararak akıncı ve savaşçı imparatorluklar kuran Türklerin yağma akınları bir tüketim uğraşısı niteliği kazanmıştır. Bu bakımdan yaya savaşan yerleşik kavimlerin yaşadıkları alanlar, sürekli olarak gezegen bir ordu şeklinde örgütlenmiş atlı göçebe toplulukların istilalarına sahne olmuştur.

Gerçekten Eberhard'ın Çin kaynaklarına dayanarak verdiği bilgilere göre, tarihte ilk Türk birliği olan Hsiung Nu (Hun)ların temeli, Ch'in sülalesi zamanında kuzeyde sınırlarını genişleten Çinlilerin, göçebe kabileleri otlaklarından yoksun bırakması üzerine T'omun'ın yönetiminde atılmıştır. Ve Mao-tun(mete) (İ.Ö. 209-174)'un başkanlığında –biraz tarımla uğraşan– göçebe Hsiung Nu'ların Çin'e egemen olmak istemelerinin nedeni, uyruklar arasına elden geldiği kadar fazla köylü alarak beslenme sorununu sürekli olarak çözümlemek ve örgütlenmek ihtiyacı olmuştur.[33]

Çin'in saldırılarından korunmak için Çin Seddi'ni yaptıkları

(31) H.N. Orkun: a.g.y., c. III, s. 31.
(32) H.N. Orkun: a.g.y., c. II, s. 80.
(33) W. Eberhard: *Çin Tarihi*, s. 82-88.

Hsiung Nu'lardan sonra, Türk adını taşıyan ilk devlet olan "T'u-chueh", yani Göktürklerin, T'umen'in (Bumin) yönetimi altında örgütlendikten sonra Çin'e yaptıkları sürekli akınların temelinde aynı faktörün bulunduğu anlaşılmaktadır.

Yine Reşidüddin'in, *Cami üt Tevarih*'indeki Oğuz Destanı'nda, Ulcay Han'ın torunu Kara Han'ın oğlu olan Oğuz Han'ın, Türk ilinde birliği sağladıktan sonra Sayram Talas bölgesindeki yurdundan kalkarak dünya fethine giriştiği bildirilmektedir.

Aşağı yukarı 50 yıl kadar süren bu büyük istiladan sonra, Oğuz Han'ın, yurduna dönüşünden sonra, hemen 1000 baş erkeçin (4 yaşında koyun) ve 900 baş kısrağın kesildiği ulu bir toy (genel şölen) vermesi, fetihlerin tüketim ihtiyacıyla yapıldığına bir belge sayılabilir.(34)

Oğuz yabguları adıyla bazı Hun yabgularından da söz ettiği anlaşılan Oğuz Destanı'na göre, bu uluslar yurtlarına bağlı olmakla birlikte göçebe ve hareketli olmayı, kendilerinin dünya egemenliğinin temeli olduğuna inanmışlardır. Aynı şekilde, Oğuz Destanı'nın Yazıcıoğlu metninde, "daima göç edeler, oturak olmayalar" yasasına rastlanmaktadır.

Gerçekten göçebe bir toplum temeli üzerinde kurulmuş olan Asya Türk devletlerinin savaş ve akınlarının belirgin amaç ve özellikleri vardır.

Cahiz'e göre, hiçbir ulusta görülmeyen bir savaş yeteneği gösteren(35) "Türkler, ülkelerinde savaşırlarken bunu sadece ganimet elde etmek amacıyla yapmaktadırlar."(36) Halife Ömer (Ömer b. Hattab)'e yüklenen, Türklerin "zararı çok fazla, elde edilecek ganimeti çok az bir düşman" olduğu söylentisi(37) ve "Türkler size dokunmadıkça onlarla barış içinde geçinin" hadisi,(38) Türklerin ganimet amacı güden savaşçı bir ulus olduğunu göstermektedir.

---

(34) F. Sümer: *Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler*, s. 361-362.
(35) Cahiz: *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, s. 82.
(36) Cahiz: a.g.y., s. 82.
(37) Cahiz: a.g.y., s. 73.
(38) Cahiz: a.g.y., s. 74 n.

Yine Cahiz'in "Türk'ün yağmayla karın doyurmayı yeğlediği ve av ve ganimetten başka bir şey yemekten hoşlanmadığı" yolundaki aktarması[39] ve Türklerin çeşitli erdemleri yanında "kusurlarından birinin yağma ve çapulculuğa düşkünlükleri" olduğu görüşü[40] Türk toplumlarının yağma temeline dayanan kuruluşlarını açıklayıcı niteliktedir.

Öte yandan, Kaşgarlı Mahmut'ta "Yüce Tanrı, 'benim bir ordum vardır, ona Türk adını verdim, onları Doğu'da yerleştirdim. Bir ulusa kızarsam, Türkleri o ulusa musallat kılarım' diyor" şeklindeki aktarma[41], Türk savaşçılık geleneklerinin bir belgesidir.

Kısaca dendikte, göçebe Türk imparatorlukları, beyler tarafından yönetilen ve aralarındaki bağ zayıf olan kabilelerin, bir ordu komutanının, "kagan"ın yüksek otoritesi altında bir ordu şeklinde birleşmeleriyle kurulmuştur. Böyle bir örgüt, despotik bir şefin yönetimi altında birliğe yol açan tüketim ihtiyacını gidermek için gerekli tarım ürünlerini sağlamak amacıyla komşuların yağma edilmesi ve haraca bağlanmasıyla varlığını sürdürebilmiştir. Bu bakımdan Türkler ve Moğolların kurdukları imparatorlukların ömrünü, bir başbuğun temsil ettiği merkezi otorite belirlemiş ve gereğinde bu merkezi birliği çözen tek bir yenilgi ya da birliği sağlayan başbuğun ölümü imparatorluğun çöküşüne yol açmıştır.

Çin kaynaklarına göre, çoğunluğu büyük bir şef çevresinde birleşmiş bir kabileler birliği şeklinde kurulmuş olan büyük step imparatorluklarının başlarına önceleri[42] "shan-yu" denilmiş[43], İ.Ö. 3. yüzyılda "Tengri kut", daha sonra "kagan" adı verilmiştir.

Türklerde başbuğ doğaüstü güçlerle donatılmış, gücünü gökten (tengri'den) alan bir otorite sayılmıştır. Göktürk yazıtlarında, "Ben,

---

(39) Cahiz: a.g.y., s. 75.
(40) Cahiz: a.g.y., s. 77.
(41) Kaşgarlı Mahmut: a.g.y., c. I, s. 351.
(42) Ö.L. Barkan: *Türk Hukuk Tarihi*, s. 18.
(43) W. Eberhard: a.g.y., s. 89.

Tanrı'ya benzer gökte doğmuş Bilge Kagan, tahtıma oturdum, sözlerimi sonuna kadar dinleyin" sözleri(44) şefin tanrısal bir nitelik taşıdığını göstermektedir.

Bu bakımdan göçebelerde doğu despotizminin temeli, artan nüfusun doğurduğu beslenme sorununu sürekli olarak çözümlemek amacıyla, istilacı bir ordu şeklinde örgütlenmek üzere, despotik bir yönetime duydukları ihtiyaçta aranmalıdır.

O halde göçebe topluluklarda üstün toplum, otoritesini, bir kamu hizmeti niteliği taşıyan yağma akınlarını örgütleme fonksiyonundan almaktadır.

Görüldüğü gibi, nüfus artışının yol açtığı tüketim sorunlarını çözümlemek ihtiyacıyla, merkezi bir otorite altında ve zorunlu olarak bir ordu halinde örgütlenmiş kabileler birliği şeklinde kurulan göçebe imparatorluklar, yağma akınları veya savaşlarla yerleşik toplumları yağmalayarak ya da haraca bağlayarak onların artık ürünlerinden talan şeklinde yararlanmışlardır. Elde edilen ganimetler, başbuğ ve ailesinin malı sayılmış ve bir kısmı, çeşitli şekillerde kabile reisleri arasında paylaştırılmıştır. Bu bakımdan, göçebe ATÜB toplumlarında despotik bir merkezi yönetim, temelini, yine kamu hizmetlerini yerine getirme fonksiyonunda bulmaktadır. Bu fonksiyon, bir tüketim eylemi niteliğinde olan yağma akınları ve savaşları yürütebilmek için kabilelerin, bir ordu şeklinde örgütlenmiş merkezi birliğinin sağlanmasıdır. Oysa Hint örneğinde görüldüğü gibi bazı yerleşik toplumlarda fonksiyon, tarımın örgütlenmesi şeklindedir.

Bununla birlikte, tarım toprakları gibi nüfus yoğunluğuna elverişli olmayan steplerde, yağma ve haraç gibi suni metodlarla sağlanan yoğunluk geçici olmakta ve merkezi birliğin varlığını sürdürmesine bağlı kalmaktadır. Bu yüzden, stepler, merkezi imparatorlukların çözülmesiyle bir nüfus yayılma hareketine sahne olmakta ve bu da, bağımsız duruma gelen kabilelerin yeni yurtlar bulmak

(44) H.N. Orkun: *Türk Tarihi*, c. I, s. 143.

üzere göç etmeleri şeklinde belirmektedir.

İşte Asya'dan Batı'ya doğru doğal bir göç yolu olan İran ve Anadolu yaylalarına yönelen göç dalgaları, Selçuklu İmparatorluğu'nun temelini hazırlamıştır.

Oğuz yabgusunun egemenliğinin sarsıldığı bir dönemde, yabgunun subaşısı olan Selçuk, kabilesiyle birlikte yurdundan ayrılarak İslam ülkesine gelmiş ve yurt tutmuştur.

Şöyle ki, 10. yüzyılın ilk yarısında Aral Gölü-Hazer Denizi'yle Güney Urallar arasında yaşayan Oğuzlara bağlı ve Selçuklu Devleti'ne adını veren Dakak oğul Selçuk subaşısı, 985 sıralarında[45] 100 atlı er, 1500 deve ve 50.000 kadar koyunla Sirderya kıyılarında Müslümanların oturduğu Cend şehri yörelerine gelmiştir.[46] Selçuk'un başarıları, buyruğundaki Oğuz topluluğunun çoğalmasına yol açmıştır. Selçuk'un torunu Toğrul Bey'in 1038'de Nişabur'a girerek kendi adına hutbe okutmasıyla[47] Selçuklu Devleti'nin kurulması, Oğuz yurdundan İran'a birbirini izleyen dalgalar halinde bir göçün devamına yol açmıştır.[48]

Asya Hunlarından başlayarak çeşitli adlar altında aynı yapıyı sürdüren Türk imparatorluklarının bağlı olduğu kural ve yasalar, Selçuklu döneminde de geçerliğini korumuştur. Bunlar için en önemlileri politik ve sosyal yapının temeli olan orduyla ilgili olanlardır ki, Selçuklulardan başlayarak toprak rejimi alanında da uygulanmış ve bu uygulama son şeklini Osmanlı İmparatorluğu'nda almıştır:

Selçukluların ataları olan Oğuzlarda –destan niteliğindeki kaynaklardan sezinlendiğine göre– ele geçirilen ülkeler, diğer ganimetler gibi, ilk planda han soyundan erkek çocuklar arasında üleştirilmiştir. Şöyle ki, Oğuz Destanı'na göre, bir gün Oğuz Han'a, ava

---

(45) İ. Kafesoğlu: *Büyük Selçuklular*, s. 1.
(46) Z.V. Togan: a.g.y., s. 175.
(47) İ. Kafesoğlu: a.g.y., s. 5.
(48) Z.V. Togan: a.g.y., s. 177.

giden oğullarından üç büyüğü, av dönüşü bir altın yay, üç küçüğüyse üç altın ok getirmişlerdir. Oğuz Han altın yayı üç büyük oğluna vererek onlara "Bozok", üç altın oku da üç küçük oğluna vererek onlara da "Üçok" adını koymuştur. Ve Bozokların Üçoklardan "orun (mevki)" bakımından üstün olduklarını ve sağ kolu meydana getireceklerini söylemiştir.

Destanda Bozok'un "bozmak"tan geldiği ileri sürülmekle birlikte, Faruk Sümer, Üçok'taki birinci kelimenin sayı olmasına bakarak, "Bozok"'taki ilk kelimenin de aslında sayı olup zamanla bu duruma geldiği kanısındadır.(49) Öte yandan, *Divanü Lügat it Türk*'te, örneğin "Angar bir ok tegdi (ona mirastan bir pay düştü)" örneğinde olduğu gibi "ok"un "pay" anlamı taşımasından Bozok ve Üçok terimlerinin, Oğuz Han'ın ülkesini oğullarına pay edişinde dayandığı ölçüyü belirttiği sonucu çıkarılabilir.

Gerçekten yine "Oğuzname"ye göre, Oğuz Han'ın oğlu Gün Han zamanında Bozokların ve Üçokların yaylak ve kışlakları ayrılmış ve yine Oğuz Han'ın altı oğlundan olan 24 torunu için ad, damga, yani toylarda koyunun etinden yiyecekleri parçalar belirlenmiştir. Reşidüddin'in "et payı" adını verdiği bu bölüşüm(50), her kabilenin büyük kurultaylarda veya sıradan şölenlerde alacakları orunu (mevki) belirleyen ve kabile örgütünde önemli bir rolü olan ilkelerdendir. Oğuz kabilelerinin geleneğine göre, kurultayda her kabilenin oturacağı yer ve şölende kesilecek hayvanın etinden alacakları paylar (ülüş), Gün Han tarafından belirlenmiştir.(51)

Bu ülüş sisteminin, ülkenin paylaşılmasında da uygulandığı ve Oğuzların hakanı yabguların memurları olan subaşı, külerkin, tarhan ve yinallerin de(52) askeri görevler karşılığında birer pay aldıkları düşünülebilir. Bu sistemin, Selçuklu ve Osmanlı tımar sistemine tarihsel bir arkaplan hazırladığını tasarlamak yanlış olmayacaktır.

---

(49) F. Sümer: a.g.y., s. 359-362.
(50) F. Sümer: a.g.y., s. 363-366.
(51) Abdülkadir İnan: *Orun ve Ülüş Meselesi*, s. 121-125.
(52) F. Sümer: *10. yüzyılda Oğuzlar*, s. 148-149.

Bu bakımdan, Selçuklu sisteminin oluşumunda Asya göçebe imparatorluklarının etkisini açığa çıkarabilmek için Moğol sosyal organizasyonu üzerinde durmak gerekecektir.

• *Moğol Toprak Rejimi:*

Göçebe olan Moğollarda, birbirlerine kan bağıyla bağlı ve bir ata (ebüge)'dan türemiş olan urug (soy)'lardan meydana gelen boyların (obok), göçüp kondukları belirli yerleri (Moğolca "nutug", Türkçe "yurt") vardır.

Genel olarak hayvanlar, çadırlar, arabalar, ilkel üretim araçları özel mülkiyetin konusu olmakla birlikte, kabilelerin otlak-yaylaları ortaklaşa kullandıkları görülmektedir.

Eski göçebe geleneklerini devam ettirerek Cengiz Han, Moğol kabilelerini birleştirdikten ve "Mong ol ulus" denilen devletini kurduktan sonra, imparatorluk halkını, kendisinin ve soyunun bağımlı uyruğu (anagan bogol) sayarak, tımarları (ulus), oğullarına ve yakın akrabalarına dağıtmıştır. Gerçekten *Moğolların Gizli Tarihi,* vb. gibi kaynaklar, çok kere, Cengiz Han'ın herhangi bir kabileyi, bağlılık gösteren adamlarının tasarrufuna bırakarak tımarlar kurduğundan söz etmektedir.

Cengiz Han soyunun "ulus" üzerindeki egemenliği şöyledir: Cengiz Han soyundan (Altan urug; altın soy) biri, bu soydan olanların "kurultay"ında, han seçilerek bütün imparatorluğu yönetir, soyun diğer üyeleri, özellikle erkek olanları "köbegün oğul" olarak tanınır ve bunlar bir "ulus"u mirasla geçen bir tımar olarak almak hakkına sahiptir. Böylelikle köbegünlerin her biri bir tımarı, en küçüğüyse babasının ana has'ını, yani büyük ulusu (yeke ulua) almaktadır. Köbegünlerin tımarlarına girdiği halde yerleşik halkın bulunduğu kesimler, başlangıçta, Han'a bağlı kalmış ve Han bunları özel olarak atanmış valiler (darugacin) aracılığıyla yöneterek

vergilerini toplatmıştır.

Tımarlar Han'ın sunusuyla doğmakta ve köbegünlerin ölümüyle varislerine geçmektedir. Bunlar "ulus"tan (halk), yani belirli miktarda göçebe Moğoldan ve yurttan (nutug), yani bu halkın göçüp konduğu topraktan ibarettir. Tımar (ulus), bir yandan "ayil", yani göçebe evlerin, obaların sayısıyla, diğer yandan çıkarabileceği asker (cerig) miktarıyla belirlenmektedir.

Cengiz Han bu sistemi, uzun süredir devam eden bir geleneği, yani başbuğa karşı askeri yükümlülüklerle ilgili bir askeri bağımlılık ilişkisini geliştirerek kurmuştur. Eski geleneklere göre Moğol nöker'leri (askeri maiyet) yaptıkları görevlere karşılık askeri başbuğlardan, bir miktar göçebe "ayil"den meydana gelen tımar (kubi) almış ve bunların egemeni olmuştur. Ama nökerlerin bu egemenliği, onları yönetimleri altında bulunan "ayil"lerden çıkarılabilen asker miktarına göre, başbuğlarına karşı ya da başka bir görevle yükümlü kılmıştır. Buna göre bütün Moğol ulusları, onluk (orban), yüzlük (lagun), binlik (minggen) ve on binlik (tümen)'lere, yani on, yüz, bin, vb. çıkarabilecek "ayil" gruplarına bölünmüştür. Yüzbaşı, binbaşı ve tümenbaşı rütbeleri soydan geçcr ve bu rütbeyi taşıyanlara genel bir ünvan olarak "noyan", yani bey adı verilir. Moğol Hanı veya "köbegün"lerin, bir "noyan"ın elindeki tımarı almak veya yenisini vermek yetkileri vardır.

Kısası, Moğollara bağlı olan bütün topraklar imparator-han'ın yönetiminde han soyuna aittir. Han, tımarları (kubi), bu soyun erkek çocuklarına (köbegün) ve onların adamlarına (nöker, noyan), Moğolların vermekle yükümlü oldukları kesimlik davar, sağmal hayvan ve kısrak gibi vergileri bırakarak bir askeri görev karşılığında dağıtmakta ve kendisi onaylamaktadır.(53)

İşte belli kişilere bir askeri görev karşılığında bir kısım toprakların vergilerinin bırakılması anlamındaki Selçuklu ikta sisteminin belirlenmesinde göçebe imparatorluklarının ordu temeline dayanan

(53) B.Y. Vladimirtsov: *Moğolların İçtimai Teşkilatı*, s. 90-171.

organizasyonunun büyük bir katkısı olduğu söylenebilir.

Bununla birlikte, 10. yüzyıldan sonra yerleşik bir toplum aşamasına girmeye başladıkları sırada benimsedikleri İslamlık, toprak sorunlarıyla ilk olarak karşılaşan Türklerin, toprak rejimiyle ilgili uygulamalarında bir başvurma çerçevesi olmuş ve Selçuklu Devleti'nin toprak politikasının biçimlenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Bu bakımdan, İslami toprak rejimini tarihsel süreç içinde ayrıntılı olarak ele almak gerekir:

• *İslami Toprak Rejimi*

İslam fetihlerinin henüz başladığı dönemde toprak, "ganimet" hukuku çerçevesi içinde ele alınmıştır. Genel olarak "Müslüman olmayanlardan savaşta ele geçirilen silah, binek hayvanı ve bütün öteki taşınabilir mallar"[(54)] anlamı taşıyan bu kavram, başlangıçta taşınamaz malları da kapsayacak bir genişlik taşımıştır.[(55)] Kuran'da temelini bulan ganimet hukukuna göre, ganimetin beşte biri Allah'ın sayılmıştır.[(56)] Bedir Savaşı'ndan az sonra inen "Bilin ki ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin mutlaka beşte biri Allahın... Resulünün... dür"[(57)] şeklindeki ayetle Arap reislerinin eskiden beri ganimetten pay alma geleneği sürdürülmüştür. Geri kalan kısmın savaşa katılanlar arasında paylaşılmasını öngören ganimet hukukunun[(58)] toprak alanında geçerlik derecesi, Muhammed'in Medine'den çıkardığı Yahudi Beni Nazir kabilesinin tarla ve hurmalıklarıyla ilgili uygulamalarda ortaya çıkmıştır. Bu toprakların

---

(54) Th. W. Juynboll: Ganimet Maddesi, *İslam Ansiklopedisi.*
(55) J. Wellhausen: *Arap Devletleri ve Sukutu,* s. 14.
(56) Th. W. Juynboll: a.g.y.
(57) Kuran: 8/41.
(58) Th. W. Juynboll: a.g.y.

savaşarak değil barış yoluyla ele geçirildiği gerekçesiyle Muhammed, onları kuşatmaya katılanlar arasında ganimet olarak paylaştırmayarak, ihtiyacı olan muhacirlere vermeyi kararlaştırmıştır.[59]

Medine'den sürülen iki yahudi kabilesinin toprakları, Peygamber'in payına düşen kısmı dışında Müslümanlar arasında paylaşılmakla birlikte, Medine dışı ilk fetih olan Hayber'de ele geçirilen Yahudi topraklarının, Muhammed'in buyruğuna ayrılan kısmı dışında,[60] sağlanacak ürünün yarısını vermeleri koşuluyla eski sahiplerine bırakıldığı görülmektedir.[61] Yine Peygamber'in sağlığında, Bahreyn'de girişilen uygulamada, Belazuri'nin bildirdiğine göre, Müslüman olmayanlar, kişi başına vergi dışında, işleyecekleri toprakların karşılığında[62] "Cizye tül arz" adıyla ürünlerinin yarısı oranında vergilendirilmişlerdir.[63] Böylece, Müslüman olmayanların toprak alanında vergilendirilmeleri yolunda ilk adımlar atılmıştır.

Müslümanların vergilendirilmesi yolundaysa ayrı bir doğrultu izlenmiştir. Gerçekten "Medine'de H. 7-10 yıllarda, geçim zorluğu içinde bulunan muhacirlerin durumu göz önüne alınarak"[64] Müslümanların ödemeleri gereken vergi şeklindeki mali yükümlülükler, özellikle zekat ve sadaka terimleriyle dile getirilmiş ve çeşitli ürünleri kapsamına almıştır. Örneğin, "O çardaklı çardaksız bağları, o meyveleri ve tadları çeşitli hurmaları, toprak ürünlerini, zeytinleri, narları, birbirine hem benzer hem benzemez bir halde yaratıp yetiştiren O'dur. Her biri ürün verdiği zaman ürününden yiyin, devşirildiği ve toplandığı gün de hakkını (sadakasını) verin, israf etmeyin"[65] şeklindeki ayet, toprak alanında vergi konusu olan

(59) Th. W. Juynboll: Fey Maddesi, *İslam Ansiklopedisi.*
(60) Th. W. Juynboll: a.g.y.
(61) Belazuri: *Fütuhül Buldan*, s. 40.
(62) Belazuri: a.g.y., s. 130.
(63) Salih Tuğ: *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 95.
(64) Kuran: 6/41.
(65) Salih Tuğ: a.g.y., s. 55.

ürünleri belirtmektedir. Tarımsal ürünlerden alınan vergiler, verginin oranını dile getirmek bakımından "onda bir" anlamında "uşr (öşür)" olarak adlandırılmıştır.(66)

İslamlığın Arabistan'da ilk yayılma döneminde pagan (putperest) Araplar için İslamlığı kabul ya da kılıçtan geçirilmekten başka bir şık söz konusu olmamıştır. Bu durumda İslamlığı kabul eden Arapların toprakları ellerinde "öşri", yani öşür dışında bir yükümlülüğü olmayan mülk topraklar olarak bırakılmıştır. Diğerlerinin boş bıraktıkları topraklar fatihler arasında ganimet olarak paylaştırılarak öşri topraklar kategorisine girmiştir.

Hıristiyan ve Yahudi gibi "ehli kitab" olanlarsa, ya İslamlığı kabul etmek ya da vergi yükümlülüğü altına girdikleri bir anlaşmayla Müslümanlara bağlanmak şıkları karşısında kalmışlardır. Tersi durumda, Araplarca açılan savaşlarda yenildiklerinde, kendileri tutsak olmuş, mal ve tarlaları ganimet olarak Araplar arasında paylaşılmıştır. Bununla birlikte, bu durumda da toprakların ağır koşullarla işletilmek üzere kendilerine bırakıldığı olmuştur.(67)

Müslüman olmayanların, genel olarak vergiye bağlanması yolundaki ilk adımlar gözden geçirilecek olursa, Hicret'ten sonra Muhammed'in Medine'de kurduğu örgütte, Müslüman olmayanların a) sosyal bir sigorta niteliğinde alınan paylar, b) bazı durumlarda savaş masraflarına katılma dışında toprak vergisi konusunda bir yükümlülük altında bulunmadıkları görülmektedir. Müslüman olmayanların İslam topluluğu içinde bağlı olacakları mali yükümlülükler, Peygamber'den sonra özellikle "haraç" terimiyle adlandırılacak olan ve Kur'an'da 59/6-10. ayetlerde belirsiz bir şekilde ilkeleri belirlenen "fey" kavramı altında ortaya çıkmıştır.(68)

Bu kavramın Kur'an'daki anlamı, başta da belirtildiği gibi, savaşmadan ele geçirilen topraklarla ilgili olan, "Allah'ın, onlar(ın

(66) Salih Tuğ: a.g.y., s. 55.
(67) Ö.L. Barkan: "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları", Ülkü, Mayıs 1938, s. 236.
(68) Salih Tuğ: a.g.y., s. 88.

malın)dan Peygamber'ine verdiği fey(e gelince): Siz bunun üzerine ne ata ne deveye binerek koşmadınız"(69) ayetiyle çabasız sağlanan ganimet şeklinde belirlenmiştir.(70)

Bu bakımdan uygulamada, başlangıçta, savaş veya barışta ele geçirilmesi bakımından ganimet kavramı bir anlam ikiliği kazanmıştır:

Bir şehir veya bir bölge, barışla teslim olduğunda, halka hayatı ve mülkü bağışlanmakta ve teslim anlaşmasında belirtilen ölçüde bir vergi vermek zorunda bırakılmaktadır. Savaş yoluyda baş eğdirilenlerse, her türlü haklarını yitirmiş sayılmakta, sahip oldukları mallarla birlikte ganimet özelliği kazanmaktadırlar.(71) Hükümet, hükümdarlara ait eski mallar ve sahiplerinin boş bıraktığı topraklardan başka, bu ganimetlerin beşte birini de almaktadır.(72)

Bununla birlikte, ganimet ilkesine göre, taşınamaz malların ordunun askerleri arasında paylaşılması gerekliliği, yararlı olmadığı ve mali sakıncalar doğurduğu için Muhammed'in uygulamasının ışığı altında toprak, vergi ödemek koşuluyla eski sahiplerinde bırakılmış, sağlanan gelirden Arap savaşçı ve varislerine aylık bağlanmıştır.(73) Bu bakımdan uygulamada, fethedilen yerlerin, haraçlarının belirli olmaması dışında savaşılmadan alınan yerlerden özce bir ayrımı olmamıştır.(74) Böylelikle Muhammed'den sonraki dönemde ganimetle fey arasında somut bir ayrım ortaya çıkmıştır. Ganimet, tutsakları da içine alan taşınabilir mallar şeklinde tanımlanarak, önceden olduğu gibi savaşçılar arasında paylaştırılmıştır. Fey ise üzerinde oturanlarla birlikte, taşınamaz mallar anlamında paylaşılmadan haraç karşılığında eski sahiplerinde bırakılmıştır. Vergileri, memurları kanalıyla her yıl toplayan devlet, askerlere belirli bir aylık ödeyerek geri kalanını devlet hazinesine katmıştır.(75)

---

(69) Kuran: 59/6.
(70) Hasan Basri Çantay: *Kuran-ı Hakim ve Meali Kerim*, s. 998.
(71) J. Wellhausen: a.g.y., s. 14.
(72) Brockelman: *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, s. 57.
(73) J. Wellhausen: a.g.y., s. 14.
(74) C. Brockelmann: a.g.y., s. 57.
(75) J. Wellhausen: a.g.y., s. 15.

Gerçekten Halife I. Ömer, uzun süre fethettikleri ülkelerin topraklarını bir ganimet gibi paylaşmak veya kişisel mülk edinmek isteyen[76] Arapların büyük dirençlerine rağmen, Suriye ve Irak'ta geniş ülkelerin fethinden sonra, örgütlü bir devlete düzenli ve garantili gelir kaynakları sağlamak üzere yeni fethedilen ülkeleri fatihler arasında paylaştıracak yerde halkını kendi toprakları üzerinde serbest bırakarak İslam topluluğu yararına haraca bağlamak istemiştir.[77]

Sözlükçe geri dönme anlamına gelen fey, yukarıdaki ayetlerde dile getirildiği ve Peygamber'in Hayber'e uyguladığı şekilde[78] Halife Ömer'in fethedilen topraklardan bütün Müslümanların yararlanabilmesi için belirlediği vergilerle, değişik oranlarda olmakla birlikte, temel olarak alınmıştır.[79]

Kur'an'daki tanımı ve Muhammed'in uygulamasında, daha çok Müslüman olmayanlardan savaşılmadan alınan ve türlü mal anlamına gelen ve Beytülmal'e ait sayılarak kamu yararına Peygamber tarafından yönetilen fey, Halife Ömer zamanında anlamca genişletilerek fetihle alınan yerlere de uygulanmış[80] ve savaş veya barışla ele geçirilen ülkeler haraca bağlanarak[81] maliyeyi yıkacak nitelikte olan metod bırakılmıştır.[82]

Böylece ancak Hıristiyan, Yahudi gibi kitap dinine bağlı olanlara korunmaları karşılığında yüklenen[83] ve yükümlüsünün İslamı seçmesi halinde ortadan kalkacak[84] kişi başına bir vergi olan cizye yanında, feyin alanca genişletilmesinden doğan "haraç" vergisi ortaya çıkmıştır. Ancak Müslüman olmayanlardan alınan haraç,

(76) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 238.
(77) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 238.
(78) Adolf Grohmann: Hayber Maddesi, *İslam Ansiklopedisi.*
(79) Salih Tuğ: a.g.y., s. 93.
(80) Th. W. Juynboll: Fey Maddesi, *İslam Ansiklopedisi.*
(81) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 238.
(82) Osman Turan: İkta Maddesi, *İslam Ansiklopedisi.*
(83) Salih Tuğ: a.g.y., s. 94.
(84) Salih Tuğ: a.g.y., s. 96.

toprak alanında, topraktan alınan vergi veya gelirinden alınan pay anlamı taşımaktadır. Haraç vergisine bağlı bulunan topraklara "arazii haraciye" adı verilmiştir.[85] Böylece Müslüman olmayanlardan alınan haraç ve cizye vergilerinden meydana gelen Beytülmal, Müslümanlardan alınan zekat ve öşür vergilerinin toplandığı "Beytülsadaka" adlı özel kasadan ayrılmıştır.[86] Haraca bağlanmış olan toprakların eski sahiplerinde çeşitli yetkilerle tam bir mülk şeklinde bırakılıp bırakılmadığı kesinlikle bilinmemektedir.[87] Maverdi'ye göre, sahiplerine tam bir mülkiyet hakkıyla bırakılan haraci toprakların, daha çok barışla ve bir anlaşmayla Darülislam'a bağlanan ülkelere ait olması gerekmektedir.[88]

Gerçekten ilk dönemlerde haraç ister toprağa bağlı olsun, yani fey topraklarını kullanan halkın İslamlığı kabulü veya bu toprakların Müslümanlarca satın alınması halinde, yine haracın ödenmesi zorunlu olsun[89] isterse olmasın[90], başlangıçta haraci toprakların satılabilmesi olayı, mülk olarak bırakıldıklarını gösterir niteliktedir. Tarihsel verilere göre, İslam'ın ilk ganimet anlayışına aykırı olan haraç toprakların ortaya çıktığı I. Ömer döneminde, savaş ve ganimet kaygısının bastırdığı toprak edinme eğilimi, daha hareketsiz dönemlerde yeniden belirmiş ve haraç topraklar, görünüşte kanuni bir engel olmadığından satışla veya çeşitli yollarla Arapların eline geçmiştir.[91] Böylece birçok Müslüman haraç toprak satın almış ve bir Müslümandan haraç alınamayacağı için vergi bağışıklığı ileri sürmüş, öte yandan vergiyle yükümlü olan köylüler İslam dinine girmek ve şehirlere yerleşmekle vergiden kurtulabilmişlerdir.[92]

(85) Ebulula Mardin: Haraç Maddesi, *İslam Ansiklopedisi.*
(86) Ebulula Mardin: a.g.y.
(87) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 238.
(88) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 239.
(89) Th. W. Juynboll: Fey Maddesi, *İslam Ansiklopedisi.*
(90) J. Wellhausen: a.g.y., s. 131.
(91) J. Wellhausen: a.g.y., s. 130.
(92) C. Brockelmann: a.g.y., s. 84.

Bu bakımdan devlet gelirlerinin azalmasını önlemek üzere, Emeviler döneminde önce Haccac, haraç bölgesinde mülk sahibi olmuş Arapların haraç dışı kalmalarını engellemiş ve önceden bu vergiden kurtulmuş olanlara da bunu yeniden yüklemiş(93) ve köylerden göç etmeyi yasaklamıştır.(94)

II. Ömer de aynı amaçla, ama dinsel kurallara uygun olarak haraç toprakların ilk planda Müslümanların ortak mülkü olduğu ve ikinci planda bunların yararlanma hakkı karşılığında verildikleri toplulukların ortak mülkü sayılması, yani bu bakımdan bazı parçaların bütünden ayrılarak Müslüman mülklüğüne geçmek yüzünden vergi dışı özel mülk haline sokulmaması gerektiği sonucuna varmıştır. Buna uygun olarak H. 100 yılından başlayarak haraç toprakların Araplara ve Müslümanlara satışını geçmişe yaygınlaştırmadan yasaklamıştır.(95) Vergiyle yükümlü bir köylü İslam dinine girerse, mülkü köy topluluğunun ortak malı olmakta ve bıraktığı malı tekrar ekip biçmek istediğinde topluluktan kirayla tutmak zorunda kalmaktadır.(96)

Bununla birlikte, sistemin başarılı olması, sonraları Haccac'ın yönetimine geri gidilerek haraç ve cizye arasında kesin bir ayrımın yapılması, sadece kişiye bağlanan ve Müslüman olmayanlara yüklenen "cizye"nin din değiştirmeyle kaldırılması, haraç toprak işleyen Müslümanların da ödemesi gereken, yani toprağa bağlı olan haracın din değiştirme halinde de devam etmesi ilkesiyle sağlanmıştır.(97)

İslam topluluğunun ortak malı olan haraç toprakların özel mülk olarak satışının yasaklanması, bu toprakları işleyenlerin din değiştirerek İslamlığı benimsemeleri halinde ortak mülk niteliği kazanması, miri topraklar rejimine bir başlangıç sayılabilir. Bu bakım-

---

(93) J. Wellhausen: a.g.y., s. 132.
(94) C. Brockelmann: a.g.y., s. 84.
(95) J. Wellhausen: a.g.y., s. 132.
(96) C. Brockelmann: a.g.y., s. 84.
(97) J. Wellhausen: a.g.y., s. 133.

dan, yıllık ürünün yarısına kadar varabilen haracın(98), bu vergiyle yükümlü toprakların Müslümanlara geçmesi veya din değiştirmeyle, öşüre dönmesini önlemek üzere girişilen pratikler, yeni İslami toprak rejimine temel hazırlamıştır.

İşte 2. yüzyılda Maverdi'nin *Ahkam üs Sultaniye*'sinde söz ettiği miri topraklar rejiminin temelini meydana getirmesi gereken özel bir tür, haraci topraklar böylelikle ortaya çıkmıştır. Böylece satılamaz, kimsenin mülkü olamaz, ancak kirayla işletilebilir olan bu topraklar, hangi elde bulunursa bulunsun belirli olan kirasını getirmesi gereken devlet toprakları olmuştur.(99)

Görüldüğü gibi, Peygamber zamanına kadar çıkarılabilecek bir geleneğe göre, İslam ülkelerinde geliri ve hatta tam mülkiyeti devlete bırakılarak İslam topluluğu yararına yarıcılıkla işletilen bir kısım haraci topraklar her zaman varolagelmiştir. Bu toprakların başlangıçta, Araplar arasında ganimet kanununa göre paylaşılan topraklardan Beytülmal payı olarak ayrılan beşte bir ile Peygamber'in doğrudan doğruya payına düşenlerden ve savaşla fethedilmeyerek anlaşmayla ele geçirildiğinden Müslüman topluluğu adına yönetilen topraklardan meydana geldiği düşünülebilir. Bu bakımdan, Muhammed'in, ganimetlerden kendisine ayırdığı topraklar, varislerinin iddialarını kabul etmeyen Ebubekir tarafından Müslüman topluluğu adına alıkonmuştur.

Bu arada Peygamber, Allah'ın vekili ve Müslüman topluluğun başı olarak, başlangıçta bu topraklarla sahipsiz ve işlenmeyen diğer boş yerleri serbestçe tasarruf ettiğinden, bir kısmını bazı Müslümanlara mülk olarak ikta etmiş ve böylece ikta sisteminin temellerini atmıştır.(100) Gerçekten ilk toprak iktaı, Araplar tarafından fethinden önce Suriye'de, bizzat Muhammed tarafından yapılmıştır.(101)

---

(98) Ebulula Mardin: Haraç Maddesi, *İslam Ansiklopedisi*.
(99) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 236-237.
(100) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 235.
(101) W. Bijorkman: *İslam'da Sermayenin Zuhuru* (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Der.).

Başlangıçta fethedilen yerler Arap askerlerine mülk olarak dağıtılmayıp haraca bağlanmakla birlikte, istila yüzünden sahipsiz ve boş kalan yerlerin devlete ait vergilerini ödemek koşuluyla kişilere bırakılmasından doğan ikta sistemi, kaynaklarca Halife I. Ömer'e dayandırılmıştır. Örneğin İmam Ebu Yusuf'a göre, Halife Ömer, Irak dolaylarında Sasani hanedanından kalan sahipsiz yerleri kişilere ikta etmiştir. İkta üzerinde bir dokunulmazlık ve veraset hakkı tanındığına göre, bunların özel mülk niteliği taşıdığı ortaya çıkmaktadır.(102) Daha sonraki dönemlerde boş ve sahipsiz topraklar üzerindeki bu gibi işlemler, bütünüyle ikta kavramı dışına atıldığı ve sadece temlik terimiyle dile getirildiği gibi, düşman topraklarından yapılan temliklerde de ikta sözü kullanılmamıştır.(103)

Bununla birlikte Maverdi (2. yüzyıl), "mamur" topraklara ait ikta işlemlerinde yalnız vergilerin söz konusu olduğunu ve mülk şeklindeki iktaların ancak "mevat" (boş, sahipsiz) topraklardan yapılabileceğini öne sürerek, yukarda sözü geçen Halife I. Ömer dönemindeki iktaların, toprakların "arazii amire"den (mamur topraklar) olması yüzünden mülk olarak değil, "icare" (kira) yoluyla yapıldığını belirtmektedir.(104) Bu bilgi hiç olmazsa sonraki dönemlerde, toprakların askeri veya sivil bir görev karşılığı değil de, devlet gelirlerinin garantilenmesi için Beytülmal'e bir kira bedeli ödemek koşuluyla temlik edilmeksizin ikta edilmiş olduğunu göstermektedir.

Devletin, bir bölgenin veya bir veya birkaç vilayetin bütün vergi gelirlerini belirli bir miktarın ödenmesine karşılık, çoğunluk "müzayede" yoluyla iltizama vermesi anlamında bu sistem, mültezimin devlete verdiği miktarı kârıyla birlikte çıkarabilmek için halkı ezmesine yol açmış ve toprak spekülasyonlarına yol açmıştır. (105)

---

(102) Osman Turan: İkta Maddesi.
(103) Osman Turan: a.g.y.
(104) Osman Turan: a.g.y.
(105) W. Bijorkman: a.g.y.

Gerçekten Abbasiler zamanında, kendilerine geniş toprak ikta edilmiş olan nüfuzlu kimseler, özellikle askeri rical, devlet hazinesine verecekleri gelir payını vermemekte, zaten fazla gelir sağlamak amacıyla çiftçiye elden geldiğince baskı yaptıkları için, mukataaların gelirleri sürekli olarak azalmakta, mukataa sahipleri de bunları hazineye geri vererek karşılığında tazminat istemektedir. Devlet, bu mukataaları alarak sadece belirli bir maaş ödemek için çok çalışması da başarılı olamamıştır.[106]

Belli bir hazine geliri sağlandıktan sonra, öşri veya haraci toprakların mülkiyetinin değil, sadece vergilerinin özel kişilere bırakılması anlamındaki bu ikta, Selçuklular döneminde, kumandanlara askerlerinin masraflarını karşılamak için vergilerin bırakılması şeklinde verilen iktalara dönüşmüştür.

• *Selçuklu Toprak Rejimi*

Oğuzlara bağlı Dakak oğlu Selçuk'un kurduğu Selçuklu Devleti'nin toprak rejimi, genellikle Türk sosyal örgütüyle İslam toprak sisteminin sentezi olmuştur. Gerçekten, başta da belirtildiği gibi, despotik bir başbuğun yönetiminde bir ordu şeklinde örgütlenmiş olan Türk sosyal yapısı, İslamlıktaki ikta sistemine askeri bir karakter kazandırarak Selçuklu iktaını hazırlamıştır.

Başka bir deyimle, askeri iktalar İslam ülkelerinde belli bir hazine geliri alınarak bir yerin sadece vergilerinin bırakılması anlamındaki ikta sisteminin, göçebe Türk imparatorluklarında kabileleri bir ordu şeklinde örgütleyerek politik birliği sağlayan merkezi otoritenin temsilcisi başbuğun, askeri görevler karşılığında kabile reislerine bir yurt bağışlama geleneği içinde aldığı şekildi. Askeri görevlere bağlı olarak yurt bağışlama sisteminin yerini, sadece bir yere ait vergilerin bağışlanmasına bıraktığı görülmektedir.

---

(106) F. Köprülü: "Bizans'ın ...." T.H.İ.T. Mecmuası, s . 221.

Stepte, otoritesini, beslenme sorunun çözümü yolunda yağma akınları ve savaşları yürütmek amacıyla göçebe kabileleri bir ordu şeklinde örgütleme fonksiyonundan alan merkezi birlik (başbuğ), burada, onu, yine artan nüfusun doğurduğu tüketim sorununun çözümü için egemenlik altına alınan yerleşik halkın üretim güçlerini merkezi bir yönetim altında örgütleme fonksiyonunda bulmaktadır. Bu örgütlenmenin temeli, yine fonksiyonundan aldığı otoriteyle toprağın mülkiyetini elinde bulunduran başbuğun, yani sultanın göçebe kabile reislerine bir yeri mülk olarak değil, gelirinden yararlanmak üzere ikta etmesinden doğmuştur.

Bununla birlikte göçebe nüfus akınının devamı, üretim güçlerinin yetersizliği yüzünden tüketim sorununun varlığını sürdürmesine yol açmış, bu da, sorunun çözümü yolunda savaş ve fetihleri zorunlu kılmıştır. Savaş ve fetihler bir ordu şeklinde örgütlenmeyi gerektirdiğinden, merkezi otoritenin kontrolü altındaki üretim güçleri, bu amaca yöneltilmiş ve bunun sonucu olarak ikta (tımar) sistemine askeri bir nitelik kazandırmıştır. Böylece ikta (tımar) dağıtımı, askeri hizmetlere bağlanmış ve ikta sahiplerinden, askeri bir görevi yerine getirmeleri yani belli bir miktar askerle sefere katılmaları istenmiştir.

Gerçekten, Selçuk bey ve oğulları, devletin kurucusu olan Tuğrul ve Çağrı Beyler, Kutulmuş ve İbrahim İnal'lar birer Türkmen beyi oldukları için genellikle Türkmen denilen Selçukluların[(107)] ana dayanağı göçebe Türk kütleleri olmuştur.[(108)] Oğuz boylarından meydana gelen göçebe Türkmenler, sultan tarafından beylerine ikta edilen yerlerde yaylak ve kışlaklar arasında dolaşan yoğun güçlerdir. Yalnız Anadolu'yu istila eden Türkmenlerin sayısı 550-600 bin olduğu tahmin edilmektedir. Ama bütün imparatorluğa yayılmış olanlarla aralıksız gönderilen yeni boyların toplamı bir milyona yakın olarak kabul edilebilir. Selçuklu İmparatorluğu'nu meydana getiren ülkelerin büyük bir çoğunluğu Türkmenler tarafından fethedilmiştir.[(109)]

(107) İ. Kafesoğlu: *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 161.
(108) F. Köprülü: a.g.y., s. 226.
(109) İ. Kafesoğlu: a.g.y., s. 161-162.

Görüldüğü gibi göçebe Oğuzlara dayanarak Horasan'da egemenlik kuran Selçuklu Devleti, yalnız onları değil, çeşitli nedenlerle Orta Asya'dan sürekli olarak göçen diğer Türk kabilelerini de yerleştirmek zorunda kalmışlardır. Horasan ve İran'ın diğer kesimleri bu yoğun kütlelerin bütünüyle yerleşmesine elverişli olmadığından Selçuklular için Batı'ya doğru yeni istila hareketleri zorunlu olmuştur. İşte Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi bu türlü bir zorunluğun sonucudur. Reislerine bir yer ikta edilen Türk kabileleri, kısmen eski şehirlere yerleşerek, kısmen de yeni köyler kurarak toprağa bağlanmaya, göçebe hayatından çıkmaya başlamışlardır. Ama Doğu'dan yeni Türk kabilelerinin –özellikle Moğol istilasından sonra daha geniş ölçüde– Anadolu'ya gelmeleri, bir kısım göçebelerin yüzyıllarca bu sosyal örgütü sürdürmelerine yol açmıştır.[110]

Gerek Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun gerekse Anadolu Selçuklularının yıkılışına kadar uygulanan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda da bazı değişikliklerle süregelen toprak düzeninin en kesin ve en belirgin şeklini aldığı dönem, Melikşah ve Nizam ül Mülk dönemidir.

Nizam ül Mülk, Türk ordu örgütünün temellerini toprak sorunuyla birleştirerek ve ordu kuruluşunu ön plana olarak "Askeri İkta" sisteminin temellerini belirlemiştir:

Bu yeni düzen gereği, imparatorlukta bütün mülkün sahibi olan sultanın şahsına ait bulunan ve "has" adını taşıyanların dışında kalan topraklar, küçük parçalara ayrılarak görev karşılığında kumandan ve askerlere verilmiş ve bunlardan savaş için her an sultanın buyruğuna hazır olmaları istenmiştir. Böylece bir yandan ordunun devlet hazinesine yük olması önlenmiş, öte yandan kendi iktalarının geliriyle geçindikleri ve toprağın işlenmesi kendi yararlarına olduğu için, askerlerin toprakla yakından ilgilenmeleri sağlanmıştır.[111]

---

(110) F. Köprülü: a.g.y., s. 226-228.
(111) İ. Kafesoğlu: a.g.y., s. 163-165.

Bu dönemin kanunları hakkında eldeki en önemli kaynak, Nizam ül Mülk'ün *Siyasetname*'sidir:

Türk sosyal organizasyonu gereği, bütünüyle sultanın malı sayılan imparatorluk toprakları, "has", "ikta" ve "haraci" topraklar olmak üzere üçe ayrılmıştır. Has topraklar, büyük sultanın kendi şahsına ait olan topraklardır ki, halkın işlediği parçalardan toplanan vergiler, "İhtiyat Hazine"ye yatmaktadır.

İkta topraklar, savaş gücünün ağırlık merkezi olan (ve bir kısmı ikta verilmeden maaşa bağlanan)(112) "Hassa Ordusu"nun üyelerine ülkenin çeşitli yerlerinde verilen ve taşrada oturup seferlere asker götürerek katılanlara dağıtılan topraklardır.(113) Mülkiyeti sultana ait olan küçük askeri mukataalar fiilen askerlik hizmetinde bulunanlara verilmekte ve babadan oğula aktarılmaktadır.(114)

Öte yandan, hanedandan olanlara, emirlere ve devlet büyüklerine, askeri bir kuvvet beslemek koşuluyla veya bir hizmet karşılığında verilen "mukataa"lar'da hukukça değil, "fiilen" irsidir. Gerçekten her yeni tahta çıkan hükümdarın, iktaı yenilemesi, ikta sahibinin ölümü veya azli halinde "ikta beratları"nı varisler adına onaylaması gerekmektedir.(115)

Siyasetname'deki kesin kurallarla reayanın ikta sahibi tarafından ezilmesi de engellenmiştir. Bu kurallara göre, vergi zamanı gelmeden halka hiçbir yükümlülük yüklenmemeli ve bir memurun köylüden yükümlü olduğundan fazla para alması halinde bu para köylüye geri verilmelidir.(116) İkta sahipleri, halktan sadece yasaya uygun vergiler (mali hak) almakta ve bunu da iyilikle ve zor kullanmadan yapmak zorunda kalmaktadır. Vergisini ödemiş alan kimsenin canı, malı, karısı ve çocuklarının geleceği güven altındadır. Reayanın "gasb"a karşı korunmuş olan taşınabilir ve taşınamaz

(112) F. Köprülü: a.g.y., s. 223.
(113) İbrahim Kafesoğlu: a.g.y., s. 164.
(114) F. Köprülü: a.g.y., s. 225.
(115) F. Köprülü: a.g.y.
(116) Nizam-ül Mülk: *Siyasetname*, Bölüm 4.

malları üzerinde ikta sahibinin hiçbir hakkı yoktur. Bu kuralı hiçe sayan ikta sahibi, elinden topağı alınarak ibret için cezalandırılır. Herkesin, imparatorluk toprağının sultana ait olduğunu, ikta sahibi ve emirlerinse yalnız bu toprakları gözetlemekle yükümlü bulunduğunu bilmesi gerekir. Vergi memurlarının, bulundukları bölgede güç kazanarak halkı ezmemesi için her üç yılda bir yerleri değiştirilir.[117]

Kısası, Nizam ül Mülk'ün *Siyasetnamesi*'nde açıkladığı kurallar gereğince, "mukta"lar yani kendilerine toprak ikta edilenler, "reaya", yani çifçilerden yalnız belirli miktarda vergi (mali hak) almaya yetkilidir ve bu yetkiyi de onları ezmeden kullanmak zorundadır. Reayaya haksızlık edenlerin iktaları ellerinden alınacaktır.[118]

Görüldüğü gibi, ikta sahibine karşı korunan reayanın güvenliği sağlanmıştır. Haksızlığa uğrayan reayanın doğrudan doğruya "Büyük Divan"a başvurma hakkı vardır. Köylü, bulunduğu yerde çalışmak zorunda değildir ve gereğinde oradan göçebilir. Bununla birlikte, reaya, elindeki toprağı ancak işlemesi halinde kullanma hakkına sahiptir ve toprak sadece erkek çocuğa intikal etmektedir.

Bu türden toprakları işleyenlerden, İslami ilkelere göre "öşür" alınır. Bunun dışında bölgelere göre değişen bazı "örfi" vergiler de vardır.[119]

Üçüncü bir küme meydana getiren "haraci" topraklarsa, fethedilen yerlerde Müslüman olmayan prenslerin elinde bırakılarak, İslami ilkelere göre haraca bağlanan topraklardır.[120]

Görüldüğü gibi, İslamlıktan etkilenmiş ama eski Türk geleneklerinden de büsbütün sıyrılmamış olan Selçukluların toprak sistemi, bir "askeri ikta" sistemidir.[121] Böylelikle ilk olarak Büyük

(117) Nizam-ül Mülk: a.g.y., Bölüm 5.
(118) F. Köprülü: a.g.y., s. 221-222.
(119) İ. Kafesoğlu: a.g.y., s. 165-166.
(120) İ. Kafesoğlu: a.g.y., s. 166.
(121) O. Sencer - M. Sencer: a.g.y., s. 50.

Selçuklu İmparatorluğu'nda belirli bir askeri görev karşılığında askeri iktalar, yani tımarların meydana getirildiği ortaya çıkmaktadır.(122)

1157'de yıkılan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndan doğan Türk devletlerinde de "askeri mukataa" sisteminin sürdürüldüğü görülmektedir. Örncğin Halep Atabeklerinde veraset yoluyla erkek çocuğa geçen askeri mukataaların varlığına rastlanmakta, Selçukluların devamı olan Eyyubiler ve Harzemşahlar devletinde de ikta sistemi ve askeri mukataaların geçerliğini sürdürdüğü bilinmektedir. Yine Büyük Selçukluların diğer bir uzantısı olan Harzemşahlarda da soyaçekime dayanan ikta sisteminin ve askeri mukataaların bulunduğu anlaşılmaktadır.

Büyük Selçukluların ardılları olan bu devletlerde süregeldiği görülen ikta sisteminin Anadolu Selçuklularında yürürlükte kalması doğaldır.(123)

Büyük Selçuklu Devleti Anadolu'da, miri toprak rejimi uygulayarak tarım topraklarını devletin malı saydığı için 13. yüzyılda, Batı uçlarında Güney veya Güneydoğu Anadolu bölgelerinde çoğunlukla göçebe, Orta Anadolu ve dolaylarında yerleşik durumda olan Türkler, tasarruflarındaki topraklarda devletin kiracısı veya yarıcısı sayılmışlardır. Anadolu'nun tarımcı eski Hıristiyan halkı da aynı kurala bağlanmıştır. Devlet kendi hizmetinde bulunan kumandanlara ve Türkmenlerden tutulan atlı askerlerine nakdi ücret yerine miri topraklardan alacağı vergileri "ikta" olarak bıraktığı için "raiyet" adını taşıyan köylüler, köy ya da birkaç köy halinde ikta sahibine bağlıdır. Bununla birlikte köy topluluğu, aşiret karakterini ve örgütünü koruması halinde, başlarındaki beylerin yönetiminde az çok bir özerkliğe sahiptir ve devlete ya da ikta sahibine Kanunname'de türleri yazılı vergileri değil, ancak yıllık belirli miktarda bir "mukarrerat"ı vermektedir.

---

(122) F. Köprülü: a.g.y., s. 222.
(123) F. Köprülü: a.g.y., s. 229-230.

Anadolu'da miri toprak sistemi, diğer İslam ülkelerine oranla daha gelişmiş bir şekilde başlamakla birlikte, 13. yüzyılda bu sistem çözülme durumundadır. Gerçekten devlet, fetihçi ve savaşçı karakterini koruduğu zamanlarda, bütün askeri ve sivil görevliler için gereken masrafları genellikle tarım ürünlerinden vergi şeklindeki gelirlerle karşılamıştır. Ama 13. yüzyıl ortalarındaki durum, devletin kuruluş döneminden çok farklıdır.

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun uçbeyi durumunda olan Anadolu Selçuklu Devleti, fetihçi bir karakter taşımış ve dayandığı ana politik kurum da askeri iktalar, yani miri sayılan fethedilmiş toprakların Türkmen kökenli askerlere maaş olarak bağlanmasından doğan ordu olmuştur.

"Sipahi" adını taşıyan bu askerler, gelirleri kendilerine bırakılan köylerde oturmakta ve gereğinde, çağrıldığı zaman sultanın hizmetine görmektedir. İkta sahipleri yaşlandıkları ya da öldükleri zaman, çocuklarına ancak görevlerinin ilk aşamasındaki iktalar geçmekte, sonradan kazandıklarıysa ya miriye gitmekte ya da o göreve yeni atanan kimseye verilmektedir. Bu durumda, devlet görevlilerinin iktalarını kendi adlarına "tescil" ettirmeleri için ancak, görevlerine bağlı ikta toprağını vakfettirmeleri yolu kalmaktadır. Sipahiler veya emirler, görevleri gereği yararlandıkları toprakları vakfa bağladıklarında, bir yandan bir hayır kurumu meydana getirmiş olmakta, öte yandan da yönetimini ve gelirinden belli bir kısmını çocuklarına bırakarak onlara geçim kaynağı sağlamış olmaktadır. Miri toprakların böylece devlet görevlileri, bazan da sultanın kendisi tarafından vakfa aktarılması gibi –İslami hukuk kurallarına aykırı– bir metodun uygulanması, ikta sisteminin ve buna bağlı olarak askeri örgütün değişmesine yol açmıştır.

Bu bakımdan, Kösedağ Savaşı sıralarındaki Türk ordusu, Selçukluların Anadolu'yu fethettikleri zamandan bütünüyle farklı olmak üzere, büyük bir çoğunlukla, sultan, divan ve emirlerin masraflarıyla beslenen derlenmiş ücretli askerlerden meydana gelmiştir. Kısası, miri topraklara kaydıktan ve bir kısmı devlet ricalince

geniş malikaneler haline getirildikten sonra iktalı sipahi önemini yitirmiş, bunun sonucunda da devletin askeri gücü zayıflamıştır. (124)

• *Osmanlılarda Toprak Rejimi*

Moğol İlhanlılarının Anadolu'yu istilalarından sonra 1308 yılında Anadolu Selçuklu Devleti kesin olarak yıkıldığında, merkezi otoritenin zayıflamasıyla çoktan beri varlıklarını sürdüren bazı feodal unsurlar bağımsızlık kazanarak Anadolu Türk Beylikleri döneminin başlamasına yol açmıştır.(125)

Anadolu Türk Beyliklerinin sosyo-ekonomik kurumlarıyla ilgili belgeler az olmakla birlikte, 15. ve 16. yüzyıllara ait Arazi Tahrir Defterlerindeki kayıtlara göre, "reaya" adını taşıyan halk, "ikta reayası", "vakıf reayası" ve "mülk reayası" olarak üzerinde yaşadığı toprağın durumuna göre adlandırılmıştır. Beylikler döneminde toprakların "ikta", "vakıf" ve "mülk" olarak ayrıldığı görülmekle birlikte, ikta toprakların özel mülk veya vakıf topraklara oranla önemini kaybettiği anlaşılmaktadır.(126)

Kısası, Beylikler döneminde, Hamitoğulları, Aydınoğulları, Menteşoğulları ve İsfendiyaroğulları gibi Anadolu Beyliklerinde "askeri mukataa", yani tımar sistemine rastlanmakla birlikte merkezi otoritenin ortadan kalkışıyla, askeri görevlere bağlı toprak rejiminin soysuzlaştığı, malikanelerin yayılmaya başladığı ve Batı Feodalitesini andıran kurumların belirdiği görülmektedir. Gerçekten bu dönemde Anadolu Beyliklerinin topraklarının büyük bir kıs-

---

(124) M. Akdağ: Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, s. 14-27.

(125) O. Sencer: Türkiye'nin Toprak Sorunlarına Tarihsel Açıdan Bir Bakış, Sosyoloji Dergisi, sayı 17-18.

(126) İsmail Hakkı Uzunçarşılı: 14. ve 15. Asırlarda Anadolu Türk Beyliklerinde Toprak ve Halk İdaresi, Türk Tarih Kongresi, II.

mı, "malikane"ler ve "evlatlık vakıf"lar haline girmiştir. Mülk toprak alışverişinin çokluğunu gösteren kayıtlar bu olguyu doğrulamaktadır. Evlatlık vakıflar, toprakta, taşınabilir mülklerden ayrı bir miras hukuku tanımayan İslam hukukunun toprağı bölücü niteliğini gidermek ve toprak soyluluğunu sürdürmek amacıyla bulunmuş bir çözüm yoktur. Bu şekilde mülklerini vakıf haline sokanlar, bir kısım mirasçıları haklarından yoksun bırakarak ailenin konumunu korumak istemişlerdir. Bu vakıflar bir devlet kurumu niteliği taşıyan, tüzel kişiliği olan ve kamu yararını amaç edinen vakıflardan farklıdır.(127)

Öte yandan Bizans toprakları üzerinde feodal nitelikte bir yapının belirdiği görülmektedir.

Bizans tarihinde imparatorların, merkezi imparatorluk düzeninin korunması için malikane sahipleriyle yaptıkları uzun mücadeleler, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulduğu sıralarda beyler lehine sonuçlanmış ve büyük bir kısım toprakların mülkiyeti malikane sahiplerinin ve kilisenin eline geçmiştir.

Bizans'ta mutlak aile mülkü (*Baştina*) ile askeri görevlere bağlı dirlik (*pronia*) şeklinde tımarlar vardır. Üzerinde kolonların ve yarıcıların çalıştırıldığı mülkler, gittikçe küçük toprak mülkiyeti ve serbest köylü işletmesi aleyhine büyümüş ve toprakların büyük kısmı, kilise ve malikane sahiplerinin ellerinde toplanmıştır. Bunlar saray ve mahkemeleriyle yerel birer prens durumuna girmişlerdir.(128)

Osmanlı fetihlerini önceleyen dönemde Balkanlar'da da feodal bir yapıya rastlanmaktadır. Gerçekten Sırplar Balkan yarımadasına sokuldukları zaman burada, köle olarak Romalı geniş toprak sahiplerinin toprağını işleyen, her türlü hukuktan yoksun bir yerli halkla karşılaşmışlardır. Sırplar toprağı ele geçirdikleri zaman bu yerli halkın içinde bulunduğu koşulları değiştirmemiş ve Romalı beylerin rolünü üzerlerine almışlardır. *Mjeropştina* denilen topraklar

(127) Ö.L. Barkan: Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri, Türk Tarih Kongresi II.
(128) Ö.L. Barkan: Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları, Ülkü, sayı 60, s. 62.

üzerinde çalışan ve *mjeroph* adını taşıyan bu kütlelerin hukuki statüleri kölelerin aynıdır. Sırbistan'da mjeroph sınıfının dışında, toprak sahiplerine vergi veren bir köylü sınıfı daha vardır ki,(129) bunlar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reaya ile karşılaştırılabilir bir hukuki statüye sahip(130) olan *sokalnik*lerdir.

Gerçekten Sırp İmparatoru Etien Duşan (1332-1355) döneminin Kanunname'sinden köylünün çoğunluğunun, başkalarına ait toprak üzerinde çalışan ve toprak sahibine kira veren yarıcılar ve angaryayla beyin topraklarını işlemek zorunda olan toprak kölelerinden meydana geldiği anlaşılmaktadır.(131)

Bosna'da toprak durumu Sırbistan'dan biraz daha farklıdır. *Kmet* adını taşıyan köylünün düzeyi *mjeroph*'dan çok daha yüksektir. Toprağı belirli bir kira karşılığında irsi olarak kullanan kmet, toprak sahibi tarafından kendisine kullanma hakkı bağışlanmış bir kimsedir. Toprağa bağlı olan her *kmet*, işletmek üzere kendisine verilen ve gelirinden her yıl belli bir payı toprak sahibine vereceği *Kmetovştina*'lar dışında, *zlatica* denilen ve üzerine evini kurup meyva ve sebze ekebileceği, vergi yükümlüğü olmayan bir küçük toprağı da kullanmaktadır.(132)

Görüldüğü gibi Ortaçağ'da Bosna'da, toprak sahiplerinin toprağını işleyen *kmet*'ler ve *baştina* (miras) olarak adlandırılan toprakların sahibi olan soylu *vlastelin*ler olmak üzere iki sınıftan meydana gelen toplum yapısı, tam bir feodal nitelik taşımaktadır.(133)

Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nda kalıntıları 15. yüzyılın sonlarına kadar istisnai bir mülkiyet ilişkisi olarak süregelen ve ilgili bir kanunnameden anlaşıldığına göre, "kadim hatta antik" bir sistem olan ortakçı kullar sisteminin varlığı da(134) Osmanlı Devle-

---

(129) Ciro Truhelka: Bosna'da Arazi Meselesinin Tarihi Esasları: T.H.İ.T. Mecmuası, s. 44-46.

(130) O. Sencer - M. Sencer: *Türkiye'de Toprak Mülkiyeti Sorunu*, s. 57.

(131) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 62.

(132) C. Truhelka: a.g.y., s. 46-51.

(133) C. Truhelka: a.g.y., s. 52-56.

ti'nin kuruluş döneminde karşılaştığı toprak rejiminin feodal bir temele dayandığını ortaya koymaktadır. Örneğin Fatih'in Mora'dan, Arnavutluk'tan ve diğer fethedilen yerlerden esirleri İstanbul kırlarına sürüp kurduğu 180 kadar köyde uygulanan bu sistemde, ortakçı kulların serflerle aynı statüde olduğu görülmektedir. Bu sistem gereğince ürünlerinin yarısını sahibine vermek zorunda olmak bakımından ortakçı sayılan bu kullar, toprağa bağlılıkları, yani iş ve yer değiştirme özgürlüğüne sahip olmamaları, kendi aralarında evlenmek zorunda olmaları, miras bırakma hakkından yoksun bulunmaları bakımından[(135)] feodal dönem Avrupasındaki serflere benzemektedirler.

İşte Anadolu ve Balkanların bir feodallaşme sürecine girdiği dönem Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi olmuştur.

Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda üretim güçlerinin merkezi kontrolunu sağlayan askeri tımar rejiminin uygulanmasına yol açan koşulların, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş döneminde, daha da belirgin olarak bulunduğu görülmektedir.

Gerçekten göçebe Oğuz kütlelerine dayanarak Horasan'da egemenlik kuran Selçuklu İmparatorluğu zamanında, çeşitli nedenlerle Asya steplerinden sürekli olarak akıp gelen Türk kabilelerini toprağa yerleştirmek ve geçimlerini sağlamak zorunluluğu[(136)] bir yandan toprakların merkezi kontroluna ve askeri görevlere bağlanmasına yol açan tımar rejimini doğurmuş, bir yandan da Batıya doğru yeni istila hareketlerinin nedeni olmuştur. İran'da, Güney Kafkasya'da Türklerin çoğalması ve özellikle Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi bu türlü bir zorunluluğun sonucu olarak belirmiştir.[(137)]

Bir kısım göçebe Türklerin toprağa yerleşmelerine rağmen, üretim güçlerinin artan nüfusun ihtiyacını karşılayamayışı yüzünden

---

(134) Ö.L. Barkan: Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü, Ülkü, sayı 53, s. 337-338.

(135) Ö.L. Barkan: *Türk Hukuk Tarihi*, s. 127-128.

(136) F. Köprülü: Bizansın ...., s. 226.

(137) F. Köprülü: a.g.y., s. 226.

doğudan göç eden Türk kabilelerinin özellikle Moğol istilasından sonra daha geniş ölçüde Anadolu'ya gelmeleri burada da önemli bir nüfus artışına yol açmıştır.

Gerçekten Türk tarihinde bir dönüm noktası olan Malazgirt Savaşı sonunda, bütün Anadolu Oğuz boyundan Türklere açılmış, Türklerin Anadolu'ya göçüşleri çok kısa bir süre içinde ve çok hızlı olmuştur. Bu yüzden Rum Selçuklu Türkiyesi'nin insan unsurunu büyük bir çoğunlukla göçebe Oğuzlar (Türkmenler) meydana getirmiştir.[(138)]

Kısası, XI. yüzyıldan başlayarak Türklerin Anadolu'yu işgalinden sonra nüfus büyük bir artış göstermiş[(139)] ve Anadolu Selçuklu Devleti bu nüfusu Bizans'a, komşu uçlara yöneltmiştir.

Öte yandan 1220 yıllarından başlayarak Moğol istilaları yeni Türk kabilelerini Küçük Asya'ya sürmüş, Moğol baskısından, özellikle de vergi ağırlığından kurtulmak isteyenler, Bizans'a komşu sınırlara sığınmışlardır.[(140)]

Kösedağ yenilgisinden (1243) sonraki dönemde, Ahlat, Erzurum, Harput, Malatya gibi Selçukluların birer uygarlık merkezi olan şehirler yıkılmış, Sivas, Kayseri, Konya, Kırşehir, Aksaray gibi şehirler de Anadolu'nun politik ve ekonomik merkezleri olma özelliğini yitirmişlerdir. İllanı Azam'ın uyruğuna giren Sultanların ve Moğolların baskıları altında yerleşik halk ağır vergilerle de ezilmiş ve bunun sonucu olarak özellikle Bizans'a sınır olan uç'lara büyük bir nüfus akımı başlamıştır. Bu durum bir yandan, eskiden ağırlık merkezi Safranbolu, Eskişehir, Denizli ve Antalya çizgisinin doğusunda olan Selçuklu Türkiyesi'nin yıkılmasına, öte yandan Bizans uçlarına yığılan bu kütlelerle, bütün Marmara ve Ege çevrelerinin kısa bir sürede işgaline yol açmıştır.[(141)]

Böylece Selçuklu Devleti'nin çöküşüne paralel olarak Malazgirt Savaşı'ndan sonra görülen istila hareketlerine benzer yeni bir

(138) M. Akdağ: *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, s. 1-2.
(139) M. Akdağ: a.g.y., s. 370.
(140) Paul Wittek: *Menteşe Beyliği*, s. 14-15.
(141) M. Akdağ: a.g.y., s. 379-380.

ilerleme olmuş, göçlerle yoğunlaşan Türkler, başlarındaki uç beylerinin yönetiminde Ege Bölgesi'ni, Marmara çevresini ve Balkan Yarımadası'nın Edirne'ye kadar olan kesimlerini hızla ele geçirmişlerdir.[142]

İşte bu koşullar altında kurulmaya başlayan Osmanlı Devleti, Anadolu'da, özellikle, uçlarda büyük bir artış göstermiş olan nüfusun doğurduğu beslenme sorununun çözümü yolunda üretim güçlerini merkezi bir kontrol altına alan bir sistem kurmak zorunda kalmıştır. Bu sistemin temeli, tımar rejimi olmuştur. Üretim güçlerinin kısıtlılığı, nüfusun doğurduğu tüketim ihtiyacının karşılanması için savaş ve fetihleri de gerektirdiğinden, tımarlar askeri görevlere bağlanmış ve böylece sosyal yapı merkezi bir otorite altında bir ordu şeklinde örgütlenmiştir.

Üretim güçlerinin bu merkezi kontroludur ki, Osmanlı Devleti'nde mülkiyet ilişkilerini belirleyen komünal (miri) toprak rejiminin temeli olmuştur. Başka bir deyimle, merkezi otoritenin üretim güçlerini kontrol altına almasıyla, toprak üzerinde bireyselleşmeye başlayan mülkiyet giderilmiş ve komünal mülkiyet yaygınlaştırılmıştır. Böylece bireyin, toprağın mülkiyetine değil, sadece tasarruf hakkına sahip olduğu bir sistem doğmuştur.

Bu bakımdan Osmanlı Devleti, karşılaştığı feodalleşme doğrultusundaki toprak sistemini, merkezi bir yönetimle, yani üretim güçlerini merkezi bir kontrol altına alan bir düzenle, ortadan kaldırmaya yönelmiştir. Bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş döneminin, Anadolu ve Rumeli'de feodallaşme süreci içindeki bir yapıyı, farklı bir mülkiyet ilişkileri temeline dayanan bir yapıya dönüştürme dönemi olduğu söylenebilir. Bu sistem bireylere toprağın mülkiyetini değil, sadece tasarruf hakkını veren doğrudan komünal mülkiyet, yani miri toprak sistemi veya tımar sistemidir.

Göçebe kabile reisleri olan Osmanlı beyleri egemenlik hakkını

---

(142) M. Akdağ: a.g.y., s. 385-386.

diğer uç beyleri gibi, ya Ertuğrul Bey'e Karacadağ'da(143) ya da Osman Gazi'ye Söğüt-Domaniç yöresinde verilen ikta (tımar)(144) şeklinde Anadolu Selçuklu sultanlarından almışlardır.

Şöyle ki, Aşıkpaşazade'ye göre "Göçer evlû halktan ihtiraz (çekinen) eden" "Acem padişahları, ittifak ettiler kim bu göçer evlû Türki kendülerün üzerinden ırağ edeler." "Ol göçer evlerün ulularından Süleymanşah Gazi'yi ilerü çektiler, elli bin miktarı Türkmen ve Tatar evin kaşdılar. Varun Rumda gaza edün dediler" Böylece Anadolu'ya geçen Süleymanşah'ın oğlu Er Dunrıl (Ertuğrul), babasının ölümünden sonra "bir dört yüz miktarı göçer ev ile" "vilayeti Rum"da kalıp, oğullarından Saru Yatı'yı Sultan Alaaddin'e göndererek "bize dahi yurt gösterün, varalum gaza edelüm" demiş, Sultan da, "Karaca Hisar ile Bilecük arasında Söğüdü bunlara yurt göster"miş, "Domaniç dağını ve Ermeni Belini bunlara yayla ver"miştir.(145)

"Er Dunril Gazi zamanında ceng ve cidal ve kital" olmamış, "yaylaklarında yayla"mışlar, "kışlaklarında dahi kışlamışlar"dır.(146) "Atasının yerine layık görülen Osman Gazi"de bir süre barış içinde yaşadıktan sonra fetihlere girişmiş ve ilk fetihlerle birlikte Selçuklulardan aktarılmış bir kurum olarak tımar sistemi uygulanmaya başlamıştır.(147) Gerçekten Osman Gazi "Karahisar Sancağı kim ona in öni derler, oglı Orhan Bege verdi. Ve subaşılığın kardaşı Gündüz'e verdi. Yar Hisarı Hasan Alpa verdi. İnegöli Durkut Alp'a verdi. Kayınatası Ede Balı'ya Bilecük hasılın (gelirini) tımar ver-

---

(143) M. Akdağ: *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, s. 121.

(144) İ.H. Uzunçarşılı: *Osmanlı Tarihi*, c. I, s. 19.

(145) Aşıkpaşaoğlu: *Tevarihi Ali-i Osman*, Bab. 2.

(146) Aşıkpaşaoğlu: a.g.y., Bab. 2.

(147) Osman Gazi'nin, hükümdarlık geleneğinin sonucu, daha bağımsızlığını ilan etmeden, bazı timarlar vaadettiği anlaşılmaktadır. Örneğin gördüğü gibi düşü yorumlayarak Osman Gazi'ye padişahlığı muştulayan Ede Balı'nın yanındayken bir mürid "Eyidür: Ay Osman sana padişahlık verildi. Biz dahi şükrana gerek. Osman Gazi eyidür: Her ne vaktın kim padişah olam, sana bir şehir vereyin, dedi, Derviş eyidür: Bize şu köyceğiz yeter. Şehirden vaz geldük, der. Osman Gazi kabul etti." Aşıkpaşaoğlu: a.g.y., Bab. 4.

di."[148]

Öte yandan, Osman Gazi, "Leblebücü Hisarına vardı. Tekvüri muti olub (boyun eğerek) kurşu geldi. Gene yerinde kodı. Çadırlu tekvüri, Lefke tekvüri muti olub karşu geldiler. Memleketin teslim etdiler. Kendüler Osman Gazi'nün yanında yarar nökerler oldılar. Samsa Çavuş, Eyidür; Hanum, Bana ver bu vilayeti kim bundan gerü yağı olmasunlar. Osmanı Gazi eyidür. Vilayetin bazısını vermezsin, der. Zira bunları vilayetinden çıkarmazsın, der."[149]

Görüldüğü gibi, Osman Gazi ele geçirdiği yerleri tımar olarak yakınlarına, silah arkadaşlarına ve askerlerine vermiş ve boyun eğen "tekvür"leri de, bir askerlik görevi karşılığında yerinde bırakarak tımarlı yapmıştır. Osman Gazi'nin belirlediği şekilde tımarların bağlı olduğu kurallar şunlardır:

"Her kime kim bir tımar verem, anun elinde sebebsüz almayanlar. Ve hem ol öldüği vaktın oğlına vereler. Ve ger (eğer) küçücük dahi olur ise vereler. Hizmetkarları sefer vaktı olıcak sefere varalar ta ol sefere yarayınca."[150]

Başka bir deyimle Osman Gazi'nin uyguladığı tımar sisteminin ilkeleri,

a) Tımarın sahibinin elinden gerekçesiz alınmaması,

b) Sahibi ölünce tımarın oğluna verilmesi,

c) Oğlu ergin değilse, sefere katılacak çağa gelinceye kadar yardımcılarının sefere gitmesidir.

Tımarın gereğinde geri alınabilmesi mülk olarak değil, bir hizmete bağlı olarak verildiğini göstermektedir. Tımarın erkek çocuğa geçmesi ve yetişkin olmaması halinde yerine yardımcılarının sefere gitme yükümlülüğü söz konusu hizmetin askeri bir nitelik taşıdığını ortaya koymaktadır.

Gerek tımar sisteminin gerekse adı geçen ilkelerin genel olarak

(148) Aşıkpaşaoğlu: a.g.y., Bab. 16.
(149) Aşıkpaşaoğlu: a.g.y., Bab. 20.
(150) Aşıkpaşaoğlu: a.g.y., Bab. 15.

Selçuklularda uygulanana benzemesi, Osman Gazi'nin eski bir sistemi sürdürdüğünü göstermektedir.(151)

Orhan Gazi de babası gibi fethettiği yerlerde tımar sistemini uygulamıştır: "Vilayeti tımar (olarak) üleştiren" Orhan(152) "iznigün üzerine" geldiğinde "ol zamanda cemi vilayeti Türk almış idi. tımar erinün elinde tasarruf alınur idi."(153)

Öte yandan, fethedilen yerlerde bulunan tımarların eski sahiplerinin elinde bırakıldığı görülmektedir: Örneğin Vilayeti Karası'nın "halkı dahi muti ve münkad oldılar. Vilayetün kadimleri geldiler. Tımarlu tımarında mukarrer oldılar."(154)

Bu uygulamanın ele geçirilen diğer beyliklerde de tekrarlandığı anlaşılmaktadır. Örneğin I. Murad, Hamidoğulları Beyliği'nden satın aldığı kasabalarda, adı geçen beyliğe ait tımarlara rastlayarak bunların beratlarını kendi tuğrasıyla yenilemiş, Yıldırım Bayezit de Aydınoğulları ve Menteşoğulları'ndan aldığı topraklarda aynı işlemi tekrarlamıştır.(155) Osmanlı Devleti Anadolu'ya yeni topraklar aldıkça her zaman bu yola başvurmuş ve eski tımar sahiplerini yerlerinde bırakmıştır. –Fatih'in de İsfendiyaroğulları ülkesini ele geçirdiği zaman başvurduğu– bu sistem, yeni bir egemenliğin kolaylıkla ve sarsıntıyla yol açmadan kurulmasını sağlamıştır.(156)

Rumeli fetihleri sırasında tımar sistemi orada da uygulanmaya başlanmış, hatta ilk fethedilen Gelibolu yöresi, Yakub Ece'yle Gazi Fazıl'a tımar olarak verilmiştir. I. Murat döneminde Rumeli fetihleri daha çok önem kazandıktan sonra, Anadolu'dan bir kısım halk ve bazı Türk aşiretleri Rumeli'ye aktarılmaya başlanmış ve bu durumla tımar örgütü daha da yaygınlaşmıştır.(157)

---

(151) F. Köprülü: Bizans'ın..., s. 232.
(152) F. Köprülü: a.g.y., s. 232.
(153) Aşıkpaşaoğlu: a.g.y., Bab. 32.
(154) Aşıkpaşaoğlu: a.g.y., Bab. 36.
(155) İ.H. Uzunçarşılı: 14. ve 15. Asırlarda Anadolu Beyliklerinde Toprak ve Halk İdaresi, Türk Tarih Kongresi II, s. 502.
(156) F. Köprülü: a.g.y., s. 231.
(157) F. Köprülü: a.g.y., s. 232.

Gerçekten Osmanlı fethi, önce tımar sisteminin yerleşmesi anlamına gelmiştir. Çünkü bir ülkede toprakların il yazıcıları tarafından sayılarak (tahrir) tımarlara bölünmesi, fethin son ve kesin aşamasını meydana getirmiştir.(158)

Kısası, tımar sistemi ve kul sistemi, sultanlara eski feodal ve aristokratik unsurları, merkezi hükümet zararına egemenlik sürmekten fiili olarak engelleme imkanı vermiştir. Bu da aşamalı olarak başarılmış ve mutlak bir otoritenin merkezi yönetimiyle, fethedilen topraklardaki çeşitli unsurların ağır ağır bütünlemesiyle tamamlanmıştır.(159) Başka bir deyimle, fethedilen yerlerde yerel otoritelere başlangıçta bir hoşgörüyle davranılmış ve bunlar zamanla merkezi yönetim örgütü içinde özümlenmiştir.

Gerçekten örneğin tımar sisteminin Çelebi Mehmet döneminde yerleştiği Arnavutluk'ta Osmanlılar yerli senyörlere karşı uzlaştırıcı bir politika gütmek zorunda kalmışlardır. 1431 tarihli bir deftere göre, Avranya sancağında bulunan 335 tımarın % 30'u Müslüman Türklerin, % 20'si boy kulları yani beylerbeyi, sancakbeyi ve subaşıların, Müslüman kölelerin, % 20'si din adamları veya içoğlanı, yeniçeri gibi padişah kullarının, % 18'i Hıristiyan tımar erlerinin elindedir. Kalan % 12'sininse sahibi bilinmemektedir.

Bu durum, piskopos ve metropolit gibi tımarlı Hıristiyan din adamlarının yanında, birçok Hıristiyan askerinin de tımar tasarruf ettiğini göstermektedir. Genellikle 3000 akçenin üstündeki tımarlara sahip Hıristiyan tımar erlerinin kökü, fetihten önceki Hıristiyan senyör ve sipahileridir. Osmanlılar, haraç alan yerli Hıristiyan senyörleri fetihten sonra tımar kadrosu içine almışlardır. Tımar kadrosu içine girmiş olan bazı Hıristiyan senyör aileleri bir iki kuşak sonra Müslüman olmakta ve imparatorlukla kaynaşmaktadır. Bununla birlikte, bazı senyör ailelerin, tımarlarını korumakla beraber

---

(158) H. İnalcık: 1431 Tarihli Timar Defterine göre Fatih Devrinden önce Timar sistemi, IV. Türk Tarih Kongresi, s. 135.

(159) H. İnalcık: Ottoman Method of Conquest, Studia Islamica, s. 122.

üç kuşak Hıristiyan kaldığı da görülmekte ve tımara geçmek için Hıristiyan olmaları bir engel niteliği taşımamaktadır. Bu yalnız Arnavutluk'a özgü bir durum değildir. Bütün Hıristiyan gruplarına Bosna'da, Sırbistan'da ve Bulgaristan'da da rastlanmaktadır.(160)

Örneğin Bosna'nın Fatih zamanında fethi üzerine Osmanlılar, İslamlığı kabul edip etmeyişlerine bakmaksızın, soyluların ayrıcalıklarını onaylayarak onları miraslarının varisleri olarak bırakmıştır. Örneğin Bosna voyvoda ailelerinden gelenler, Türk istilasından sonra yalnız voyvoda ünvanını korumakla kalmamışlar, belki buna ait görev ve ayrıcalıklarını da korumaya devam etmişlerdir. Fatih'in 1472'de Hersek eyaletine bağlı Pasangibeg sancağına ilişkin bir fermanında "tımar ve baştina"ların ayrı ayrı belirtilmesinden de anlaşıldığı gibi, Bosna'nın fethini izleyen ilk on yıl içinde özel mülk toprakların varlığı kabul edilmiş ve mahkeme sicillerinde "baştina" kelimesi irsen geçen toprak anlamında kullanılmıştır.(161)

Görüldüğü gibi başlangıçta, yerli beylerle halk arasında sosyal ilişki şekillerini, karşılıklı yükümlülükleri düzenleyen kanunlar ve uzun süre kişiler de değiştirilmiş değildir. Gerçekten, belirtildiği gibi, özellikle Anadolu Beylikleri kesiminde birçok sipahinin Osmanlılardan önceki dönemlere ait "ümerai salife beratile" tımarı kullanmakta devam edişi, buralarda toprak sahiplerinin değiştirilmemiş olduğunu göstermektedir. Öte yandan, II. Beyazid, hatta I. Selim zamanında düzenlenmiş bazı defterlerin başında, birçok Doğu Anadolu sancağı için Hasan Padişah, Alaüddivle Bey, Kaytıbay kanunlarının aynen korunduğu görülmektedir.

Örneğin, Diyarbekir'de çeşitli sancaklara ait kanunnamelerin başında "Tafsili kanunnamei ber mucibi kanunu Hasan Padişah (Uzun Hasan)" türünden kayıtların bulunması bazı sancaklarda Uzun Hasan Kanununun olduğu gibi uygulandığının belgesidir. (H. 924)

---

(160) H. İnalcık: 1431 Tarihli ...., s. 135-138.
(161) C. Truhelka: a.g.y., s. 58-62.

Yine "Vilayeti Zülkadiriye"de, Alaüddüvle Bey Kanunu, "sureti kanunnamei Alaüddüvle Bey nukile anil asıl bilatagyir velâtebdil" başlığıyla yürürlükte tutulmuştur. (H. 890)

Yine, H. 925 tarihli Adana ve Sis sancaklarına ait bir nüfus ve vergi defterinde "Kanunnamei Sultan Kayıtbay", H. 959 tarihli Basra defterinde de "Kanunnamei livayı Basra der zamanı Arab" olduğu gibi kaydedilmiştir. Buralarda yerli beyler de uzun süre değişmemiş ve yerli ailelere köylerin evlatlık vakfı veya malikanesini tanımak için örneğin "Alaüddüvle Bey'den mukarrernameleri", "Zülkadürlü Beyleri'nden temessükleri" vb. yeterli görülmüştür.(162)

Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu, başlangıçta büyük bir titizlikle, ayrı bir özellik gösteren, ayrı coğrafya bölgelerinde yaşayan ve ayrı bir etnik grup meydana getiren reayaya uygulayacakları kanunnamelerde yerel özellikleri göz önüne almışlardır.(163)

Bununla birlikte, Osmanlı Devleti, zamanla ve elverişli koşullarda bu kanunları değiştirerek kendi sistemini yaygınlaştırmıştır: Örneğin "Bayburt ve Erzurum sancakları kitabet olundukta, köhne defterde mukayyet olub Hasan padişah kanunu deyü icra olunan kavanın(e) kabaili reaya (reaya kabileleri) ve tevaifi tüccar ve ahalii masmaliki mahruse mütehammil" olmadığı için "Vilayeti mezbure (adı geçen vilayet) halkına dahi Rum Kanunnamesi emrolunmuş"tur. Gerçekten fetihten bir süre sonra Bozok livasında "refedilen bid'atlar (kaldırılan adetler)"in türü, eskiden belirtilen feodal nitelikteki yükümlülüklere son verildiğini göstermektedir:

"Zülkadirli zamanında, kaşık kuzusu deyü her ağıldan bir kuzu alurlar imiş refolundu ve Bayramlık koyunu deyü her sürüden bayram vakit oldukta bir koyun alınur imiş bu dahi refolundu ve bir nahiyeye Zülkadiroğlu'nun birisi bey nasbolunsa her devletli kişi-

---

(162) Ö.L. Barkan: Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü, Ülkü, sayı 49, s. 39-40.

(163) N. Çağatay: Osmanlı İmparatorluğu Arazi ve Reaya Kanunnamelerinde İlhak Edilen Memleketlerin Adet ve Kanunları ve Istılahlarının İzleri, Türk Tarih Kongresi III, s. 489.

nin sürüsünden selamlık deyü bir koyun alınırmış, bu dahi refolundu. Ve bir zamanda Zülkadirli beylerinin devesi helak olmuş, deve almak için reayadan hallerine göre beşer onar akçe almışlar ol zamandan beri kanununu mukarrerleri olup Deve salgunu deyü salguna sultaninin nısfın alurlar imiş hâlâya deve salgunu dahi ref olundu."

Yine örneğin Malatya Kanunnamesiyle kaldırılan bazı bidatlerin niteliği Osmanlı toprak rejiminin feodal ilişkilerle bağdaşmadığını ortaya koymaktadır:

"Ve sancak beyleri ve subaşıları her yıl, şehirlerden ve kuradan (köylerden) eve bir adem sürüb on on beş gün miktarı ot ve çeltük biçtirüb ve taşıtdırıb Müslümanları işlerinden koyub zülum iderler imiş, bidat olduğu sebebden ref olındı. Sancak beyleri hacetleri olıcak akçeleriyle ırgat dutub biçtireler ayıklattıralar ve taşıtdıralar, reayayı incitmeyeler.

"Ve bağların kanun-ı kadim üzere mukata'ların aldıktan sonra subaşılık ve yazıcılık deyü ikişer akçe alınur imiş ve harman vaktinde buğday ve arpa harz ettiklerinde harman akçesi deyü üçer akçe alırlar imiş güz faslında reayaya kış yegüsi deyü köyden köye bir mikdar buğday ve birer mikdar arpa ve birer davar ve bir mikdar yağ ve bal keçesi olan yerlerden birer keçe ve birer mikdar saman ve otluk salub reayaya müzayaka virürler imiş ve bazı subaşılar nice ademleri ile köyden köye reayaya konub güç ile yem ve yemek alub Müslümanları incidirler imiş ve kış eyyamında reayaya evden eve birer yük odun salarlar imiş.

"Bu cümle emr-i şerif-i padişahiye muhalif bidatler olduğu sebebden ref olundı kanun üzere hakların aldıklarından sonra bir akçe ve bir habbe dahi almayanlar Sancak beyleri ve subaşılar bu asıl kış kerestesi hacetleri oldukta veya reayanın evlerine kendü ihtiyarları ve rızaları ile konduklarında her ne hacetleri olursa narh-ı rûzi üzere akçeler ile alalar ve hiç veçhile reayaya kanuna muhalif te'addi eyleyemeyeler.

"Ve reayanın harmanların kesdüklerinde öşürlerin üzerlerinde

koyub zaman geçirüb sonra narh-ı rûziden ziyade akçelerin alurlar imiş. Ve galle ölçen kimesne ölçülücülük ve yazıcılık ve anbardarlık ve emiri ahurluk deyü alurlar imiş. Bid'at olduğu sebebden ref olındı. Heman olıgeldüği üzere iki baş öşürlerin olduklarından sonra artuk bir akçe ve bir habbe dahi almayalar ve öşürlerin dahi reaya üzerinde koyub akçe almayalar heman kesdükleri gibi anbarlarına dökeler.

"Ve reayadan kanun üzere resmi çiftliklerin alduklarından sonra subaşılar ve sayir sipahiler yol akçesi deyü altışar akçe alurlar imiş. Ve koyun sayıldıkta kanun üzere iki koyuna bir akçe resimlerin aldukdan sonra çubuk akçesi deyü her sürüden ya birer koyun veya birer miktar akçe alurlar imiş. Bid'at olduğu sebepden ref' olundı kanun üzere hakların alduklarından sonra ziyade bir akçe ve bir habbe alınmaya."(164)

Öte yandan, belirtildiği gibi örneğin Bosna'da fetihlerin on yıl sonrasına kadar aşağı yukarı çeşitli tahrirlerden sonra değiştirilmeyen toprak statüsüne ilk müdahale yine Fatih zamanında 1475'te yapılmış(165) ve 922 (1516) tarihli bir kanunnameyle de uygulanmakta olan tımar rejimi değişmez kurallara bağlanmıştır:

"Liva i Bosna'da vaz olınan zeametler ve tımarlar hakkında vaki olan emri alişanı Sultani budur ki, bu defteri cedidi Sultanide vaz olunan zeametler ve tımarlar tebdil ve tagyir olunmaya."(166)

Bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş döneminin belirgin niteliği, Tavaifi mülük anarşisi içinde doğan ve onun zararına gelişen merkezi bir devletin toprak soyluları sınıfıyla uzun bir çatışmaya girişmesi(167) ve bu çatışmanın bir sonucu olarak "malikane" sisteminden "sipahi tımarı"na doğru bir gelişme çizgisi izle-

---

(164) Malatya Livası Kanunu, Ö.L. Barkan: Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, s. 113-114.
(165) C. Truhelka: a.g.y., s. 64.
(166) Ö.L. Barkan: *Kanunnameyi Vilayeti Bosna*, a.g.y., s. 395.
(167) Ö.L. Barkan: Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri, Türk Tarih Kongresi II, s. 1003.

mesidir.[168] Bu politikanın amacı, malikane tipi toprakların sürekli olarak miri topraklara katılması olmuştur. Şer'an her türlü saldırıdan uzak olması gerekirken, her dönemde tımara katılmış özel mülk veya vakıf toprakların varlığıyla ilgili belgelere rastlanmaktadır. Gerçekten İmparatorluk döneminde devlet, malikane şeklinde toprak tasarrufu kadar aile mülkü halinde korunabilmesi için vakıflaştırılmış olan kişisel nitelikteki toprak mülkiyetlerini de gidermekle uğraşmaktadır.[169]

Osmanlı Devleti böylece toprağı devletleştirerek belli bir sisteme bağlamış ve toprağın eski sahibini de toprağın başında bir çeşit devlete bağlı memur haline sokmuştur.[170] Böylelikle, Osmanlı fetihlerinden önce feodal nitelikteki beylere ait sayılan ve toprağı yer yer değişen koşullarla devamlı ve irsi bir kiracı olarak işleyen köylü[171] kişisel bağımlılık ilişkisinden geniş ölçüde kurtarılmıştır. [172]

Osmanlı Devletinin malikane ve aile vakfı türünden toprakları "miri"leştirerek tımar şekline sokma politikası en sistemli şekilde Fatih zamanında uygulanmıştır. Beyazıt zamanına ait defterlerdeki "Merhum Sultan Mehmet zamanında emlak ve evkafa nesih tari olucak bu dahi elinden gitmiş", "vakıf evlat, sonra alınıp tımara verilmek vakfiyesiyle mukarrernameleri bile alınıp zayi olmuş" gibi kayıtlar[173] Fatih döneminde Rumeli ve Anadolu'da tımar sisteminin büyük bir yaygınlık kazandığını göstermektedir.

Tımar sistemi Osmanlı Devleti'nin, bir yandan güçlü bir orduya sahip olmasını ve bu ordunun hazineye yükleyeceği masraflardan kurtulmasını sağlarken, öte yandan kontrol altına alınmasıyla tı-

---

(168) Ö.L. Barkan: Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları, Ülkü, (Mart 1938), s. 61.

(169) Ö.L. Barkan: a.g.y., Türk Tarih Kongresi II, s. 1003-1006.

(170) Ö.L. Barkan: a.g.y., Ülkü (Mart 1938), s. 61.

(171) Ö.L. Barkan: a.g.y., Ülkü (Mayıs 1938), s. 233.

(172) Ö.L. Barkan: Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü, Ülkü, sayı 50, s. 101.

(173) Ö.L. Barkan: a.g.y., Türk Tarih Kongresi II, s. 1004.

marlı sipahilerin derebeyi olarak belirmelerini engellemesine imkan hazırlamıştır.

İlk bakışta bir İslam imparatorluğu olan Osmanlılar'da, toprak hukukunun şeri hukuk kurallarına uygun olması beklenir. İslam hukukuna göre, mülk sahibi bir Müslümandan vergi olarak yalnız öşür ve zekat alınabilir. Kolayca anlaşılacağı gibi, bu iki vergi yükümlülüğü dışında mali bir yükümlülüğü olmayan bir çiftçi sınıfı, imparatorluğun ekonomik yükünü kaldırmaktan uzaktır. İşte köylünün devlete ait topraklar üzerinde kiracı olarak bulunduğu ve sıkı kurallara bağlı olduğu miri toprak rejimi, İslami sistemin gediğini kapatarak şeri hukuk yanında "örfi" hukukun doğmasına yol açmıştır.(174) Bununla birlikte, bu hukukun Arap fetihlerinin ilerlemesiyle yine İslami çerçeve içinde temelleri atılan ve Selçuklularda biçimlenen bir toprak hukukunun devamı olduğu şüphesizdir.

Gerçekten Osmanlı İmparatorluğu'nda fethedilen ülke topraklarının genellikle devlete ait olduğu ve diğer mülklerin bağlı bulunduğu fıkıh hükümlerinden ayrı birtakım kiracılık koşullarına, fermanlarla belirlenen örfi bir toprak hukukuna bağlandığı konusunda ilk açık belgelere Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Ebussuut Efendi'nin Budin Defteri başına yazdığı önsöz'le Üsküp ve Selanik Livalarını "tahrire memur ilk katibi" olarak meydana getirdiği defterlerde rastlanmaktadır. Bununla birlikte Ebussuut Efendi, burada başlangıçtan beri Osmanlı İmparatorluğu'nda geniş çapta uygulanan bir rejimi formüllemiştir.

Bu tür toprakların varlığını fıkıh kitapları ilkece kabul etmekle birlikte, kontrolu Beytülmal'e özgü sayılan bu toprakların bağlı olacağı tasarruf ve miras hukuku, örfi bir hukuk sistemi şeklinde ve ihtiyaçlara göre Padişah fermanlarıyla belirlendiğinden, bu temeller fıkıh kitaplarında yer almamıştır. Bu bakımdan, diğer öşri ve haraci mülk topraklar için de geçerli olan ve taşınabilir ve taşınamaz bütün mallara uygulanabilen şer'i miras hukukuyla, miri

(174) Ö.L. Barkan: *Türk Hukuk Tarihi* (Teksir).

toprakların bağlı olduğu örfi hukuk arasında toprak alanında bir ikilik yer almıştır.

İşte Ebussuut Efendi tarafından Budin Defteri başına konulan önsözde bu hukukun ana ilkeleri özetlenmiş durumdadır.

Gerçekten bu önsöz'e göre:

"Umumen vilayeti merkumenin (Budin) ehli, yerli yerinde mukarrer olup ellerinde olan emvali menkuleleri (taşınabilir malları) ve kura (kasaba ve köylerde) olan evleri ve dükkanları ve sair binaları ve bağlarının ve bahçelerinin imaretleri kendülerin mülkleri olup her nice dilerler ise tasarruf ederler.

"Bey (satış) ve hibe ve sair vücuhı temlikat (temlik şekilleri) cümle ellerinde otup fevt olduklarında (öldüklerinde) vereselerine mülkiyet üzere müntekil olup (geçip) bağlarının ve bahçelerinin hukukundan gayrı asla emvali mezburelerine (sözü edilen mallarına) kimesne dahl ve tearruz eylemeye.

"Ve ziraat ve hıraset idegeldükleri tarlaları dahi ellerinde mukarrer ola (kalsın). Lakin bunlar zikrolunan malları gibi mülkleri olmayub belki sair memaliki mahmiyede (ülkelerde) arzı miri dimekle maruf olan arazii memleket gibi rekabei arz (toprağın mülkiyeti) Beyti mali müslüminin olub ariyet (ödünç) tarikiyle reaya tasarrufunda olub her ne dilerler ise eküb biçüb öşür adına olan haracı mukasemesin ve sair hukukun eda e'düb nice dilerler ise istiğlal iderler.

"Madem ki, tatil itmeyüb kemayenbagi (gereği gibi) ziraat ve hıraset ve ta'mir ideler ve bi kusur hukukın eda ideler, kimesne dahl ve tearruz eylemeye. Fevt oluncaya (ölünceye) değin tasarruf ideler, fevt oldukta oğulları kendiler makamına kaim tafsil i mezkür üzerine (anlatıldığı gibi) tasarruf ideler.

"Oğulları kalmaz ise sair memaliki mamure arazisi üslubı üzerine hariçten tamire kadir kimesnelere ücreti muaccelesi alınıb tapuya virile. Anlardaki tafsili sabık üzerine tasarruf ideler.

"Ve bağlarının ve bahçelerinin yerleri dahi bu kabilden olub

üzerlerinde imareti harab oldukta, yerleri sair tarlalar gibi tasarruf alınub mülkleri olmas tevehhum olunmaya (sanılmasın)."(175)

Bu kanunla, yerinde bırakılan vilayet halkının, taşınabilir ve taşınamaz bütün malları mülk olarak kendilerine bırakıldığı halde, tarlaların kontrolunun, "sair memalike mahmiyede arzı miri demekle ma'ruf olan erazii memleket" gibi Beytülmal'e ayrılmış olduğu görülmekte ve bu durum, eskiden beri uygulanan bazı ilkelerin, Macaristan'a da genelleştirilmiş olduğunu ortaya koymaktadır.

Diğer livaların kanunnamelerinde değil de, özellikle Ebussuut Efendi zamanında Rumeli'nde yeni fethedilen bir kısım ülkelerle ilgili kanunnamelerde miri toprak hükümlerinin yer almasının nedeni, buralarda yerleşmiş bazı eski gelenekler yüzünden bu hükümlerin ihmal edilmiş olmalarına bağlanabilir.(176) Başka bir deyimle, bu kanunnamelerle, miri toprak rejimiyle bağdaşmayan yerli feodal töreler sonucu beliren aykırı uygulamaların önüne geçilmek istenmiştir.

Bununla birlikte, fıkıhta miri toprak kurallarının işlenmemiş olması, bu rejimin tohum olarak belirtilerine, ilk İslami uygulamalarda da rastlanmadığı anlamına gelmez. Fıkıh, genel olarak, Kuran ve sünnet gibi, öşürle yükümlü özel mülk topraklara sahip Müslüman Araplarla ilgili hükümlere dayanan kaynaklardan meydana gelen bir hukuk sistemi olduğuna göre, haraci toprakların özel durumundan doğan miri toprak kurallarına yer vermemiştir. Öte yandan yerel örflerin hukuk kuralı haline gelmesi anlamında "icma", kısa zamanda kuruyan bir hukuk kaynağı olmuştur. Bu bakımdan, fıkıh kurallarından miri toprak rejimi ilkelerinin çıkarılamayacağı şüphesizdir.

İslami hukukun (Fıkıh) kapsamına giren topraklarla örfi hukuka bağlı "miri" topraklar arasındaki temel ayrım, II. Selim döneminde Ebussuut Efendi'nin giriş yazısında açıkça dile getirilmiştir. Bura-

(175) Ö.L. Barkan: *"Budin Kanunu" Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, s. 291-292.

(176) Ö.L. Barkan: Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat (Tanzimat).

da, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toprakların vergi yükümlülükleri bakımından, öşri, haraci ve miri olmak üzere üç, ama toprağın mülkiyet ve bağlı olduğu tasarruf kuralları açısından mülk ve miri olmak üzere iki kümeye ayrıldığı görülmektedir.

"Biladi İslamiyede olan arazi, üç kısımdır:

"Bir kısmı arzı öşriyedir ki, hin i fetihte (fetih zamanında) ehli İslama temlik olunmuşdır (mülk olarak verilmiştir.) Ehli İslam üzerine ibtidaen (ilkten) haraç vaz'ı-na meşru olmağın öşür vazolunmuştur. Ekerler biçirler hasıl olan galle (gelir)nin öşründen gayrı asla bir habbe alınmaz. Anı dahi kendiler fukara ve mesâkine virürler. Sipahdan ve gayrıdan asla bir ferde helal degüldür. Arzı Hicaz ve arzı Basra böyledir."(177)

Görüldüğü gibi, İmparatorluk'taki toprakların ilk türü, ilk İslam ülkelerinde öşre bağlanmış ve kapsamı dar olan mülk topraklarıdır. Bu öşri topraklar, sahipleri Müslüman olan mülklerdir ki, öşür adı verilen onda bir ürün vergisi ödemekle yükümlüdür.

"Bir kısmı dahi arzı haraciyedir ki, hini fetihte keferenin ellerinde mukarrer kılınub kendülere temlik olunub üzerlerine hasıllarından öşür yahud sümün (sekizde bir) yahud subu (yedide bir) yahud südüs (altıda bir) nısfa değin (yarıya kadar) arzın tahammülüne göre haracı mukaseme(178) vaz olunub yılda bir miktar akçe dahi haracı muvazzaf(179) vaz olunmuştur. Bu kısım dahi sahiblerinin mülki sahihleridir. Bey'a (satıma) ve şira'ya (alıma) ve sair envaı tasarrufata kadirlerdir. İştira idenler (satın alanlar) dahi vechi mezbur (belirtildiği şekilde) üzerine ekerler biçerler, haracı mukasemesin ve haracı muvazzafın virürler. Ehli İslam iştira itseler dahi (satın alsa da) kefereden alınagelen haraçları sakıt olmaz ki kusur eda

(177) Ö.L. Barkan: "Üsküp ve Selanik Kanunu" *Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, s. 298.

(178) Haracı mukaseme (bölüşmeli), toprağın gelirinden yerin verimine göre onda birden yarıya kadar alınmak üzere belirlenmiş bir vergidir. (Atıf Bey: Arazi Kanunu, s. 20).

(179) Haracı muvazzaf (belirli) ise, yüzölçümüne dayanarak yerin verimliliğine göre belirlenmiş belli bir miktarda vergidir. (Atıf Bey: a.ğ.y., s. 20).

iderler. Eğerçi (gerçi) ehli İslama iptidaen (ilkten) haraç vazolunmak meşru değüldir amma bekaen (kalım şeklinde) alınmak meşrudur. Mutasarrıf olanlar eğer (ister) ehli zimmetdir (Müslüman olmasın) eğer İslamdır (ister İslam olsun) mademki ellerinde olan yerleri ziraat ve hıraaset idüp tadil eylemeyeler asla dahl ve tearruz olunmaz. Nice dilerler ise tasarruf ideler.

"Fevt oldukta (öldüğünde) sair emval ve melakleri gibi vereselerine intikal ider. Sevade ırak erazisi böyledir. Kütübi şeriyede (şer'i kitaplarda) mestur (yazılan) ve meşhur (bilinen olan bu iki kısımdır."(180)

İmparatorluk'ta rastlanılan ikinci tür topraksa, yine ilk İslam fetihleri sırasında Müslüman olmayanlardan alınan yerlerde eski sahiplerinin ellerinde bırakılarak haraca bağlanmış olan haraç topraklardır.

Anlaşılacağı gibi, Fıkhın konusuna giren ve mülk toprak niteliği taşıyan bu iki tür, İslam fetihlerinin ilk döneminde Arap yarımadasında beliren ve dar bir uygulama alanı bulan bir toprak sisteminin ürünüdür.

"Bir kısım dahi vardır ki, ne öşriyedir ve vechi mezbur üzerine (belirtilen şekilde) haraciyedir. Ana arzı memleket dirler. Aslı haraciyedir.

"Rakabei arazi Beytülmali müslimin içün alıkonulub reayaya ariyet tarikiyle virilüb ziraat ve hıraset idüb ve bağ ve bahçe ve bostan idüp hasıl olandan haracı mukasemesin ve haracı muvazzafın virmek emrolunmuştur. Arzı miri dimekle maruftur."(181)

Bu üçüncü tür topraklar, mülkiyeti devlete ait olan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu ve Rumeli'deki topraklarının tümünü kapsamına alan(182) miri topraklardır.

(180) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 298-299.
(181) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 299.
(182) S. Divitçioğlu: a.g.y., s. 27.

Bu topraklar, Osmanlı Devleti'nin askeri yapısına uygun olarak[183] değerlerine göre "has", "zeamet" ve "tımar" adını taşıyan "dirlik"lere ayrılmış ve bunların gelirleri askeri görevler karşılığında kişilere bırakılmıştır. "Tımar, geliri üç bin akçe olana derler. Ta on dokuz bin dokuz yüz doksan dokuza varınca kılıç tımarı denür. Bir akçe ziyade olub yirmi bin olsa zeamet olur. Yüzbine varınca ana has derler."[184] Bu dirliklere devlet adına sahip olan ve onları "reaya"ya kiralayan kimseye "sahibi arz" denmiştir.[185]

Osmanlı İmparatorluğu'nda toprakların "rakabesi (çıplak mülkiyeti)" devlete ait olduğundan, askeri yükümlülükleri karşılığında köylünün ödemekle yükümlü olduğu vergileri alma yetkisinde olan dirlik sahiplerinin toprak üzerinde mülkiyet hakları bir yana tasarruf hakları bile çok kısıtlanmıştır.[186]

Değerleri yüz bin akçenin üzerinde olan "has"lar, padişah ve "vüzera ve ümera ve Selatin (sultanlar)"a aittir.[187]

Gelirleri yirmi binle yüz bin akçe oranında olan "zeamet"ler yüksek rütbeli kişilere, devlet memurlarına ya da savaşta başarı gösterenlere verilen dirliktir.

Zeamet iki türlüdür: Örneğin vilayet katibi, "icmal defterleri"nde[188] bir kimsenin üzerine yirmi bin akçelik zeamet kaydedilmişse ona "icmalli Kılıç Zeamet" denir. Bu tür bir zeamet herhangi bir nedenle sahipsiz kalırsa, yirmi bin akçeden aşağı indirilerek başkasına verilmez ve parçalanamaz. Ama zeamet, küçük tımarların geliri yirmi bin akçeye çıkarılacak şekilde birleşmesiyle meydana gelmişse bu icmalli zeamet değildir, sahipsiz kaldığında parçalanır. Öte yandan, bir zeamet icmal defterinde, yirmi bin akçelikten

(183) S. Aksoy: Türkiye'de Toprak Meselesi, s. 21.
(184) Koçi Bey Risalesi, s. 112.
(185) M. Akdağ: Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş Devrinde Esas Düzen, s. 144.
(186) S. Aksoy: a.g.y., s. 22.
(187) Atıf Bey: Arazi Kanunu, s. 4.
(188) İcmal Defteri, has, zeamet ve timarları ve her köyün reayasına ait öşür ve resimleri gösterir defterlerdir. Ayni Ali Efendi. Taksimatı Der Livayı Âli Osman, s. 41.

fazla olarak kaydedilmişse, hepsine birden icmalli zeamet denmekle birlikte, bunun yirmi bin akçeliği "kılıç", geri kalanıysa "hisse"dir. Sahipsiz kaldığında yirmi bin akçeliği bir kişiye verilir, geri kalanı da hisselere ayrılarak gereğinde başka kılıç zeamet ve tımarlara eklenebilir.[189]

Burada, bir işletme birimi olarak dirliklerin bütünlüğünün korunmasına karşılık, zeamet sahibinin dirliğine, sağlığında yapılan eklemelerin ölümünde vb. alınması, toprakların tekelleşmesinin önlenmek istendiği görülmektedir.

Zeamet ve has sahiplerinin, gelirlerinin her beş bin akçesi için[190] "bir mükemmel cebelüsu (atlı asker) olur, ardında bayrağın çeker."[191]

"İktizasında (gereğinde) sefere gitmek üzere tarafı padişahiden bir kimseye ihsan buyurulan"[192] tımarsa, değeri üç ile yirmi bin akçe arasında olan dirliklere denir.

Tımarlar, askeri görevlere bağlı olarak "sipahi" denilen kişilere gelirleri bırakılan topraklardır. Tımarlı sipahi, tımar gelirlerinin ilk üç bin akçesi kendisine ait olmak üzere her üç bin akçe için tam donatımlı bir "cebeli"yi sefere hazır bulundurmak zorundadır.[193]

Her eyaletteki icmal defterlerine göre sefer halinde beylerbeyi yoklama yapar, sefere gelmeyen ve yükümlü olduğu cebeli'yi getirmeyen tımar sahibi, göreve bağlı olarak verilen dirliği alınarak cezalandırılır.[194]

Tımarlar, eyaletlere göre değişen değerler temeli üzerinde veriliş şekillerine göre "tezkireli (resmi yazıyla verilen)" ve "tezkiresiz" olmak üzere ikiye ayrılır: Örneğin Rumeli eyaletinde tezkireli

(189) Avni Ali Efendi: a.g.y., s. 37-38.
(190) Türk Ziraat Tarihi: s. 36.
(191) Ayni Ali Efendi: a.g.y., s. 54.
(192) Atıf Bey: Arazi Kanunu, s. 30.
(193) Şakir Berki: Toprak Hukuku, s. 67.
(194) İ.H. Uzunçarşılı: Osmanlı Tarihi, c. II, s. 569.

tımar altı bin akçeliktir. Bundan bir akçe eksiği tezkiresiz sayılır. Kılıç denilen altı bin akçelikten yirmi bin akçeliği kadar toprağa sahip kimsenin beratını beylerbeyi veremez. Beylerbeyi bu kimsenin tezkiresini hükümet merkezine yollayarak padişahtan beratını yani onayını almak zorundadır. Ve tezkireli tımar, padişahın yazılı izni olmaksızın altı binden daha aşağı verilerek bozulamaz. Ancak beylerbeyleri, altı binden bir eksik tezkiresiz tımarlar için berat verirler. Yani tezkiresiz tımarlar, beylerbeyinin onayıyla çıkar.

Bu bakımdan, değeri altı binin üstünde tezkireli bir tımar sahipsiz kaldığında, altı bin akçeliği kılıç sayılarak bir kişiye verilir, geri kalanı da hiselere ayrılarak başka kılıçlara eklenir. Öte yandan, tezkiresiz bir tımar sahipsiz kaldığında üç bin akçeliği bir kılıç sayılır.(195)

Burada, büyük dirlikleri verme yetkisinin merkezde toplandığı ve böylece yerel otoritelerin yetkilerinin kısıtlandığı görülmektedir:

Öte yandan, tımarlar, veriliş amaçlarına göre de üç kümeye ayrılmıştır:

a) Eşkinci tımarı: Sahipleri, gelirlerine göre değişen cebelilerle birlikte sefere katılmak zorunda olan tımarlardır.

b) Müstahfaz tımarı: Sahiplerinin aldıkları gelire karşılık bulundukları kalenin savunmasıyla yükümlü olduğu tımarlardır.

c) Hizmet tımarıysa, sahiplerinin örneğin bir köprünün onarımı, bir yolun bakımı gibi hizmetle yükümlü kılındığı tımarlardır.(196)

Tımar sahipleri Koçi Bey'in deyimiyle, "din ve devlet uğrunca can ve baş veren, güzide, mümtaz, serbaz ve serefbaz, muti ve münkad bir taifedir. Ve aralarında bir ferd ecnebi olmayıp, cümlesi ocak ve ocakzadeler, ebsan ced (soyca) padişah dirliğine mutasarrıf kimesnelerdir. Ve erbabı tımarın, her biri zeamet ve tımarları

(195) Ayni Ali Efendi: a.g.y., s. 38-40.
(196) *Türk Ziraat Tarihi*, s. 36.

olan sancaklarda sakin olub, bayrakları altında mevcuddur. Akar yerlerde oturmak muhal ve memnudur."[197]

Görüldüğü gibi askerlik görevleriyle yükümlü olan sipahiler, kendilerine dirlik verilen yerlerde oturmak zorundadırlar. Bir sancakta tımar tasarruf edip de başka bir sancakta oturan sipahi azledilir.

Bir sipahi yaşlanarak artık çalışamaz hale geldiği ve savaşa da gidemeyecek duruma düştüğü zaman, isterse, tekrar kendine dirlik verilmemek üzere dirliği oğluna verilir.

Hayatta olan zeamet ve tımar sahiplerinin çocukları dirlik alamaz, babalarının dirliklerine onların ölümünden sonra sahip olurlar.[198]

Gerçekten, tımar ve zeamet, sahibi ölüp de "mahlül" kalınca, ölenin "harp ve darbe kadir" çocuğu varsa ona verilir. Oğlu sabi (erginleşmemiş) ise hizmet görebilecek yaşa varıncaya kadar, cebeli göndermek koşuluyla ona verilir. Çocuksuz ölen tımar ve zeamet sahibinin dirliği, cebelilerden hak edene bırakılır.[199]

Burada sipahiliğin toprağa bağlı ve soydan geçen bir askeri görev olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan, "ve sipahi kendü hassa çiftliğinden gayri raiyet yerine dahl itmeye"[200] hükmünün de gösterdiği gibi, bazı yerlerde sipahinin, kendi ihtiyaçları için gerekli ürünü doğrudan doğruya elde edebilmesi için kendi araçlarıyla işleyebileceği kadar bir çiftliğe, bazan da at beslemek zorunluluğuyla kendisine verilmiş "hassa çayır"a sahip olduğu görülmektedir.[201]

Bununla birlikte, dirlik topraklarının tasarrufu sürekli bir kiracı statüsünde olan reayaya bırakılmıştır:

---

(197) Koçi Bey Risalesi: s. 24-25.
(198) Ayni Ali Efendi: a.g.y., s. 42.
(199) Z. Karamursal: *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, s. 200.
(200) Ö.L. Barkan: *Vilayeti Karaman: Kanunnamei Vilayeti Mezbure*. a.g.y., s. 46.
(201) Ö.L. Barkan: Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları, Ülkü, sayı 61.

Gerçekten Osmanlı İmparatorluğu'nda, toprağın yüksek mülkiyet ve kontrol hakkının devletin elinde alıkonarak miri'ye bırakılmış olması, "tasarruf"un kısıtlanmasına ve ilkece sürekli ve irsi bir kiracılık sözleşmesi şeklini almasına yol açmıştır. Bununla birlikte kiranın her yerde toprağın verim derecesine göre üründen bir pay şeklinde alınmakta olması, bir vergi niteliği kazanması ve toprağın babadan oğula geçmesi, kiracılığın belirgin bir nitelik kazanmasını engellemiştir.(202) Kanun'a göre bu topraklar, "arzı miri dimekle matuftur. Reayanın mülkleri degüldür. Ariyet tarikiyle tasarrufidüb ziraat ve hıraset idüb öşür adına haracı mukasemesin ve çift adına haracı muvazzafın virü"lür. Ama "madem ki, tatil itmeyüb vücuhı merkume (belirtildiği gibi) üzerine tamir idüb hukukın eda ideler kimesne dahl ve taarruz eylemeyüb fevt oluncaya (ölünceye) değin nice dilerler ise tasarruf ideler. Fevt oldukda (öldüğünde) oğulları kendilerin makamlarına kayimler olub tafsili mezbur üzerine tasarruf ideler. Oğulları kalmaz ise hariçten tamire kadir kimesnelere ücreti muacele alınub tapuya virilüb anlar dahi tafsili sabık üzere tasarruf iderler."(203)

Burada, mülkiyeti miri(devlet)'e alıkonarak reaya'ya "ariyet (ödünç)" olarak verilmekle birlikte, toprağın irsi bir kiracılığın konusu olduğu görülmektedir: Gerçekten Kanunnamelere göre "Bir raiyet fevt olub (ölüp) oğlu ve kızı kalsa çiftliği oğluna değer, kıza hisse yoktur."(204) "Ve raiyet fevt olub (ölüp) sagir (erginleşmemiş) oğlu ve çiftliği kalsa sagir, çiftligün hakkından gelemeyicek (gelemeyince) atan çiftliğidir deyü sipahi resmi çift taleb eylemez. Sagir yarayınca (işe yarayıncaya kadar) ahara (başkasına) varüb ziraat itdirüb kulluğun çekdirmek kanunı padişahidir." "Ve yetimlerin ataları yerleri için tapu alınmak yoktur."(205) "Öksüz tapusu bidatı merdudedir (reddedilmiştir). Yetimin yeri ihya olunmadığı

(202) Ö.L. Barkan: *Türk Toprak Hukukunda Tanzimat*, s. 322.
(203) Ö.L. Barkan: "Üsküp ve Selanik Kanunu", a.g.y., s. 299.
(204) Ö.L. Barkan: Vilayeti Karaman, a.g.y., s. 46.
(205) Ö.L. Barkan: Kanunu Livayı Aydın: a.g.y., s. 7.

içün gayre teslim olunsa, baliğ olıcak (erginleşince) alur. Avret (karısı) yer boz komayub resmin dahi eda eyleyese elinden almak defter ve kanunı kadime muhalifdir"[(206)] "Ve bir raiyet müteveffa olub oğlanları kalsa, atalarının yerini iştirakle tasarruf idüb (resmi), cümlesi arasında iştirakle eda olınmak emrolınmıştır."[(207)]

Anlaşıldığı gibi, miri toprak tasarruf kurallarına göre, çiftler babadan oğula bir tapu bedeli ödenmeksizin miras gibi geçmektedir.

Bununla birlikte "Bunların hiçbirisi vücudhu mezburiye (belirtilen şekillere) muhalif tasarrufa kadir değildir ve bey'leri ve şiraları (alım-satımları) ve hibeleri vesair vücuhla (diğer şekilerde) temlikleri ve temellükleri ve vakf etmeleri cemian (toptan) batıldır. Ve anun üzerine kuzatın (kadılar) virdükleri hüccetler ve vakfiyeler külliyen batıldır."[(208)]

Ayrıca "tasarrufunda olan yeri üç yıl tatil eyleye şer'le elinden alınub ahara (başkasına) kapuya virilür."[(209)]

Çünkü "Bir raiyet ziraate kabil (elverişli) yerini üç yıl boz komak sihapile zarardır. Ol zarar defi içün üç yıl boz kalan yeri sahibinin elinden alub gayrı kimesneye tapuya virmek örfen caizdir. Amma dağ ve kır yerler olub ve yahud su basub ve yahud çeltiğe korınub her yıl ziraate kabil olmayub boz kalsa olub gayra virmek memnudur. Zira zürra (köylü) tarafından taksirat vaki olmamışdur."[(210)]

Demek ki, dinlendirme vb. gibi iş gereği yeterli bir gerekçe olmaksızın üç yıl boş bırakılan toprak, tapu resmi ve bunun sağladığı kullanma ve yararlanma hakkı ortadan kalktığından, kiracının elinden alınarak başka birine kiralanır.[(211)]

---

(206) Ö.L. Barkan: Kütahya Livası Kanunu, a.g.y., s. 25.
(207) Ö.L. Barkan: Hüdavendigar Livası Kanunnamesi, a.g.y., s. 4.
(208) Ö.L. Barkan: Üsküb ve Selanik Kanunu, a.g.y., s. 299.
(209) Ö.L. Barkan: a.g.y., Ülkü, sayı 54.
(210) Ö.L. Barkan: Kanunu Livayı Aydın, a.g.y., s. 7.
(211) Ö.L. Barkan: Üsküb ve Selanik Kanunu, a.g.y., s. 299.

Görüldüğü gibi, devlete ait topraklar üzerinde kiracı olarak yerleştirilen köylü tam bir mülkiyet hakkına sahip olmamaktadır. Örneğin tarlasını satmak, hibe etmek, vakfetmek, vasiyet etmek, mirasçılarına aktarmak, istediği şekilde kullanmak ve değerlendirmek ve işlemek veya işlememek özgürlüğüne sahip değildir.(212)

Köylü genellikle, bir çift öküzle sürülebilecek ve bir çiftçi ailesinin geçinmesine elverecek büyüklükte olan ve "çift" adını taşıyan(213) parçalanması yasaklanmış olan işletme bütünlerinden birini(214), devlet adına bu toprakların kiralanması ve yönetiminde görevli "sipahi" veya "emin"e, "tapu resmi" adı altında bir peşin kira (icarei muaccele) vererek kiralanmaktadır.(215)

Bu türlü bir örtük sözleşme gereğince, çiftçi, kendi araçlarıyla toprağı işleyerek üründen örf ve adetlere ve toprağın verim derecesine göre, onda birle yarı arasında değişen bir miktarı (öşür) ve ayrıca "çift akçesi" adını taşıyan belli bir tutarı kira olarak her yıl devlet adına sipahiye vermek zorundadır.(216)

Bununla birlikte, çiftçi sınıfının hukuki statüsü, "raiyet oğlı raiyet"tir(217) ilkesine dayanılarak sipahilerden belirgin bir çizgiyle ayrılmıştır. "Reaya" sipahiye özgü bütün haklardan yoksundur.

---

(212) Ö.L. Barkan: Tanzimat, s. 322.

(213) Çiftlik, büyüklük bakımından bölgelere göre olduğu gibi toprağın verim derecesine göre de değişmektedir: Örneğin Bursa dolaylarında "Has yerden yetmiş seksen dönüm ve mutavasutul hal (orta halli) yerden yüz dönüm ve edna (kötü) yerden yüz otuz ve yüzelli dönüm yer bir çiftlik itibar olunur. Dönüm dahi (de) kırk hat ve (adım) yerdir." (Hüdavendigar Livası Kanunnamesi: Ö.L. Barkan) Aydın Liva'sındaysa: "Has yerden altmış dönümdür. Ve mutavassıtul hal olan yerden seksen dönümdür. Ve edna yerlerden yüz otuz ve yüzelli dönüm yer bir çiftliktir." (Kanunu Livayı Aydın, Ö.L. Barkan, a.g.y., s. 8), Karaman vilayetindeyse "Âlâ yerden altmış dönüm ve evsat (orta) yerden seksen ve doksan dönüm ve edna yerden yüz ve yüz yirmi dönüm"dür. (Vilayeti Karaman: Ö.L. Barkan, a.g.y., s. 47).

(214) Ö.L. Barkan: "Çiftlik" maddesi (İs. Ans.)

(215) Ö.L. Barkan: Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları, Ülkü, sayı 54.

(216) Ö.L. Barkan: *Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat*, s. 322.

(217) Ö.L. Barkan: Biga Livası Kanunu "ve raiyet oğlı (olan) raiyettir, madem ki ahara kaydolmaya" a.g.y., s. 20.

Ata binip kılıç kuşanamaz. Bazı istisnaları bulunmakla birlikte sipahi ve sipahi oğlu olmayanlar tımar alamazlar. Kanuna aykırıdır.(218) "Ve şehir oğlanı ve reaya taifesi tımar emrine talib olmak küfre beraberdir. Ve ol makulelere verilmek muhaldir."(219)

Reayanın bazı özgürlükleri kısıtlanmıştır. Bunlar içinde en dikkati çekeni, "raiyet" denilen vergi yükümlüsü çiftçinin, devletin kendisine belirleyeceği yerde oturmak ve toprağı terketmemek zorunda oluşudur.(220)

Gerçekten; "Yazılı olan raiyetin birisi bir karyeden kalkıp bir ahar (başka) sipahinin tımarına varsa ol tımarına varan sipahi teftiş ile ol raiyeti hangi köydendir malüm idenden sonra ol sipahiye ve köylüye haber göndere gelüp ol raiyeti alalar... tama'eyler ise mücibi azl ola"(221) Ve "Bir sipahinin tımarında sakin olan reayadan ve öşür verür kimesnelerden bir kaçın bir ahar sipahi ayard"sa, "yine eski sipahisine hükmedi(ü)p ayardan sipahiden cerime addoluna"(222) Yine "tımarlardan müteferrik olan reayayı cem etmek kanunı kadimdir. Amma onbeş yıldan ziyade bir yerde mütemekkin olanı kaldırmak alanı kaldırmak men olınmıştır."(223) "Şehirde yirmi yıldan ziyade mütemekkin olan ol oturduğu şehre yazılub Istambulda on yıldan ziyade mütemekkin olan yaya ve müsellem yayalıktan ve müsellemlikten halas olub İstonbol evi ola deyü buyurulmuştur."(224) gibi hükümler, reayanın, kayıtlı olduğu tımardan ayrılamadığı, toprağa bağlı olduğu ama ayrılışından sonra belli bir sürenin geçmesi halinde göçürülüp geri getirilemediğini göstermektedir.

---

(218) Ayni Ali Efendi: a.g.y., s. 44.
(219) *Koçi Bey Risalesi*, s. 24.
(220) Ö.L. Barkan: Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü, Ülkü, sayı 50, s. 106.
(221) Ö.L. Barkan: a.g.y., Ülkü, sayı 50, s. 109.
(222) Ö.L. Barkan: a.g.y., Ülkü, sayı 50, s. 109.
(223) Ö.L. Barkan: Kütahya Livası Kanunu, a.g.y., s. 24.
(224) Ö.L. Barkan: Kütahya Livası Kanunu, s. 24.

Bununla birlikte, bu zaman aşımı süresi, Kanunname metinlerinde değişiktir. ["Raiyet ki, yerlü olub müteferrik (ayrılmış) olsa göçürülüb yerine getürmek kanunı kadimdir. Amma onbeş yıl bir yerde mütevattın (yurt tutmuş) olan kimesneyi göçürülüp getürmek men olınmıştır. Ve şehirde raiyet neslinden bir kimesne onbeş yıl tavattun etse (yurt tutsa) amma bi hususihi defteri reayada mukayyed (kayıtlı) olmasa onun gibi kimesne raiyet olmayub şehirlüye ilhak olınmak emrolınub kanun olmuşdur."][225]

Ayrıca zaman aşımı da reayayı yükümlülükten tam olarak kurtarmamaktadır: Örneğin, "Der Beyanı Ahvali Cilayı Vatan" başlıklı bir kanun metnine göre, yerinden ayrılan bir raiyeti, sipahi "on yıldan ziyade mürurundan sonra cebren nakla memur değildir. (Ama) arzdan muattal yeri kaldıysa tatile göre tazminine kadirdir. Resmi Çift Bozan dedikleri budur."[226]

Anlaşıldığına göre, sipahi, raiyetini on yıl geçtikten sonra kaçıp gittiği yerden göçürüp getirememektedir, ancak, toprağını boş bıraktığı için onu Çift Bozan vergisi adında bir tazminat vermek zorunda bırakmaktadır.

Bununla birlikte, çift ve çubuğunu terkedip başka bir yere giden raiyet, orada tarımla uğraşacak olursa, bu kez ondan, tazminat olarak, ürününden biri toprak sahibine, diğeri raiyet sahibine olmak üzere iki öşür alınmaktadır:

"İki onda (öşür) şunın gibi raiyetten alınur kim kendi sipahisinin tımarında ki çiftliği koyup gayrı yerde ziraat eyleye."[227] Bu iki öşrin (Biri sahibi arzın ve biri sahibi raiyetin olur, kanundur." [228] Ama sipahisinin tımarında ekmeğe yarar yeri olmadığı takdirce gayrı yerde eken reayadan iki onda almak hayfı namaruftur. (haksızlıktır.)"[229]

---

(225) Ö.L. Barkan: Hüdavendigar Livası Kanunu, a.g.y., s. 2-3.
(226) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 109-110.
(227) Ö.L. Barkan: Kütahya Livası Kanunu, a.g.y., s. 24.
(228) Ö.L. Barkan: Ülkü, sayı 50, s. 110.
(229) Ö.L. Barkan: Kütahya Livası Kanunu, a.g.y., s. 46.

Bu hükümler, reayanın belirli bir tımara değil, genel olarak toprağa bağlı olduğunu; sipahide, sahibi arz ve sahibi raiyet yetkilerinin tekelleşmediğini ortaya koymaktadır.

Sipahinin reaya üzerinde bazı tasarruf haklarının bulunduğu görülmektedir: Örneğin "Ve sipahiler cebirle raiyetin kavsa girü yerine gelicek resmi tapu alınmaya. Bir raiyet ki ihtiyarile (isteğiyle) damın ve yurdun terkidüb gitse sipahinin olur"(230) "Ve sipahi cebrile ve zulümle bir raiyeti kavsa yerine gelincek resmi tapu alınmaya. Feamma bir raiyet ki ihtiyarile damın ve yurdun terek idüb ahar vilayete gitse sipahinin olur. Kime dilerse tapu virir."(231) maddelerinden, bazan sipahinin gereğinde zorla köylüyü yerinden kovabileceği ve reayanın kendi isteğiyle yerini bırakması halinde malına sipahinin sahip olduğu ortaya çıkmaktadır.

Öte yandan, reayanın sipahiye karşı bazı angarya hizmetlerle yükümlü olduğu anlaşılmaktadır:

Örneğin "Ve reaya öşürlerin yakın pazara iledeler. Amma ortakçılara teklif olunmaya. Heman köy anbarına koyalar. Raiyet sipahiye köyde anbar yapıvire. Kadarı hacetçe"(232) hükmünden anlaşıldığı gibi reayadan, sipahiye vermek zorunda olduğu onda bir ürünü kendilerinin pazara iletmesi, köyde bu ürünler için sipahiye bir anbar yapması istenmektedir.

Yine "Tırabzon sancağında olan tımarların reayası hassa bağlar için yılda her raiyet üçer gün hizmet eyleye. Hassa bu bağlar haraba müteveccih olmaya."(233) hükmü, reayanın sipahinin hassa bağında angarya çalışma yükümlülüğünü formüle etmektedir.

Ayrıca, sipahinin reayadan, "resmi arüsane" (gelinlik resmi), "resmi gerdek", "resmi bayundıruk", "resmi ırgadiye", "resmi cerime" gibi çeşitli vergiler toplama yetkisi vardır.

(230) Ö.L. Barkan: Vilayeti Karaman, a.g.y., s. 46.
(231) Ö.L. Barkan: İç İl Livası Kanunu, a.g.y., s. 49.
(232) Ö.L. Barkan: Vilayeti Karaman, a.g.y., s. 46.
(233) Ö.L. Barkan: Kanunnamei Livası Tırabzon, a.g.y., s. 59.

Bu türlü, tımarındaki suç, öldürme, gelin, gerdek resimiyle "köle, cariye müjdeleri"nden yararlanmak yoluyla sahibine daha çok gelir sağlayan tımar, "serbest tımar"dır. Subaşı, çeribaşı vb. gibi görevlerin tımarları serbest sayılmıştır. Bu serbestlik, alaybeyi, emiri alem, dizdar, divanı hümayun müteferrikaları gibi zeamet tasarruf edenlerde de vardır.(234)

Bundan başka, farklı bir statüsü olan "benevbet (nöbetleşe)" tımarların bulunduğu görülmektedir: Anadoluda birkaç kişinin üzerinde olan bu tımarlar, sahipleri savaş zamanlarında nöbetle (sarı ile) sefere gittikleri için bu adı taşımaktadır.(235) Eşkin (sipahilerin doğrudan sefere gidenleri) tımara sahip olanlara ayrıca bu tür tımar verilmez. Bunlar, sahibi öldüğünde oğullarına, oğlu yoksa o zaman yabancıya verilir. Rum vilayetindeki benevbet tımarlarsa, eskiden beri bazı sipahilere mülk olarak veraset hakkıyla verilmiştir.(236)

Öte yandan, Anadolu vilayetlerinde bazı mülk tımarlar vardır ki, bunlara temlik hakkı, sefere cebelisini göndermek koşuluyla verilmiştir.(237) Bunun, diğer tımarlardan farkı, cebeli göndermemesi halinde başkasına verilmemesi, yalnız cebeli göndermediği yılın ürününün hazinece ceza olarak alınmasıdır.(238) Bu tımarlar, sahibi öldüğünde oğluna veya varislerine yine cebeli göndermeleri koşuluyla kalır.(239) Buna "malikane tımarı"da denir. Miri toprak hukuku dışına çıkarak mülk niteliği kazanan bu tımarlar, sahiplerinin istediği gibi tasarruf edebildiği ve şeri hukuka göre intikal eden topraklardır.

İşte bu toprakların gelirleri, has, zeamet ve tımara, yani dirliklere ayrılmış olan ve hazinenin yönetiminde bulunan eyaletler, "salyanesiz (yıllıksız)"(240) veya "hassaya ait" beylerbeyiliklerdir(241)

(234) İ. Hakkı (Uzunçarşılıoğlu): *Osmanlı İmparatorluğu Teşkilatı*, s. 34-35.
(235) İ. Hakkı (Uzunçarşılıoğlu): a.g.y., s. 35.
(236) Ayni Ali Efendi: a.g.y., s. 44.
(237) Ayni Ali Efendi: a.g.y., s. 44.
(238) İ.H. (Uzunçarşılıoğlu): a.g.y., s. 30.
(239) Ayni Ali Efendi: a.g.y., s. 44.
(240) İ.H. (Uzunçarşılıoğlu): *Osmanlı Tarihi, c. II*, s. 580.
(241) Ayni Ali Efendi: a.g.y., s. 6.

Bu ayelatlerin öşür ve resimleri, belirtildiği gibi, "havası hümayun" adıyla hazineye, beylerbeyi ve sancakbeyi haslarına ve bir de zeamet ve tımara ait olmak üzere üçe bölünmüştür.

Bu türlü eyaletler çoğunluğu meydana getirmekle birlikte, "salyaneli (yıllıklı)" olan eyaletler de vardır. Bunlar, ürünleri has, zeamet ve tımara ayrılmayarak[(242)] miri tarafından yılda bir kere alınan vergiye bağlanmış olan beylerbeyiliklerdir.[(243)]

Ama bunların dışında, Osmanlı İmparatorluğu'nda, Doğu vilayetlerinde, serbest mirimiranlıklar ve yurtluk ocaklık sancaklar da bulunmaktadır.

Serbest mirimiranlıklar, Doğu Anadolu'da mülkiyetleri Osmanlı Devleti tarafından sahiplerine ait sayılan, kendilerine yazılan Fermanlarda "cenab" terimi kullanılan ve Osmanlı Devleti'nin yüksek egemenliğini tanımış Cizye, Genç, Bitlis, İmadiye, Mahmudiye, Hakkari, Eğil, Palo vb. gibi sancaklardır. Bunlarda, tımar ve zeamet örgütü olmayıp sancaklar o beylerin mülkü gibidir. Her yıl belirli bir vergi verir ve gereğinde askerleriyle hizmete gelirler.[(244)] Başka bir deyimle bu "hükümetler tahrir olınmamıştır. İçinde zeamet ve tımarı yoktur. Hakimleri, mülkiyet üzere tasarruf ederler. Ebvabı mahsulatı (gelirleri) her ne ise kendileri mutasarrıftırlar"[(245)] Örneğin Diyarbakır eyaletinin 5 sancağı hükümettir.

Öte yandan, Yavuz Sultan Selim zamanında devlete bağlı kaldıkları için Kürt beylerine, yurtluk-ocaklık olarak kendilerine ait olan büyük küçük bazı yerler sancak sayılarak bırakılmıştır.

Gerçekten, Diyarbakır ve diğer Doğu ülkelerinin alınması sırasında, İdrisi Bitlisi'nin yardımıyla sünni olan Kürt beyleri Osmanlı Devleti'ne baş eğmiş ve kendilerine bölgelerini eski sistemleriyle yönetmeleri için berat gönderilmiştir.

(242) İ.H. Uzunçarşılı: a.g.y., s. 580.
(243) Ayni Ali Efendi: a.g.y., s. 6.
(244) İ.H. Uzunçarşılı: a.g.y., s. 580.
(245) İ. Hüsrev: *Türkiye Köy İktisadiyatı*, s. 166.

Bu beylerin sancakları "münhal" olunca, dışardan kimseye değil, oğullarına, kardeşlerine ve en yakın akrabalarına verilir. Bu sancak beyleri hangi eyaletteyse onun beylerbeyiyle birlikte zeamet ve tımarlı sipahileriyle sefere gitmektedirler.(246) Demek ki, bu Kürt beylikleri, gerçi fetih sırasında sancak sayılmıştır ama aslında dirlik ve ocaklık üzere yönetilir. Bu beyliklerde "azil ve nasb (atama)" yoktur. Öldükleri zaman beylikler doğrudan doğruya oğullarına geçer. Dışardan kimseye verilmez. Ama sancaklar gibi ürünleri deftere yazılır. Bu sancaklarda tımar ve zeamet vardir. "Seferi hümayun vaki oldukta züama ve erbabı tımarı (tımar ve zeamet sahipleri), alay beyisiyle konup göçüp sefer hizmeti eda ederler. Ferman olunan hizmete gelmezlerse sancağı oğlu ve akrabalarına verilür."(247) Örneğin Diyarbakır eyaletinde yurtluk - ocaklık sancakların sayısı sekizdir: Sokman, Kulub, Tercil, Mihrani, İtah, Pertek, Çapakçur, Çermik. Doğu'da Çıldır eyaletinin kurulmasından sonra, buradan dört sancak mülkiyet üzere yurtluk - ocaklık sayılmıştır.

Bunlardan başka, "mir aşiretliği" adıyla Van, Diyarbakır ve Şehrizor'da dörtyüz kadar aşiret reisliği vardır. Bunların, bulunan reisleri, sancak beyleriyle birlikte sefere giderler, öldüklerinde dirlikleri oğullarına, yoksa en yakınına verilir.(248) Bunlar, "sancak beyi hükmünda olmayub züama (zeamet sahibi) makamındadır. Tabıl (davul) ve alem sahibi değillerdir. Sancak beyleriyle sefere eşerler (giderler). Fevt oldukta (öldüklerinde) mutasarrıf olduğu tımarıyla mir aşiretliği oğluna verilür. Oğlu yok ise akrabasına verilür."(249)

Görüldüğü gibi, bir göreve bağlı olmakla birlikte mülk verilen, hükümet, yurtluk - ocaklık ve mir aşiretliği, imparatorluğun Doğu bölgelerinde kalıntıları günümüze kadar gelen farklı bir yapının temellerini atmıştır.

---

(246) İ.H. Uzunçarşılı: a.g.y., s. 581.
(247) Ayni Ali Efendi: a.g.y., sayı 13, s. 56.
(248) İ.H. Uzunçarşılı: a.g.y., s. 581.
(249) Ayni Ali Efendi: a.g.y., s. 58.

Bunlardan başka bir de, bazı Anadolu sancaklarında ve özellikle Anadolu'nun Doğu vilayetlerinde, örneğin Diyarbakır'da rastlanan[250] ve kökleri Selçuklulara kadar uzanan[251] bir Malikane-Divanı sistemle karşılaşılmaktadır. "İki baştan tasarruf" denilen bu sistem, yalnız "toprağın kuru mülkiyet hakkının" özel kişilere bırakılması ama "tasarruf hukuku"nun devlette alıkonmasından doğmuştur. Malikane sahibinin toprak üzerinde, satmak ve hibe veya vakfetmek, varisleri arasında şer'i hukuk kurallarına göre taksim etmek yetkisi bulunmakla birlikte, tasarruf hukukuna sahip olmadıkları ve topraklarını köylüye istedikleri koşullarla kiralayamadıkları görülmektedir. Toprak sahibiyle köylü arasındaki ilişkilerin, miri toprak kuralları gibi, daima ve irsi bir kiracılık şeklinde yürüdüğü ve tapu resminin malikane sahibi tarafından değil, sipahi tarafından alındığı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan malikane sahipleri, mülkiyeti kendilerine ait olan toprakları işleyen köylüden yalnız malikane payı denilen bir toprak kirası istemek hak ve yetkisini taşımakta, öte yandan sipahi aracılığıyla köylüden devlet, divani adını taşıyan bir vergi almaktadır. Görünüşte iki sahibi bulunan ve miri topraklardan ayrı bir grup meydana getiren bu tür haraci toprakların, mülkiyet hakkı özel kişilerindir.[252] Söz konusu, malikane - divani sisteminin fetihler sırasında genellikle, "yerli toprak sahibleriyle fatih devletin adamlarını aynı zamanda ve aynı toprak üstünde tatmin etmek" ihtiyacıyla uygulanmış olduğu düşünülebilir.[253]

Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak rejiminin bu şekilde örgütlenmesi, devletin askeri niteliği ve temellerine tam anlamıyla uygundur. Sürekli olarak bir savaş hazırlığı içinde ve savaş halinde olan devlet[254], bu sistemle, aynı amaca yönelmiş kamu hizmetlerinin masrafları ve onları yürütmekle görevli olanların maaşlarını

(250) Ö.L. Barkan: Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü, Ülkü, sayı 49, s. 112-113.
(251) Ö.L. Barkan: Malikane - Divani Sistemi "T.H.İ.T. Mecmuası", s. II.
(252) Ö.L. Barkan: a.g.y.
(253) Ö.L. Barkan: a.g.y.
(254) S. Aksoy: a.g.y., s. 23.

karşılamış, savaş zamanında da donatım ve ulaşım masrafları hazineye ait olmayan bir orduyu ülkenin her yanından ve kısa bir sürede sağlayabilmiştir.[255] Başka bir deyimle "yeniçerilerden ayrı olarak üretim örgütü üzerine oturtulmuş bu çeşit askeriyle imparatorluk, devamlı bir yarı seferberlik halindedir. Bu hal, Osmanlı devletinin asker devlet yapısını belirtir."[256]

Görüldüğü gibi, Osmanlı İmparatorluğu, sosyal yapı ve örgüt bakımından bütünüyle askeri bir nitelik taşımıştır. Bütün kurumlarını, sürekli savaş halinde bir ordu gibi, savaş hal ve amaçlarına göre kurmuştur. Bu bakımdan, askerlik dışı işlerle uğraşan köylü ve diğer üreticiler, devlete ve askerlik işinde kendisiyle işbirliği yapan sınıfa bağımlı durumdadır. Bu türlü bir sistem, ikili bir sınıf yapısı doğurmuştur: a) Savaşan ve yöneten askeri sınıf, b) "Askeri" dışındaki reaya ve şehirliler sınıfı.

Gerçekten Fatih'in Kanunnamesinde "askeri" sınıfın "reaya"dan ayrılığı açıkça temellendirilmiştir: "Seferci Sultaniye eşen (giden) sipahi eşer lakin tekaüt ettikten sonra madem ki, mezkür mütekaid ahare (başkasına) raiyet yazılmış olmaya askeridir. Ve askerinin evladından şol ki bir dereceye ve kimesneye raiyet yazılmamış ola ve zevcatı ki bilfiil tahtı nikakında ola ve askerlerin kulları ki ba'del i'tak (azattan sonra) ehli askeri hizmetinde ola ve maişerleri ehli askerinden ola askeri hükmündedir."[257]

Belirtildiği gibi, bu türlü bir örgüt, toplumun başlıca iki ana sınıfa ayrılmasına yol açmıştır: İlki, devletin ele geçirdiği toprak rantından yararlanan[258] ve bütünüyle vergiden bağışık olan –"ulema"nın kapsamına girdiği– askeri sınıf[259] diğeriyse devlete

(255) Ş. Berki: a.g.y., s. 65-66.
(256) I. Küçükömer: *Düzenin Yabancılaşması*, s. 37.
(257) Ö.L. Barkan: Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü, Ülkü, sayı 49, s. 34-35 n.
(258) S. Divitçioğlu: a.g.y., s. 38.
(259) İ. Küçükömer, adı geçen kitabında, Osmanlı İmparatorluğu'nda sadece padişahın bir üretim gücüne sahip olduğu; padişahın sınıf olmaması bir yana, onun "rütbe" verdiği ve istediği zaman değiştirebildiği "a) ulema, b) yeniçeriler, c) timarlı sipahi ve diğer yöneticiler alt grupları"nın bir sınıf sayılamıyacağı kanısındadır.

ait topraklar üzerinde kiracı olarak yaşayan ve özel vergilerle yükümlü olan köylü (reaya) sınıfıdır.[260]

Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal yapının bir ordu şeklinde örgütlenmesinin nedeni, artan nüfusun doğurduğu tüketim sonucunun çözümü yolunda başvurulan savaş ve fetihlerin yürütülmesi zorunluluğudur. Bu türlü bir örgütlenme, kaçınılmaz olarak, toplumdaki üretim güçlerini yüksek bir otorite altında toplayan ya da sıkı bir şekilde kontrol eden bir merkezi yönetimin varlığını gerektirmiştir. İşte bu merkezcilik Osmanlı toplumunun sosyal ve ekonomik örgütünün temel niteliğidir. Ve yine bu temel niteliktir ki, Osmanlı toplumu yapısının feodal bir karakter kazanmasını önlemiş ve bunun sonucu olarak iç evrimiyle kapitalist üretim biçimi aşamasına geçişine engel olmuştur. Başka bir deyimle Osmanlı toplumunda, üretim güçlerinin merkezi bir kontrol altına alınmış olması, feodal üretim biçiminin iç karşıtlığıyla hazırlanan kapitalizmin ön koşullarının doğuşuna imkan vermemiştir.

Oysa, reayanın yarattığı artık üründen yararlanan bu askeri vb. "grup"ları, üretim aracının, yani toprağın mülkiyetine sahip olmadığı için sınıf saymamak, bir yandan Osmanlı toplumunun sınıfsız bir toplum olduğu yolunda çok aykırı bir sonuca varacak, öte yandan "sınıf" çözümlemesinde yanıltıcı olacak bir tutumda olmaktır.

Gerçekten bu konuda Marx'ın tutumu açıktır: "Doğu despotizmi, mülkiyetin meşru yokluğu sonucuna varır görünmektedir. Gerçekte bunun temeli, küçük topluluk içinde zanaatkarlıkla tarımın birleşmesinden doğan ortak mülkiyettir. Topluluk böylelikle bütünüyle kendi kendisine yeten bir duruma gelir ve içinde üretim ve artık ürünün koşullarına yer verir" (Precapitalist, s. 70).

Doğu veya Asya sisteminde bir ürün fazlasının varlığı, bu fazlalığın bir kısmını kendine mal eden bir azınlığın meydana gelmesine yol açmaktadır. Demek ki burada sömürme bir bireyin diğerleri üzerindeki egemenlik şekli olarak değil, fonksiyonu temsil eden bir bireyin bir topluluk üzerindeki egemenlik şekli olarak ortaya çıkmaktadır. (Godelier: Asya Tipi Üretim Tarzı, s. 17-19) O halde, bu türlü toplumlarda, toprağın - üretim aracının - komünal mülkiyetine rağmen, toprakta yaratılan artık değerden, bu mülkiyetin ait olduğu devleti temsil eden kişiler yararlanmakta ve böylece bir sınıf özelliği kazanmaktadır.

(260) H. İnalcık: The Nature of Traditional Society, a.g.y., s. 44.

Açıklanmış olduğu gibi, kapitalizmin, feodalizm çerçevesi içinde oluşan tarihsel koşulları şunlardır:

a) Belli bir noktada, (ne türden olursa olsun) köylünün serbest bırakılmasına imkan sağlayan bir kır sosyal yapısı,

b) Zanaat şeklinde uzmanlaşmış, bağımsız, tarım dışı meta üretiminde bulunan şehir zanaatı,

c) Ticaret ve tefecilikten gelen para olarak servetin birikimidir.(261)

Ama para olarak servetin birikimi, bir ön koşul olmakla birlikte, kendiliğinden kapitalist gelişme sonucunu doğurmaz.

Servetin sermayeye dönüşebilmesi için, önce, Ortaçağ zanaatının, emekle öteki üretim koşulları arasında, komünal üretimde olduğundan daha yüksek derecede bir bireyleşmeyi ifade eden ve özgür emekçiler kategorisinin meydana gelmesini de mümkün kılan bir potansiyel ayrılmayı yaratması gerekir. Lonca aşamasında, çalışma aracı bir dolaşım konusu olmamakla ve kendisi bir emek pazarı yaratamamakla birlikte, değişim için üretim ve paranın gelişmesi, ancak emeğin loncalarda örgütlenmesine dayanan bir şehir zanaatı ön koşuluyla emek pazarını yaratabilmiştir.

Ama bütün bunların olabilmesi için, de çözülebilir bir köy (kır) yapısının varlığı gereklidir. Başka bir deyimle köyde, kullanım değeri için değil, değişim değeri için üretimin belirmesine imkan verecek bir kır sosyal yapısına ihtiyaç vardır. Bu, değişim değerleri ve değişim değerleri üretimi, emeğin objektif çalışma koşullarından ayrılmasına yol açmıştır. Bunun sonucu, serfliğin çözülmesi ve köylünün topraktan koparak özgür emekçi durumuna gelmesi olmuştur.(262)

İşte bireyleri, çalışmanın objektif koşullarından (toprak, hammadde, geçim maddeleri, iş araçları, para vb.) ayıran ve bu koşulları başkalarının eline geçen serbest fonlar haline sokan süreç, aynı

(261) Hobsbawm: Precapitalist ..., s. 46.
(262) Hobsbawm: a.g.y., s. 47-48.

zamanda bu koşulları sermaye olarak özgür emekçilerle karşı karşıya getiren süreçtir.

Başka bir deyimle, feodal üretim biçiminin gelişme süreci içinde iç evrimle beliren; emeğin, toprak, iş aracı vb. gibi çalışmanın objektif koşullarından ayrılması imkanı, ticaret ve tefecilikten gelen para olarak servetin emekten kopmuş objektif çalışma koşullarıyla değiştirilmesini sağlamıştır. İşte para olarak servet, objektif çalışma koşullarını ve onlarla özgür işgüçlerini satın alarak "sermaye"ye dönüşmüştür.

Gerçekten para olarak servet, ancak emekten ayrılmış olmaları halinde çalışmanın objektif koşullarıyla (üretim araçları vb. ile) değiştirilir ve özgür emeği de ancak bu çalışma koşullarından koptuğu zaman satın alabilir. O halde, emekle objektif çalışma koşullarını ayıran sermaye değildir. Tersine, servete sermayeye dönüşme imkanını veren; bir yanda özgür emekçiler, bir yanda da satılabilen üretim araçları vb. gibi çalışma koşulları bulabilmesi, yani emekle bu koşulların birbirinden ayrılmış olmasıdır. Demek ki, emeğin çalışmanın objektif koşullarından ayrılması süreci, sermayenin sonucu değil, ön koşuludur.

Şüphesiz ki tüccarın para şeklindeki serveti, eski üretim ilişkilerinin çözülmesini hızlandırmaya yardımcı olmuştur, ancak paranın bu etkisi bile, üretim araçlarını yaratan ve şehirlere daha çok tarım ürünlerinin satışına yol açacak tarımda eski mülkiyet ilişkilerini zorlayan şehir zanaatıyla mümkün olmuştur.

Görüldüğü gibi, kapitalizmin türediği feodal toplum öğesi, şehir, özellikle şehir tüccar ve zanaatçılarıdır. Bununla birlikte bu şehir öğesi, ancak köylünün ücretli emekçi haline gelmek üzere topraktan ayrılmasıyla tarihini kapitalist üretim biçimiyle tamamlamıştır. Başka bir deyimle kapitalist üretim biçiminin temel niteliği olan "ücretli emek ve sermaye"nin tarihsel ön koşulu, çalışmanın araç ve gereçlerinden ayrılmış özgür emektir.

İşte kapitalist üretim gerçekten ve fiilen aynı sermayenin çok

sayıda işçiyi birlikte ve aynı zamanda çalıştırması ve iş süreci ve üretimin boyutlarının büyümesini sağlamakla başlar.

Belirtildiği gibi, "kooperasyon", bir ve aynı üretim sürecinde veya farklı ama birbiriyle ilişkili üretim süreçlerinde bir plan çerçevesi içinde birlikte ve birbirini tamamlayacak bir şekilde çok sayıda işçinin çalışma biçimidir. İşte bu üretim biçimidir ki, emeğe üretim aracının mülk sahipliğini veren ve koyduğu kurallarla üretimin boyutlarını kısıtlayan lonca örgütünün çözülüp dağılmasını gerektirmiştir. Ana karakterini manüfaktürde alan bu sistem, giderek kapitalist üretim biçiminin planlı ve sistemli bir şekline dönüşmüştür.

Osmanlı İmparatorluğu'na gelince, burada, gelişmiş bir şehir zanaatının ve bir ticaret servetinin, yani bir miktar meta üretiminin varlığına rağmen, "kırsal bölgelerle şehirler arasında gelişmiş bir mübadele (değişim)"(263) söz konusu değildir. Başka bir deyimle, kırsal bölgeler, bir çözülmeyle birlikte emeğin objektif çalışma koşullarından ayrılmasına yol açacak bir değişim ekonomisine girememiştir. Oysa feodal toplumda, bu değişim ekonomisinin gelişmesi ve ona paralel olarak emeğin özgürleşmesidir ki, ticari ve tefeci servete, bir yanda şehir zanaatının yarattığı üretim araçlarını, bir yandan da özgür emeği satın alarak, üretim araçlarıyla birlikte sermayeye dönüşme ve özgür emeği de ücretli emek haline sokma imkanını vermiştir. Bu ilişki, kapitalist üretim biçiminin ilk aşaması olan manüfaktürde belirmiştir.

Gerçekten Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitalizmin ön koşulları olan ticaretten sağlanan servetlerle tarımdan ayrılmış ve uzmanlaşmış bir meta üretiminde bulunan şehir zanaatının var olduğu şüphesizdir. Osmanlı Devleti, Doğuyla Batı arasındaki tarihsel ticaret yolunun geçtiği topraklar üzerinde kurulmuştur. Daha Selçuklular zamanından başlayarak hanlar ve kervansaraylarla donatılmış bir yol şebekesi, yaygın bir posta ve güvenlik sistemi Anadoluyu kap-

---

(263) İ. Küçükömer: a.g.y., s. 32-33.

lamıştır.[264]

Bilindiği gibi, Basra Körfezi, Kızıldeniz, Suriye limanları ve Anadoludan geçen kervan yollarını kontrol eden bölgelere egemen olan Osmanlı İmparatorluğu, 16. yüzyılın ikinci yarısından önce, tarihsel baharat ve ipek yollarının sağladığı uluslararası transit ticaretinden geniş ölçüde yararlanmıştır. Transit mallarından alınan çeşitli haraç ve resimler, devlet gelirinin önemli kaynaklarından biri olduğu gibi, bu yollar üzerinde bulunan Osmanlı kervan sitelerinin böyle etkin bir ticaret hayatına katılarak veya kervan "nakliyat"ının doğurduğu hancılık, komisyonculuk, saraçlık, mütaklık gibi hizmetleri karşılayarak zenginleşmek olanağı bulmuşlardır.[265]

Çeşitli Türk devletlerinde çağına göre gelişmiş bir ticaret örgütü olan derbent örgütünün varlığı, ticaretin önem ve yaygınlığının bir belgesidir. Önemli ticaret ve askeri yolların kavşak noktaları ve dağların geçit verdiği yerlerde kurulan derbent (geçit tutma) örgütü, yol ve köprülerin yapımı, bakımı ve onarımı ve mal ve can güvenliğini sağlamak üzere, belli ayrıcalıklarla bazı köylerin görevlendirilmeleri sistemidir.[266]

Bu ticari eylem, geniş bir şehirlerarası işbölümüne, yani uzmanlaşmaya yol açmıştır.[267] Örneğin Bursa ipekçilikle büyük bir ün kazanmış, Anadolu ve Suriye'den getirilen ipekler burada işlenerek iplik ve kumaş haline getirilmiştir. Yine önemli bir zanaat merkezi olan Ankara, dokumacılıkta ilerlemiş ve tiftik keçisi yününden saf kumaşlarıyla ün salmıştır. Halı, kilim ve diğer dokumacılık türleri, ımparatorluğun birçok bölgelerine yayılmış, dericilik Ankara ve çevresinin ve Doğu Anadolu şehirlerinin ana zanaat kollarından biri olmuştur. Madencilik de Rumeli ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde önem kazanmıştır.[268]

Görüldüğü gibi, daha Selçuklular zamanında başlayarak Ana-

---

(264) D. Avcıoğlu: *Türkiye'nin Düzeni*, s. 12.
(265) Ö.L. Barkan: 16. Asırda ..., s. 3.
(266) Cengiz Orhonlu: *Derbent Teşkilatı*, s. 8-13.
(267) D. Avcıoğlu: a.g.y., s. 12.
(268) Oya Sencer: *Türk İşçi Sınıfının Doğuşu ve Yapısı*, s. 29-30.

dolu Türk toplumu, uluslararası bir ticarete bağlı olarak a) zanaatın tarımdan ayrılması, ve b) şehirlerarası ticaret aracılığıyla zanaat ve ticaretin birbirinden kopması gibi iki evrimi gerçekleştirme yolunda ilerlemiştir.(269)

Bu yüzdendir ki, Osmanlı toplumu, sadece tarımla zanaatkarlığın birliğine dayanan kendine yeter kapalı köy topluluklarından meydana gelmiş değildir. Belli bir ticaret serveti yanında, uzmanlaşmış bir şehir zanaatının bulunduğu şüphesizdir. Bu bakımdan, Osmanlı toplum yapısını, tarımla zanaatkarlığın birbirinden ayrılmadığı küçük köy birimleri temeline dayanan bir ATÜB modeli içinde ele almak olgulara aykırı düşecektir.

Bununla birlikte Osmanlı şehir zanaatı, lonca kuruluşları içinde ve sıkı kayıtlar altında örgütlenmiş durumdadır:

Bilindiği gibi, Ortaçağ şehirlerinde, hemen bütün iş hayatı işlenen eşyanın cinsine göre sıkı kurallara bağlı birtakım esnaf dernekleri şeklinde örgütlenmiştir.(270) Bu derneklerin, Osmanlı İmparatorluğu'nda da, nitelikleri ve bağlı olduğu kurallar açısından iki yarı dönemde ele alınması mümkündür: a) ahiler, b) loncalar dönemi.(271)

Ahilik (kardeşlik) Selçukluların son zamanlarında ortaya çıkan ve Osmanlı esnaf dernekleri sisteminin kaynağı olan bir örgüttür.(272) Bu örgüt, her zanaat kolunda çalışanları birer "pir"in manevi kutsallığına inandırarak, bu zanaatın tarikatı içinde sadık ve mesleğin bütün kurallarına içten bağlı müridleri haline getirmiştir. Böylelikle, örneğin kuyumcular, fırıncılar, ayakkabıcılar, bezciler, dericiler vb. birer esnaf derneğine sahip olmuşlardır. Her esnaf derneği kendi işini bütünüyle tekelinde tutmaktadır, yani derneğe giren dükkan ve atölye sayısı belirlidir ve bu dükkanların herbirinde ancak bir üstad bulunmaktadır. Atölye ya da dükkan sayısı kadar üs-

(269) D. Avcıoğlu: a.g.y., s. 12-13.
(270) M. Akdağ: *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, s. 7-8.
(271) İlhan Tarus: "Türkiye'de Esnaf Teşekkülleri", "Çalışma" Dergisi, sayı 4, s. 43.
(272) Osman Şevki Uludağ: "Ahi Evran", "Çalışma" Dergisi, sayı 8, s. 56.

tad vardır, diğer çalışanlar çırak durumundadır. Çıraktan ustalığa geçmek uzun süre çalışmayı, üstadlar önünde bir sınav vermeyi gerektirir. Bu sınavı başarıyla geçirenlere törenle üstadlık payesi verilir.

Bu derneklerin yönetim şekli şöyledir: Her zanaat kolunda zanaatçıların içinden en dürüst, en saygıya değer ve yaşça da ileri olan bir üstad, derneğin reisidir ve "ahi" adını taşır. Tam bir tarikat şeyhine benzeyen esnaf reisinden başka, dernekten olanlar arasında düzen ve birliği sağlamak üzere fityan(işçiler)a kumanda eden bir "yiğitbaşı" veya "server" adını taşıyan bir ikinci başkan bulunmaktadır. Bir şehirde sayıları zanaat kolu miktarına eşit olan ahilerden biri, bütün diğerlerinin başkanıdır ve "Ahi Baba" adını taşır. Ahi Baba sayılan kimse, şehrin ekonomik hayatında rolü en büyük olan zanaat derneğinin şeyhidir.

Böylece, her şehirde bulunan çeşitli "ihvan (ahiler)" ve "serveran (yiğitbaşılar)", buyruklarındaki örgütlü işçi kütleleri (fityan) vasıtasıyla çağlarının olaylarında etkili olmuşlardır.(273)

Gerçekten, ahilik örgütünün bazı karışıklık zamanlarında ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu sıralarında, Anadolu beyliklerinde önemli bir politik güç halinde ortaya çıkarak bazı şehirlerin yönetimini eline aldığı tahmin edilmektedir. Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezci devlet yönetimi, Ortaçağ Avrupa'sında olduğu gibi esnaf derneklerinin şehirlerin yönetiminde etkin bir rol oynayacak kadar politik haklara sahip olmasını engellemiştir.(274)

Bu dönemde, Hıristiyan halktan zanaatkar olanlar da korporasyon örgütü içinde bütün esnaflık kurallarına uyarak çalışmaktadırlar. Ama Müslüman esnafa özgü olan ahi tekkelerine üye olamadıklarından ihvan ve fityan arasında Hıristiyana rastlanmamakta-

---

(273) M. Akdağ: a.g.y., s. 8-9.
(274) Ö.L. Barkan: *Türk Hukuk Tarihi*, s. 132.

dır.(275)

Ahilik, diğer bir adla "fütüvvet" örgütü, H.10 (M. 16.) yüzyıldan sonra, varlığını sürdürmekle birlikte, mesleki ve ekonomik niteliğini yitirerek bütünüyle "Turuku Aliye"den bir derviş tekkesi haline girmiş ve (H.11) yüzyıldan başlayarak yerini, kapalı olduğu Hıristiyan zanaatkarlara da açık ve çok sayıda zanaatkarı belli bir örgüt içinde toplayan dernekler olarak "loncalara" bırakmıştır. Loncaların kuruluşu, küçük zanaat ve el emeğinin çöküşüne yol açan Batı kapitalizminin mamul maddelerinin Osmanlı İmparatorluğu'na girişinin sonucudur. Bu sistem, çok sayıda zanaatkarın örgütlenerek, küçük zanaatı kapitalizmin çözücü etkilerinden koruma amacını taşır.(276)

Genel nitelikleriyle özetlenecek olursa Osmanlı İmparatorluğu'ndaki esnaf dernekleri de Ortaçağ Batı Avrupa'sında olduğu gibi, serbest rekabet ilkesi yerine, karşılıklı kontrol ve yardım ilkesine ve ayrıcalık ve tekel metodlarına dayanmaktadır. Birtakım kayıt ve adetlerle kısıtlı olan bu sistemde, çırakların sayısı, çalışma saatleri, yapım metodları, malların cinsi, kalitesi ve fiyatlarının aynı olduğu, reklam ve moda yasağı bulunduğu, hammadde ihtiyaçlarının hep birlikte aynı pazarda ve aynı şekilde sağlandığı ve ihtiyacı karşılayacak dükkan sayısının önceden belirlendiği görülmektedir. Bu kayıtlamalarladır ki, esnaf arasında bir farklılaşmanın doğuşu önlenmiştir.

Bir mesleği yürütebilmek için yıllarca bir usta yanında hizmet ederek bir zanaatın "sır"rını öğrenmiş ve çıraklık süresi bittikten sonra yeterliğini kanıtlayan bir eser hazırlamış ve ustasının istek ve önerisiyle derneğin tekkesinde bir törenle belini bağlatmış (peştemal kuşanmış) olmak gerekmiştir. Ayrıca boş bir dükkan (gedik) bulmak için beklemek, derneğe bir para vermek vb.'de, usta olmak için aranan koşullardandır.

(275) M. Akdağ: a.g.y., s. 9-10.
(276) İ. Tarus: a.g.y., s. 44.

Çırak, yıllarca ustasının evinde kalmakla, sofrasında oturmakla ve ona her türlü hizmette bulunmakla yükümlüdür. Ayrı bir dükkan sahibi olmayan ve bir "kalfa" halinde ustanın yanında çalışmak zorunda kalanlarla ustalar arasındaki ilişkiler de kurallara bağlanmış durumdadır.

Esnaf dernekleri aynı zamanda ihtiyacı olanlara yardım etmek, sermaye sağlamak, dul ve yetimlerini korumak, ortak verilecek vergileri toplamak konusunda yardımlaşma işlerine ayrılacak yardım sandıklarına, vakıf paralara ve eşyaya sahip durumdadır.

Devletin hak ve ayrıcalıklarla güçlendirdiği bu örgütte, fiyatları ve malın kalitesini kontrol, hammaddelerin sağlanması ve dağıtımı, vergilerin toplanması gibi işler bu esnaf derneklerinin yönetim kurullarına aittir. "Kahyalarla yiğitbaşı" çarşı ve pazarları dolaşarak, ölçüleri, fiyatları ve malların kalitelerini kontrol ederek kurallara aykırı davrananları çeşitli şekillerde cezalandırmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda bu kuruluşların, güvenlik tedbirlerine yardımcı olmak fonksiyonu yanında ordunun çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak üzere silahlı olarak sefere katılmak gibi görevleri de olmuştur.(277)

Görüldüğü gibi, Osmanlı toplumu, feodalizme özgü olmamakla birlikte, kapitalizmin tarihsel ön koşullarından ikisi olan loncalarda örgütlenmiş bir şehir zanaatı ile ticaret ve tefecilik yoluyla sağlanmış servet koşullarına sahne olmuştur. Ama, –enflasyon dönemlerinde devletin el koyma geleneği belirmeden önce– birikmiş olan bu servetlerin, zanaat üretimini lonca bağlarının dışında bir manüfaktür şeklinde örgütleyememiş olmasının nedeni, kırsal bölgelerde para olarak bu servetlere dönüşme imkanını veren bir emeğin özgürleşme sürecinin belirmeyişidir. Başka bir deyimle, Osmanlı toplumunda, kapitalist üretim biçiminin başlangıcı olan manüfaktür şeklindeki bir üretim sürecinin gelişmeyişinin nedeni, para ola-

(277) Ö.L. Barkan: *Türk Hukuk Tarihi*, s. 129-132.

rak servetin, objektif çalışma koşulları ve özgür emeği satın alarak sermayeye dönüşmesini sağlayacak bir emek ve objektif çalışma koşulları ayrılığının engellenmiş olmasıdır. Bu yüzden, objektif çalışma koşullarını satın alarak onlarla birlikte sermayeye dönüşen servetin, çok sayıda özgür emeği ücretli emek olarak aynı üretim sürecinde ve birlikte kullanması şeklinde üretimin nitelik ve boyutça değişmesi mümkün olmamıştır.

Kısası, manüfaktürün gelişmeyişinin nedeni, Osmanlı toplumunun değişim değeri için üretime imkan verecek çözülebilir bir kırsal yapıda olmayışıdır. Başka bir deyimle, kırsal yapının çözülmesiyle topraktan kopmuş yığınlar halinde özgür ve ucuz bir emeğin bulunmayışıdır ki, Osmanlı toplumunda manüfaktür şeklinde bir üretim sürecini önlemiştir. Yani kırsal yapı bu türlü bir çözülmeye elverişli değildir.

Bunun ana nedeni, Osmanlı İmparatorluğu'nda üretim güçlerinin merkezi bir yönetim ve kontrol altında bulundurulmasıdır. İşte Osmanlı toplumunda üretim güçlerinin bu örgütlenme biçimidir ki, feodalizm içinde oluşan kapitalizmin ön koşullarından en temelini, yalnız feodalizm aşamasına özgü olanının doğuşunu engellemiştir. Bu en temel ve yalnız feodalizme özgü olan koşul, emeğin objektif çalışma koşullarından ayrılarak özgürleşmesidir. Bu bakımdan Osmanlı toplum yapısı tarihsel gelişme ve emeğin özgürleşme süreci içinde, kapitalizmi hazırlayan bir aşama olarak bir anlam ve bir yer alan feodalizm çerçevesinde ele alınmaz. Başka bir deyimle, feodal üretim biçimi, tarihsel olarak kendi iç evrimiyle kapitalizmin karakteristiği olan ücretli emek ve sermayeyi hazırlayan bir aşamadır. Bu yüzden tarihini, iç değişmeler sonucu, bu tarihsel aşamayla tamamlamamış olan Osmanlı toplum yapısı feodal olarak nitelenemez. Feodalizm, bir evrimleşme ve bir emeğin özgürleşme süreci olan tarihte, emekle üretim araçları arasındaki ayrılığın son aşaması olan kapitalizmin öncel aşaması olarak yerini alır. Bu aşamanın temel kategorisi, diğer aşamalarda olduğu gibi tarihi, yani toplum tiplerinin evrimleşme dinamiğinde vardığı noktadır. Tarihin evrim-

leşmesi, aynı zamanda emeğin özgürleşmesi süreci olduğundan feodalizm bu süreç içinde son nokta olan kapitalizmi hazırlayan bir tip olarak tanımlanabilir. İşte feodalizmin temel niteliği, emeği özellikle üretim araçlarına bağlayan son ve gevşek bağları çözücü bir yapı olmasıdır. Bu yapının içinde belirdiği hukuki formlar, tarihsel bakımdan önemli değildir. Bu bakımdan, iç dinamiğiyle kapitalizme dönüşmemiş olan Osmanlı toplumunu feodal saymak, bu tarih anlayışı ve bu türlü bir metodla bağdaşmayacaktır.

Başka bir deyimle Osmanlı toplumu, emekle, objektif çalışma koşullarından toprak arasındaki ilişkilerin komünal bir nitelik taşıdığı ve bu yüzden çözülmeye, dolayısıyla değişmeye elverişli olmadığı bir yapıdır. İşte bu yapı, genel anlamıyla ATÜB olarak nitelenebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, ekonominin merkezi devlet tarafından kontrolu ya da bizzat yürütülmesi yüzünden değişim ekonomisinin, yani meta üretiminin gelişmesi mümkün olamamıştır. Devletin, değişim değeri için üretimin yaygınlaşmasını önleyen bu ekonomi politikasının temeli miri toprak rejimi olmuştur.

Gerçekten, miri toprak rejimi gereğince toprakta yaratılmış olan artık ürünün vergi şeklinde devletin elinde toplanması, köy ekonomisine kullanma değeri için üretimin egemen olmasına yol açmıştır. Başka bir deyimle, köy topluluğunda işbölümü sonucunda yaratılan artık ürün, miri toprak rejimi yüzünden devlete ya da devlet memuru olarak sipahiye geçmektedir. Ayni verginin söz konusu olduğu durumlarda, artık ürün doğrudan doğruya vergiye aktarılmakta, nakdi verginin gerektiği durumlarda da üretilen artık ürünün bir kısmı pazarda değiştirilerek sağlanan para vergiye yatırılmaktadır. Artık ürünün sahibi devlet olduğu için bunun birikmesi ve yerel pazara yönelerek değişim ekonomisine katılması söz konusu değildir.(278)

---

(278) S. Divitçioğlu: a.g.y., s. 51.

İşte Osmanlı İmparatorluğu'nda köylerin, miri toprak rejiminden ötürü, kullanım değeri için üretimden değişim değeri için üretime evrimleşemeyişidir ki, kır yapısının çözülebilir bir nitelik taşımasını engellemiştir. Başka bir deyimle, Osmanlı toplumunda, miri toprak rejimi, kapitalizmin tarihsel ön koşullarından biri olan, köylünün çalışmanın objektif koşullarından, topraktan koparak özgür emekçi durumuna gelmesine imkan vermemiştir. Yani para olarak servetin, toprak, hammadde, geçim maddeleri, iş araçları gibi objektif çalışma koşullarını satın alarak sermayeye dönüşmesini sağlayan, emeğin bu koşullardan ayrılması durumu, Osmanlı toplumunda, yapının temel niteliğinden ötürü belirmemiştir. Bu da, kapitalizmin temel ön koşulunun, sadece kapitalist üretim biçimine özgü bir koşulun, yani emeğin objektif çalışma koşullarından ayrılarak özgürleşmesi durumunun Osmanlı toplumunun iç dinamiğiyle oluşmadığı anlamına gelir.

Gerçekten, kapitalizmin ön koşullarından biri olmakla birlikte, ticaret ve tefecilikten sağlanmış olan servetin birikimi, "burjuva toplumunun tarih öncesine özgüdür" ve örneğin eski Roma ve Bizans'ta da servetin varlığı ve hatta görünür bir egemenliği söz konusudur.(279) Para olarak servetin sermayeye dönüşümü ancak emeğin objektif çalışma koşullarından ayrılmasından, yani, özel anlamda, köylünün topraktan koparak özgür işgücü sahibi durumuna gelmesinden sonradır.

Yine kapitalizmin ön koşullarından bir diğeri olan şehir zanaatının varlığı da kapitalizmin içinde oluştuğu feodal aşamaya özgü değildir. Örneğin antik çağ insanları, zanaatlar karşısında küçümseyici ve şüpheci bir tavır almalarına rağmen, bir çeşit şehir zanaat eylemi yaratmışlardır. Ama bunların yine de geniş çaplı bir endüstri yaratamamış olmalarının nedeni, tarım kesimini, kullanım değerleri için değil, değişim değerleri için üretime sokacak "çözülebilir" bir köy (kır) yapısına sahip olamayışlarıdır.(280) Başka bir deyimle,

---

(279) Hobsbawm: a.g.y., s. 46 (48).
(280) Hobsbawm: a.g.y., s. 47 (49).

kır kesiminin potansiyel olarak çözülüp dağılabilir bir yapıda oluşudur ki, köyü değişim ekonomisi içine sokmuş ve buna, ne türden olursa olsun, köylüyü toprağa bağlayan ilişkilerin çözülmesi ve emeğin özgür iş gücü haline gelmesi olayı eşlik etmiştir.

Bu yüzden, tarihsel olarak feodalizmin temel kategorisi, emeğin, objektif çalışma koşullarından ayrılarak özgürleşmesine imkan veren bir kırsal yapıda oluşudur. Yani üretim biçimlerinin evrimi içinde, emeğin, kendisini gerçekleştirdiği çalışma araç ve malzemelerinden koparak özgürleşmesi feodalizmin tarihsel özgüllüğünü ve anlamını belirler. Feodalizmin iç karşıtlığıyla yarattığı bu çözülme durumudur ki, para olarak servete ayrılmış olan emek ve çalışma koşulları arasına girerek sermayeye dönüşme imkanını vermiş, yani kapitalist üretim biçimini hazırlamıştır.

Oysa, kırsal kesimde miri toprak rejiminin egemen olduğu Osmanlı toplumunun yapısı, belli bir noktada köylünün serbest bırakılmasına imkan sağlayan bir köy sosyal yapısına sahip değildir.

Osmanlı toplumunda toprak mülkiyetinin taşıdığı komünal nitelik, bu türlü bir çözülmeyi yani değişim ekonomisinin yaygınlaşmasıyla köylünün topraktan koparak özgürleşmesini engellemiştir. Başka bir deyimle, emekle, diğer üretim koşulları arasında ilişkinin öncel bir aşaması olan komünal mülkiyet, bu türlü çözülmeye en çok direnen bir sistemdir.

Bu yüzdendir ki, bu sistem, özel mülkiyete yer vermediği için, bireyin mülkiyetini yitireceği koşullara en az elverişli ve bu bakımdan iç değişmeyle evrimleşmesi ağır olan bir sistemdir. Yani, bu sistem, üretim güçlerini sürekli bir kontrol altında tutarak köklü yapı değişikliklerinin belirmesini önlemiştir.

Gerçekten Ö.L. Barkan'a göre, "Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve ekonomik dengesini bozan ve onu dağılmaya sürükleyen etmenler, kendi durumlarının normal gelişmeleriyle ortaya çıkan karşıtlığın bir sonucu olmaktan çok, imparatorluğun sınırları dışında oluşan devrimci güçlerdir."(281) Başka türlü dendikte, tarihsel

(281) Ö.L. Barkan: XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği İktisadi Buhranların Sosyal Yapı Üzerindeki Etkileri, s. 2.

gelişme süreci içinde iç karşıtlığıyla kapitalizmi önceleyen bir aşama olarak feodalizme anlamını veren bir temel nitelikten yoksun olan Osmanlı toplum yapısı kendi iç evrimiyle kapitalist üretim ilişkileri aşamasına dönüşememiştir. Bu dönüşme süreci, dıştan Batı kapitalizminin, 16. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak imparatorluğun ekonomik bağımlılığını birlikte getiren etkileriyle belirmiştir. Osmanlı toplumunun geleneksel yapısını çözüp dağıtan işte bu etkilerdir.

Batı Avrupa ülkelerinde üretim ve ticaret metod ve hacmiyle değerli maden stoklarında meydana gelen köklü değişikliklerin sonucu olarak beliren fiyat yükselişlerinin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkileri derin olmuştur.(282) Gerçekten Batı merkantilizminin koloni bulmak, yeni kıtalar keşfetmek üzere zorunlu olarak açtığı yollarla, özellikle 15. yüzyılda kıtalar, ülkeler bulunmuştur. Bulunan ülkelerin çeşitli zenginlik kaynakları yollarını değiştirmiş, böylece uluslararası ticaret yolları, Ortadoğu ve Akdeniz'den Okyanuslara kaymıştır. Yine, bu yeni kıtaların keşfiyle birlikte yeni ve eski dünyanın birikmiş servetlerinin yağma edilmesi ve esir ticareti, Batı kapitalizminin ilk birikiminin önemli bir kaynağı olmuştur.(283) Bu, iki ana sonuç doğurmuştur: İlki, genel fiyat seviyesinde uzun ve büyük bir artış, diğeriyse ticaret eylemlerinde genel bir hızlanmadır.(284)

Bu fiyat yükselişlerinin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkilerinin en başta geleni, fiyatların çok düşük kaldığı imparatorluktan başta buğday olmak üzere her türlü besin maddeleriyle çeşitli hammaddelerin, bu maddelerin fiyatlarının artığı Atlantik Ekonomi Bölgesine doğru emilmeye başlaması ve İmparatorluğun bir hammadde pazarı haline girmesidir. Bu 16. yüzyılda başlayan durumun yarattığı sonuçlar çok yönlü ve köklü olmuştur:

Bu durumun etkisiyle önce, bir yandan yerli zanaat kolları için

---

(282) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 5.
(283) İ. Küçükömer: a.g.y., s. 33-34.
(284) H. Heaton: *Economic History of Europe*, s. 248.

bir hammadde krizi başlarken, öte yandan dış ticaret dengesinde ve Batıyla olan ticaretin yapı ve metodlarında meydana gelen köklü değişiklikler yerli endüstriyi temelinden sarsmıştır. Şöyle ki:

Önceleri hacmi ve niteliği bakımından yerli endüstriye rakip olacak bir önem taşımayan mamul eşya ithali, kapitalist metodlarla geniş çapta örgütlenmenin sağladığı yeni teknik ve ticari gelişmelerle tehlikeli bir rakip haline gelmiştir.

Aynı şekilde, yeni ticari ilişkiler dengesinde eskiden İmparatorluğun başlıca ihraç metaları olan (sof kumaşlar, ipekliler, halı, şap, boya, bakır kab ve deri eşya gibi) maddelerin sürümü gittikçe daralmıştır. Avrupa'lılar, eskiden ithal ettikleri metaların, şimdi yalnız hammaddesini almakta ve onların üretim tekniği, ticari örgüt ve ulaştırma hizmetlerinin üstünlüğüyle işlenmiş olarak tekrar imparatorluğa satmaktadır. Örneğin, eskiden Bursa'dan kadife ve ipekli kumaş satın alan Avrupalılar, bu kez ipek ipliği almakla yetinmişlerdir. Bir süre sonra yalnız ipek almaya başlayacak ve hatta hesaplı buldukları yerlerde ipek böcekçiliğine de girişeceklerdir.

Bu bakımdan, Batının etkisiyle endüstri devriminden çok önce yerli zanaatlar gerilemek ve soysuzlaşmak zorunda kalmıştır.(285)

Öte yandan Batı kapitalizminin çözücü etkileri, en görünür bir şekilde devlet maliyesinde ve buna paralel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun tarım ve toprak rejiminde belirmiştir:

Devlet bütçesinin geniş ölçüde sarsılmasının nedeni devlet giderlerinin hızla artmış olmasıdır.

İmparatorluğun 16. yüzyıl sonlarına doğru yaptığı savaşlar, elde edilen gelirlerin fazlasıyla savunma işine ayrılmasını gerektirdiğinden, mali bakımdan, merkezi devlet bütçesinde bir artış sağlanması şöyle dursun, "askerliğin üzerine oturduğu ekonomiye taşıyamayacağı bir ağırlık yüklemiştir."(286)

---

(285) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 5-6.

(286) İ. Küçükömer: a.g.y., s. 42 İ. Küçükömer bu durumu "hegemonya paradoksu" olarak nitelemektedir.

Öte yandan, savaşların devlet bütçesine yüklediği masrafların gittikçe ağırlaşmasının ikinci nedeni de, modern çağın savaş tekniğine getirdiği yeniliklerdir. Yeni doğan ekonomik koşullarla canlanan bazı Avrupa monarşilerinde ateşli silahlarla donatılmış sürekli ordular önem kazanmıştır. Bu yenilikler karşısında, Osmanlı Ordusu'nun geleneksel gücü olan tımarlı sipahiler, modern çağın savaşları için elverişsiz sayılmaya başlanmış ve ateşli silahlarla donatılmış talimli meslek ordusunun (İstanbul'daki kapıkulu ocaklarının) asker sayısı ve ödeneğini sürekli olarak artırmak gerekmiştir. Bu durum, yani merkez ordusunun gittikçe artan masraflarını karşılamak ihtiyacı, tımarlı sipahilerin çeşitli nedenlerle tasfiyeye uğramasının ve dirlik gelirlerinin merkezi devlet bütçesine aktarılmasının bir nedeni olmuştur.(287)

Gerçekten uzun süre Osmanlı ordusunun ağırlık merkezini, bağlı olduğu sistem gereği devlet, sürekli ve maaşlı bir ordunun ağır mali yükünden kurtaran tımarlı sipahiler meydana getirmiştir. Koçi Bey'e göre, "selatini salifei izam (geçmiş ulu sultanlar) bunca gazayatı celiler (savaşlar) ve fütuhatı cemile (fetihler) edüb... İran, Turan, Tatar, Hind, Yemen ve küffar memleketlerine erişib bunca kıla ve memaliki fethedüb sid ve sadayı alemaraları dünyaya velvele saldığı (ünlerini dünyaya duyurması) züama ve erbabı tımarın (zeamet ve tımar sahiplerinin) müzaheretile olup, müluku etrafdan baç ve haraç almışlar idi", "Ve onlar mükemmel iken vaki olan gazavat ve musaflarda kapı kullarına asla ihtiyaç olmazdı."(288)

Gerçekten I. Murad'ın sürekli bir güç olarak 1363'te kurduğu yeniçeri örgütü ve genel olarak kapıkulu ordusu, tımarlı sipahi ordusunun çok kalabalık olduğu Beyazıt döneminde ancak 7 bin kişiliktir.(289)

Bununla birlikte "yeniçeri esamisi gittikçe tezayüd eylediği (arttığı) gibi işbu süvari bölükleri halkı tezayüd ederek Kanuni Sul-

---

(287) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 7.
(288) *Koçi Bey Risalesi:* s. 24.
(289) H. İnancık: Osmanlı Devrinde Türk Ordusu, Türk Kültürü, sayı 22.

tan Süleyman asrında yeniçeri 12 bin kadar ve atlı bölük halkı 7 bin kadar iken, Sultan III. Murad asrında yeniçeriler 27 bine ve bölük halkı 13 bine baliğ (vararak), Sultan III. Mehmed asrında 1004 tarihinde yeniçeriler 45 bin ve bölük halkı 20 bin ve Sultan I Ahmed asrında 1018 tarihinde yeniçeriler 47 bin ve bölük halkı 21 bin esami kadar olmuş idi."(290)

"Bu minvali sabık ulufeli asker tekessür eylediği (çoğaldığı) gibi sair ulufeli tavaif (bölükleri) dahi o minval üzere tekessür ederek hazinei devlet düçarı müzayaka olmağın (darlığa uğradığından) karşılık bulmak için bizzarure tekalifi miriye (miri vergiler) tezyid olunup (artırılarak), tekalifin (vergilerin) mülk ve sekenin terakkü mamuriyet ve serveti esasına mebni olmayan (dayanmayan) tezayüdü ise mucibi zulum ve teaddi (adaletsizlik) ve bu dahi memalikin harab ve ahalinin bitab olmasına badi (neden) olmuştur."(291)

16. yüzyılda kapıkulunun sürekli olarak artırılması askeri zorunluluklardan ileri gelmiş, Orta Avrupa'da ateşli silahlar kullanan ağır Alman piyadesi karşısında Kanuni Sultan Süleyman da tüfekli yeniçeri sayısını artırmak zorunda kalmış ve bu ihtiyaç giderek çoğalmıştır. Ok, yay, kılıç, mızrak, gürz gibi ilkel silahlarla savaşan ve talim görmeyen tımarlıların savaşa elverişsizliği, 16. yüzyıl sonlarından başlayarak bu örgütün bağlı olduğu tımar rejiminin ilgisiz kalmasına ve yeni bir statüye girmesine yol açmıştır. Bu yeni statünün temellerini doğrudan doğruya Hazine-i Amire (Devlet Hazinesi)'den üç ayda bir maaş alan kapıkulunun sayıca artmasının hazineye yüklediği büyük mali yükte aramak gerekir.(292)

Bu da, Osmanlı Devleti'nin geleneksel toprak rejiminin temellerinin sarsılmasına yol açmıştır.

---

(290) *Cevdet Tarihi: C. V.*, s. 201.

(291) *Cevdet Tarihi: C. VI.*, s. 201-202.

"Sonra günden güne (ulufeli kullar) artmıştır, hâlâ bulunan miktar 92. 206 (veya 92. 216 A.K. Aksüt)'dır. Bu denlü kula ulufe mi yetişir ve bu denlü ulufeye hazine mi dayanır?" Koçi Bey Risalesi, s. 41-42.

(292) H. İnancık: a.g.y., Örneğin 1562 de kapıkulu maaşları 172 milyon akçeyken, 1610'da 380 milyon akçeye çıkmıştır.

Öte yandan, yüksek fiyatlar üzerinden yapılan yeni savaş malzemesi "mübayaa"ları, fiyatların sürekli bir artış göstermesi yüzünden satınalma gücü düşen bir parayla sabit maaşların yetmemesi üzerine kabul edilen yeni baremlerle gittikçe artan masraflar, devlet bütçesinin dengesini büsbütün bozmuştur.(293)

Gerçekten 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun parası, o zamana kadar görülmemiş büyük bir kriz geçirmektedir. Amerika kaynaklı değerli madenlerin ve özellikle gümüşün Osmanlı İmparatorluğu'na girmesi, paranın değerinin düşmesine yol açmıştır. Devletin imparatorlukta dolaşan paralar için belirlemiş olduğu "rayiç"ler altüst olmuş ve ülkede büyük ölçüde sahte para basımı olayı belirmiştir. İspanya yoluyla gelen Amerikan gümüşünün Osmanlı piyasalarında yarattığı bu enflasyon karşısında akçenin değerini korumak isteyen Osmanlı Devleti, önceden belirmiş resmi "rayiç"leri geçerli tutarak işlemleri zorlamaya çalışmıştır. Ama, İran savaşlarının yol açtığı büyük mali kriz sonunda 1585 yılında %62,5 ve 1588 yılında %23 oranında olmak üzere iki para işleminde bulunulmuştur.(294)

Görüldüğü gibi, içine düştüğü mali sıkıntıdan kurtulmak için para ayarını bozma yoluna başvurmaktan çekinmeyen devlet, sisteminin geleneksel temellerini gittikçe biraz daha yıkarak kendisine ait olan veya tımar sahiplerine bırakılmış olan vergi toplama yetkilerini gittikçe daha büyük bir oranda mültezimlere satmak zorunda kalmıştır.(295)

Gerçekten, bir yandan askeri fonksiyonunu yitirmekte olan tımarlı sipahi örgütünün yerine geçen ve maaşları merkezden ödenen bir ordunun yol açtığı harcamalar, öte yandan enflasyon sonu-

---

(293) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 8.
(294) Lütfi Güçeri: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, s. 36-37.
(17. yüzyılın ilk yarısında girişilen para ayarlamaları da Osmanlı parasına gerekli kararlılığı sağlayamamış ve bütün fiyatlarında değişmeler görülmüştür.)
(295) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 8.

cunda devlet masraflarında görülen büyük artışlar, Osmanlı Devletini giderleri karşılayacak yeni kaynaklar bulmaya zorlamıştır.

Savaş ve dış ticaret gelirleri azalmış olduğundan, devlet giderlerini karşılamak konusunda başvurulan ana yol, iç kaynaklara yönelmek, "yaratılan ürüne ve mevcut servetlere el atarak daha fazla artık ürün elde etmek olmuştur."(296) Başka bir deyimle 15. yüzyıl sonlarından başlayarak artan masrafları ve azalan gelirleri dengeleştirmek için yeni kaynaklar gerekmiş ve işte bu masrafları ödeme görevi çoğunluk reayaya yüklenmiştir.(297) Böylece, vergilerin türü ve miktarı artırılmış ve vergi toplama metodlarında köklü değişiklikler yaratılmıştır. Şöyle ki, 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar reayanın dirlik sahibine ödemek zorunda olduğu kanunlarla belirlenmiş ve miktarları sabit olan vergiler iki türlüdür:

a) Haraç cizye, zekat ve öşürden meydana gelen "tekalifi şeriye", b) resmi mücerred, resmi arus, resmi bennak gibi "tekalifi örfiye". Miktarları kanunnamelerle belirlenmiş olduğu için bu vergiler, paranın değerinin düşmesine rağmen bir artış göstermemiştir.(298) Gerçekten "ümera"nın yapacakları hizmetlere göre kendilerine verilen has gelirlerinin miktarları 14. ve 15. yüzyıllarda belirlenmiş ve 16. yüzyıl sonuna gelindiğinde hemen hiç değişmemiş bir durumda kalmıştır. Oysa Osmanlı maliyesinin ve vergi sisteminin temeli olan akçenin geçirdiği değer değişikliği, gelirlerin kendiliğinden azalmasına yol açmıştır.

Örneğin II. Beyazıt zamanında 100 dirhem gümüşten 280 akçe kesilirken, 1596 sıralarında aynı miktar gümüşten 950 akçe kesilmektedir. Şüphesiz ayar düşmesiyle birlikte akçenin göreli değeri de inmiş, bir filori altunun resmi rayici 35'den 120 akçeye çıkmıştır. Oysa Osmanlı mali ilkeleri ve vergi sistemi akçenin bu değer değişmesine kesinlikle ayak uyduramamış, kanunlarla ilk konduklan zamandaki şekillerini korumuşlardır. Örneğin Fatih Sultan

(296) İ. Küçükömer: a.g.y., s. 45.
(297) S. Aksoy: a.g.y., s. 45.
(298) M. Çağatay Uluçay: *Saruhanda Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, s. 36.

Mehmet zamanında, 40 akçeye satılabilen iki koyuna bir akçe "resmi agnam (koyun vergisi)" alınmaktayken, 150 yıl sonra bu vergi, 200 akçeye satılan iki koyun için yine bir akçedir. Kısası, dirlik sahibinin nakit olarak almakta olduğu bütün vergiler, böylece sabit kaldığından, akçenin değerce düşmesi bakımından resmi değere göre üç defa azalmış demektir. Yalnız, reayadan ürün olarak alınan vergilerde bir artış olması doğaldır.

Gerek devletin ve gerekse sefere gitmekle yükümlü olan dirlik sahiplerinin her sefere çıkışta yapmak zorunda oldukları masrafların, 15. yüzyıla oranla 16. yüzyıl sonlarında ne ölçüde yükseldiğini, cebeli için ödenmesi gereken insan ücretinin yıllığının 600 akçeden 3000 akçeye çıkması, o zaman 150-200 akçeye alınan bir katır veya iyi bir atın bu sıralarda 2500-3000 akçeden aşağı alınamayışı gösterir.

Bu nedenlerle, özellikle büyük dirlik sahipleri, vergileri kanuni miktarlarının üstüne çıkarmış ve giderek bu işin çığırından çıkması üzerine beylerbeyi ve sancakbeylerinin "maiyet" memurlarının ve hasların başında bulunan voyvodaların halkı zorla soymaya başladıkları görülmüştür.(299) Bu bakımdan, bir yandan halk, özellikle de ekonomik krizden en çok zarar gören köylü eskisine oranla ortalama on misli vergi ödemek zorunda kalmış, öte yandan, "alçak hallü" tımarlıların yani küçük dirlik sahiplerinin dirliklerini bıraktıkları görülmüştür.

Bu türlü vergilerde görülen artışlara paralel olarak, 16. yüzyılın ikinci yarısında, çeşitli vesilelerle köylüden alınan ve çözücü etkileri olan yeni vergi türleri ortaya çıkmıştır:

a) Tekalifi şakka, eyalet, liva ve kazalarda görevli yöneticilerin halktan aldıkları ve sayıları zamanla artan selamiye, na'l baha, çizme baha, konak ve göçek akçesi, devriye, yemlik, ağalık, kethüdalık gibi kanunsuz "teklif"lerdir. Gittikçe miktar ve türleri çoğalan bu vergiler, halkın gönderdiği şikayet "mahzar" ve dilekçelerine ve

(299) M. Akdağ: Celali Fetreti: *D.T.C.F. Mecmuası*, s. 55-56.

kaldırılmaları yolunda padişahlarca yayınlanan "adaletnameler"e rağmen süregelmiştir. Paranın değerinin düşmesiyle orantılı olarak artan bu vergileri alan, imparatorlukta yeni bir sosyal tip olarak beliren "ayan"lar olmuştur.

Halk, yöneticilere veridği tekalifi şakka'ya benzer bir vergiyi de devlete ödemiştir ki, bu "Tekalifi Divaniye"dir.

b) Tekalifi Divaniye, "avarız" adı altında toplanan bu vergiler, olağanüstü durumlarda, savaş zamanlarında halkın devlete ödemekle yükümlü olduğu vergilerdir. Bu vergiler, toplama zamanı ve miktarı kesin ve geçerliği sürekli olmadığı için geçici anlamında "avarız" adını almıştır.

Önceleri yalnız olağanüstü durumlarda alınan bu vergiler devlet hazine ve maliyesinin çok sarsılmış olması yüzünden 16. yüzyıl sonlarında her yıl toplanmaya başlanmıştır.

Olağanüstü durumlarda padişahın emriyle halkın doğrudan doğruya devlete ödemek zorunda olduğu her türlü hizmet, para ve eşya şeklindeki vergi anlamında avarızın çeşitleri:

a) Ordunun geçeceği yol üzerinde bulunan "menzil"lerden toplanıp aktarılan ve "sursat zahiresi" adı verilen arpa, buğday, koyun, yağ, bal, saman ve odun, b) Uzun süren kale kuşatmaları için toplanan ve "nüzül" adını taşıyan arpa, buğday, c) taşıma ve et ihtiyacı için toplanan deve, katır, at ve koyun, d) ordunun geçeceği yolları temizlemek, düzeltmek ve onarma için "beldar" vb. e) ve son olarak peşin olarak halktan toplanan "avarız akçesi" veya "avarız bedeli akçesi" denilen nakit paradır.

Bu vergi, asker, madenci, çeltikçi, ortakçı, tuzcu, köprücü, derbendci, müstahfız vb. ile ocaklık yazılanlar ve bazı evkaf reayası dışında her yetişkin erkeğin ödemekle yükümlü olduğu bir vergidir.

Tekalifi Divaniye'nin toplanmasında ölçü "avarızhane"dir. Bu, muaf olanlar, çocuklar ve kadınlar dışında vergi vermekle yükümlü erkeklerin âlâ, evsad ve edna diye üç kısma ayrılarak aynı gruba

girenlerin birleştirilmesiyle meydana getirilen birliklerdir. Zamanla avarızhanelerin azalmasına rağmen, bu vergiyi toplamakla görevli mübaşir, tahsildar, mütesellim elindeki "mevkufe defteri" örneğine göre hareket ettiğinden para eski avarızhaneler üzerinden alınmış ve bu da halkın yoksullaşmasına yol açmıştır.

Her yıl devletin ihtiyaçları, Divan'da belirlenmiş genel tutar, imparatorluğun bütün avarızhaneleri toplamına bölünerek her avarızhanenin vereceği miktar bulunmuştur. Bu geçici vergiler, miktar ve cinsleri Divan'ca belirlendiğinden "avarızi divaniye" veya "tekalifi divaniye" olarak adlandırılmıştır.[300]

Özellikle köylüden alınan vergilerin tür ve miktarca artmasına paralel olarak, yine devlet gelirlerini artırmak amacıyla vergi toplama yol ve metodunda önemli değişiklikler yapılmıştır: Bu değişikliklerdir ki, Osmanlı toplum yapısının temel kategorisi olan miri toprak rejiminin bütünüyle çözülüp dağılmasına ve yeni bir tipe dönüşmesine yol açmıştır. Başka bir deyimle, Osmanlı toplumunda, devletin, giderlerini karşılamak üzere nakdi olarak gelir sağlamak amacıyla başvurduğu metodlar, yapının evrimleşmeye karşı dirençliliğine temel olan sistemin, yani miri toprak rejiminin kökten sarsılmasına varmıştır.

Gerçekten çeşitli nedenlerle sahipsiz kalan dirlikler, askeri niteliklerini yitirdiği ve hazine gelir ihtiyacı içinde olduğu için, bu durum da, eskiden olduğu gibi hak sahiplerine (sipahilere) verilmek yerine, "mukataatı miriye)" adıyla hazinece alıkonarak sarraf ve mültezimlere "ilzam" olunmayı başlanmıştır.[301] İşte gerek bu "mukataat"ın "iltizamat" adıyla, gerekse çeşitli vesilelerle eklenen dirliklerle genişleyen[302] Havası Hümayün (Hasların)un "ihale"siyle "iltizam" sistemi doğmuştur:

Bazı Osmanlı tarihçileri "miri" toprak rejiminde daha Kanu-

---

(300) Ç. Uluçay: a.g.y., s. 36-48.
(301) Z. Karamursal: a.g.y., s. 8, 202.
(302) Ş. Berki: *Toprak Hukuku*, s. 69.

ni'nin son yıllarında bir çözülmenin ve ilkelere aykırılığın başladığını belirtmekte ve bu konuda Veziriazam Rüstem Paşa'yı (Ölümü 1560) suçlamaktadırlar. Onun zamanına kadar miri topraklar "müzayede"ye çıkarılmazken onun zamanında devlete ait toprakların ilk olarak artırma yoluyla "iltizam"a verilmeye başlandığı ve böylelikle yapısal değişikliklere yol açan iltizam sisteminin doğduğu görülmektedir.

Devletin miri toprakları peşin para karşılığında mültezimlere bırakmasının nedeni, tımarlı sipahi örgütünün ordudaki önem ve ağırlığını yitirmesi ve hazine gelirlerinin azalmasına ve giderlerinin artmasına paralel olarak sürekli ve maaşlı bir ordu için gerekli mali olanakların ve genel olarak nakdi gelirlerin sağlanması ihtiyacında aranmalıdır.

Gerçekten "Salifül zikr (adı geçen) Rüstem Paşa, hasılatül miriyeyi (Devlet gelirlerini) teksir daiyesiyle (çoğaltmak isteğiyle) iltizam usulünü ihdas ederek"(303) "Beytülmali müslümin olan(304), gerek havası hümayun ve gerek mukataat, cümlesini iltizama verip ve iltizamı dahi mansaf ve mütediyyin (dine bağlı) zatlar kabul etmediğinden ekseriya erazil ve esafil (aşağılık ve bayağı kimseler) eline düşüp bu dahi mukataat ve havassı hümayun karyelerinin (köylerinin) harabiyetinc sebep oldu. Ve böyle mezalim ve taadiyat (adaletsizlikler) ile memalik harab ve devletin hazine-i hakikiyesi mesabesinde (derecesinde) olan reaya duçarı fakru ızdırab olduğundan varidatı devlet dahi küllü tenezzül ve tenakus buldu."(305)

Görüldüğü gibi, Cevdet Paşa'ya göre devlet gelirlerinin artırılması, ihtiyacı, miri toprakların iltizama verilmesine, bu da Osmanlı toplumunun geleneksel yapısının çözülmesine yol açmıştır.

İltizam yolu birkaç belli türden gelirlere özgü olarak başlamışken bir süre sonra, "aşar, agnam" gibi her tür vergiye, "gümrük, ih-

(303) *Cevdet Tarihi:* a.g.y., s. 205.
(304) *Koçi Bey Risalesi:* s. 63.
(305) *Cevdet Tarihi:* a.g.y., s. 205.

tisap" gibi resimlere, "imdadiye ve cihadiye" gibi "teklif"lere yaygınlaştırılmıştır.

İltizam, devletin bazı kimselere birçok vergilerin önce yıllığını, sonraları da birkaç yıllığını "muaccele adıyla bir peşin para karşılığında bırakmasıdır.(306) Başka bir deyimle "mültezim, bir karye (köy)(307) veya kasabanın aşar ve rüsumunu deruhte ve iltizam edip buna mukabil hazineye maktuan akçe veren kimsedir."

Mültezimlerin, artırmada pey sürebilmesi için "hazinece teahhüdü cari" bir sarraf göstermesi istenmiş ve birtakım kimselere kuyruklu denilen imtiyazlı senedler verilerek hazine sarrafları meydana getirilmiştir ki, bunlara kuyruklu sarraflar denmiştir. "Bu sarraflar, kendilerine ihale olunan varidatı öşriye ve rüsumiyenin takibinde ileri gide gide hükümet içinde hükümet şeklini almışlardır. Denilebilir ki, bunların zülum ve gadri memleketi tahrib etmiş... ve adaleti Osmaniyemizi adeta mahvetmiştir." Bu ihalelerin çokluğu, Galata'da oturan ve para işlemleri dışında sadece hazineye verdikleri borçların faiziyle yaşayan bir bankerler korporasyonu doğurmuştur. Hazine, darda kalarak bir gelirinin birkaç yıllığını iltizama vermek için müzayedeye koyacağını ilan edince, bu bankerler, genellikle Ermeniler, bir veya birkaç paşayla uyuşmuşlar ve artırmada onların etkisinden yararlanmışlardır. Hazinenin ihtiyaç duyduğu peşin para sağlandıktan sonra, vergi yükümlüleri, borcun ağır koşullarını ve paşaların kârlarını ödemek zorunda kalmıştır. (308)

Bu iltizam sistemi, Tanzimat Fermanı terimiyle, "alatı tahribiyeden olup hiçbir vakitte semerc-i nafiası görülmeyen" bir "usulü muzırra"dır. "Bu ise bir memleketin mesalihi siyasiye ve umuru maliyesini bir adamın yeddi ihtiyarına ve belki pençe-i kahrına teslim demek olarak o dahi iyice bir adam değilse hemen kendi çıkan-

---

(306) Z. Karamursal: a.g.y., s. 202.
(307) Atıf Bey: a.g.y., s. 30.
(308) *Türk Ziraat Tarihi*: s. 68-69.

na bakıp cemi harekat ve sekenatı gadr ve zulümden ibaret olur."[309]

Gerçekten, belirli bir peşin para karşılığında bir bölgenin vergilerinin belli bir süre için artırma yoluyla satılması anlamında "iltizam" mültezimlere büyük gelirler sağlamış ve onların gelirlerini artırmak için her vasıtaya başvurmalarına yol açmıştır. Mültezimler, tımarlı sipahilerin tersine, geçici bir süre için gelirlerini satın aldıkları topraklarla ilgilenmeyerek sadece her türlü baskıyla bu topraklardan en fazla gelir sağlamaya önem vermişlerdir.[310]

İltizam sistemiyle dirliklerin bir spekülasyon konusu olmasına[311] paralel olarak, miri toprak rejimi köklü yapı değişikliğine uğramıştır. Başka bir deyimle, dirlikler üzerinde bir spekülasyonun başlamasıyla, miri toprakların özel mülkiyete dönüşmesi olayı birlikte yürümüştür.[312]

Gerçekten Koçi Bey'e göre:

"Yeryüzünde kargaşalık ve bozukluk ve 'şerü şuurun şuyuu intişarı'nın ve eşkiya ve azgınların üstünlük ve ün kazanmalarının bir ana nedeni de, tımar ve zeamet sahiplerinin dirliklerinin yok edilmesi ve kendilerinin ad ve sansız kalışıdır. 992 tarihine gelinceye kadar köy ve çiftlikler kılıç sahiplerinin elinde ve ocakzadelerde olup aralarına yabancı ve kötü soylu sızmamış ve 'ekabir ve ayan sepedine'[313] girmemiştir.

"İlk bozulması şöyle olmuştur: Acem ülkesine serdar olarak atanan Özdemir oğlu Osman Paşa'nın bazı yabancılardan yiğitlikleri görülenlere üçer bin akçe 'iptida emri' vermesiyle yabancılar fırsat bulmuş, Osman Paşa iyilerine vermişken ondan sonra gelenler kâr düşüncesiyle iyi kötü demiyerek ilişkisi olmayan ve 'aslında

---

(309) "Tanzimat Fermanı". Reşat Kaynar: Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, s. 178.

(310) Ş. Aksoy: a.g.y., s. 46.

(311) İ. Hüsrev: Türkiye Köy İktisadiyatı, s. 167.

(312) S. Aksoy: a.g.y., s. 45-46.

(313) Gelirleri az olan ve kimseye verilmeyip beratları sanki sepette kalan timarlara verilen addır.

cinsinde' dirlik tasarruf etmeyen şehir oğlanı ve reayadan bir alay bozuk mayalıya iptida emirleri'ni karşılıksız olarak vermiş, zeamet ve tımar isteyenler bir günde yüzbin akçe tımara hak kazanır olmuşlardır. Ve sahipsiz kalan dirlikler (mahlilat) de eski yasaya aykırı olarak 'Asitane-i Saadet' tarafından verilmeye başlanmış, 'erkanı vükela' düşen mahlûlü uyruk ve yakınlarına vererek, İslam ilkelerinde bulunan tımar ve zeametin seçkinlerinin şer'i şerife aykırı ve yüce yasaya karşıt olarak, kimini paşmanlık, kimini arpalık, kimini padişah hasları (havassı Hümayun)na katarak ve kimini temlik, kimini vakfederek ve kimini de bedeni sağlam kimselere emeklilik olarak vermiş ve bütün zeamet ve tımar 'ekabir geliri' olmuştur. Bu bozukluk ve aykırılık, devletin en yiğit, güçlü ve ün ve uluğa yol açan askerlerin yıkılmasına neden olmuştur. Oysa hizmetli asker halkın en aşağı katından devşirilir, hiçbir yararlığı olmaz ve tersine barış zamanında azgınlık ve ayaklanmalara vasıta olur. Bir süreden beri azgınlığın ardı arkası kesilmemiştir.

"Beylerbeyilerinde, sancakbeylerinde, vezir ağalarında, müteferrika, çavuş ve küttab gruplarında ve dilsiz ve cüce kısmında, padişah nedimleri ve bölük halkının ileri gelenlerinde nice tımar ve zeametlar olup, kimi hizmetkarları üzerine, kimi azatsız kulların üzerine berat ettirmişlerdir. Adamlarının gelirlerini, ürünlerini kendileri yerler, içlerinde öyleleri vardır ki, yirmi, otuz, belki kırk elli tımarı bu yolla alarak gelirini ürününü kendileri yer ve sefer zamanı sırf yoklamada bulunsun diye iki (bir iki) bin akçe harçlık verip cübbe ve zırh yerine abakebe giydirip birer semerli beygirle sefere göndererek kendileri evlerinde (kalırlar). Bundan başka zeamet ve tımarın 'Asistane-i Saadet'ten verilmesi yüzünden ülkedeki zeamet ve tımarların ancak öşrü çekişmesiz olup, geri kalanı bütünüyle çatışmalıdır. Veziriazamların, hâlâ tımar ve zeamet davası dinlemekten başka işle uğraşmaya zamanları kalmaz. Herkesin elinde çeşitli beratlar ve onbeş yirmi ayrı 'mukarrername'ler olup, birinin 'mukarrernamesi'nde, 'hak bunundur Hasmı tevzirü telhis ile dahlü taarruz itiğü sem'i Hümayunuma vasıl olmuştur. Buna zaptettirip

hasmını menü def eyleyesin' diye yazar. Ve karşı tarafın elinde olan berat ve buyruklarda da yine bu şekilde: 'Hak bunundur, buna zaptettiresin' diye yazar, böylelikle padişahımız adı kullanılarak yalan dolan yapılır. Ve padişah beratlarını ve 'evamiri şerife'yi ayağa düşürüp saltanat namusuna leke sürerler. Ve Zeydi Amr'a Amr'ı Zeyd'e tutuşturup, tımar ve zeamet sahiplerine toptan haksızlık ederler. Böylelikle de zavallıların gelirleri bu çekişme arasında kaybolur, reaya yoksul kalır, nice gaziler savaşta can ve baş vermekte ve hasmı olan kimse evinde zevk sürmekte iken ürün zamanı gelince Asitane'den bir mukarrername ile o zavallının ürününün kimini kendi alıp, kimini kadıya verir. Bu yüzden giderek tımar ve zeametin durumu karmakarışık olmuş, alan ve satan belirsizleşmiştir.

"Hâlâ yapılan seferlerde Rumeli ve Anadolu ve diğer eyaletlerde zeamet tasarruf eden 'eğer müteferrika ve eğer çavuş ve küttab sair' zeamet ve tımar sahibi kullar toplam olarak yedi-sekiz bin kişi anca olup geri kalanından bir iz kalmamıştır. Kısası zeamet ve tımarın bu duruma düşmesinin nedeni, sahipsiz kalan dirliklerin (mahlulat) Asistane-i Saadet'ten veziri azam tarafından verilmesidir. Çünkü, beylerbeyleri ehil olmayanlara verdiklerinde, ehil olanlar 'Divan Hümayun'a gelip yakınırlardı. Ama veziri azam olanlar ehil olmayanlara verdiğinde, hakkı olanlar kime varıp yakınsınlar ve akıncılar da, kiminin ulüfeli kul, kiminin kul adına olması ve kiminin akıncılığını kabul etmemesiyle ancak iki bin kalmıştır. Ve yörükan ve müselleman(314) takımları mukataa'ya bağlanarak ve Anadolu vilayetlerinde bulunan 'piyadegan' tımar olup adını hükümsüz koymuşlardır. Bugün yukarda adı geçen takımlardan savaşa giden bir kişi yoktur, onların görevlerini tımar sahibi kulları yerine getirir olmuştur."(315)

Görüldüğü gibi, "Osman Paşa'nın hilafı kanunu kadim olarak

(314) Müselleman: Yol işleriyle görevli askerler.
(315) *Koçi Bey: VII Telhis*, s. 38-40.

hariçten bazı kesana tımar vermesi sui emsal olarak refte refte şehir halkından ve reaya sınıfından nice frumayeler ve nice meçhul ül ahval şahıslar ata binip vc kılıç kuşanıp erbabı tımar ve zeamet içine karış"mıştır. "Ve Sultanı Muradı Saliş asrında bir minvali sabık nüdema ve mukribini padişahı ziyadesiyle yüz bulmuş olduklarından gazatı müslimin hakkı olan kari ve mezarii birer tekarriple kimisini bir vecdi arpalık ve kimisini temlik suretiyle uhdelerine geçirip kendulerine tamam mertebe istiğna geldikte dahi tevabi ve müteallikatına pekçok tımar ve zeametler yaptırdılar. Vükela-ı Devlet dahi düşen mahlulatın güzidelerini kendi etraf ve müteallikatına vermeye başladılar."(316) Böylelikle, tımar ve zeametlerin belli başlıları, padişah hassı veya arpalık, başmaklık haline sokulmuş ve beylerbeyleri, sancakbeyleri, vezirağaları, müteferrika, çavuş, katip, padişah nedimleri ve bölük halkının ileri gelenlerinin eline geçmiştir. Miri toprakları paylaşanlar, artık eskiden olduğu gibi "tımarlı sipahiler" değil, şehirlerde ve özellikle merkezde oturan yüksek rütbeli memurlar ve saray çevresidir. Bu sınıfın toprak ve reaya ile ilgisi yoktur. Bu yüzden toprak bakımsız kalarak verimsizleşmiş, yoksullaşan reaya, daha çok gelir amacıyla artırılan vergiler altında ezilmiştir.

İltizam sistemiyle özellikle Müslüman olmayanlar ve bir işadamı ve rantiye haline gelen askeri zümreler elinde beliren bir finans kapitalizmi devlet gelirlerine ortak çıkarak gücünü ve etkisini artırmıştır.(317) "Böylece, büyük rant sahipleri ve tüccar tefeci zümresinin artan ekonomik gücü, biriken nakdi sermayeyi yatıracak bir yer aramış ve toprağa yönelip yürürlükteki mukataa ve iltizam şekillerini değiştirerek toprakların özel mülkiyete geçiş sürecini hızlandırmıştır."(318) Bu süreç, aynı zamanda Osmanlı toplum yapısının köklü bir dönüşüm sürecidir.

Gerçekten, enflasyon dönemi vurgunları, tefecilik veya iltizam

(316) Tarihi Cevdet: C. V., s. 202.
(317) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 8.
(318) S. Divitçioğlu: a.g.y., s. 73.

yoluyla kazanılan servetlerin güvenilir ve verimli bir yatırım alanı olarak toprağa yönelmesi Osmanlı toplumunun geleneksel yapısının çözülmesine yol açmıştır. Bu çözülmenin ana araçlarından biri, tefecilik olmuştur.

İslam hukukunda faiz sorunu tartışmalı olmakla birlikte, Osmanlı devleti %10-15'lik bir faiz haddini meşru saymış ve mahkemelerin bu türlü borçlanma sözleşmelerini "tesçil" etmelerine izin vermiştir. Bu arada, birçok vakıflarda hayır işlerine ayrılan gelir kaynağının sadece faizle işletilecek paralardan meydana geldiği, özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak kamu vakıflarında taşınamaz mallar yerine daha çok nakit para bırakıldığı görülmektedir. Örneğin 1561 yılında Bursa şehrindeki 159 halk tipi vakfın, elinde çeşitli taşınamaz malların dışında faizle işletilmek üzere 3.349.046 akçe vardır. Aynı yıl, bu paranın hemen hepsi faizle işletilerek 333.119 akçelik bir faiz geliri sağlanmıştır. Faizle işletilecek nakit para ayırma şeklinde kurulmuş olan vakıf kurumlarının bu kadar çoğalmasının nedeni, önemli bir nakit para birikiminin olması ve servetin her zaman sağlam ve güvenilir müşteriler bulabilmesidir.

Bu dönemde, şehirlerde üretim kredilerinin normal koşullarla sağlanabilmesine karşılık, tefecilik servetinin köylerdeki etkisi derin olmuştur. Gerçekten, bu sıralardaki tefecilik şekilleri, ürünü daha tarladayken ucuz fiyatlarla satın almak (selem) şeklindeki kredi avansları, alınan borcun faiziyle birlikte bütünüyle ödenmesinden sonra geri alınmak üzere yapılan bağ, bahçe, ev vb. satışları (bey' be'l vefa) , tarlanın, bağ ve bahçenin rehin kaldığı sürece eski sahibi tarafından borcu veren hesabına ortakçılıkla işletilmesi yükümlülüğünü veren "murabaha" sözleşmesi gibi yollarla yapılan "ikraz"lardır. Bunların, çoğunluk yüksek faiz hadleri yüzünden ödenmeleri imkansız olmuştur.

Bu dönemde, devletin faiz işlerini düzenlemek ve tefeciler için ağır cezalar koymak amacıyla çıkardığı fermanlardan anlaşıldığına göre, faiz hadlerini %30-%60'a kadar yükseltmiş ve köy toprağı

üzerinde çiftlikler ve ağıllar kurmuş olan "ribahor"lar (tefeci) bulunmaktadır. Bunların çoğunun, yeniçeri, kapı halkı, çavuş, tımarlı sipahi ve bunların emeklileri olduğu görülmektedir.

İşte enflasyon döneminin vurgunları, iltizam ve tefecilikle kazanılan servetlerin tarıma yönelmesi ve ağır vergiler altında ezilen ve ucuz kredi kaynaklarından yoksun bulunan yoksul köylünün üzerinde çalıştığı toprakları alarak büyük çiftlikler kurmayı başarması, Osmanlı toplumunun geleneksel yapısının bozulmasına yol açmıştır. Böylece, toprakları elinden çıkaran eski bağımsız çiftçiler düzeni yerine, zengin çiftlik sahibi mütegallibe bir ağa sınıfıyla ırgatlaşan topraksız köylüler sınıfı geçmeye başlamıştır.(319)

Başka bir deyişle, köylünün bir yandan aşırı vergi yükümlülüğü altında bulunması, öte yandan çeşitli nedenlerle tefecilere başvurmak zorunda kalması, köy topraklarının belli ellerde toplanmasına yol açmıştır. Bu durum, "köy formasyonunun bozulması"yla sonuçlanmıştır. Yani, "ümeranın maiyet memurları" tarafından istenen salmalar vb. ve köylere kadar sokulmuş olan yeniçeriler, sipahiler, hatta kadı, müderris, sancak beyi, çavuş, müteferrika vb.'lerin köyde çiftlikler kurmalarına varan tefecilik, yaracılık vb. birçok köylünün çift bozarak bir kapı aramaya, bir beyin sekbanlığına girmek zorunda kalmasına neden olmuştur.(320)

Bu durumun en belirgin sonucu, reayanın topraktan koparak köyden yığınlar halinde ayrılması olayıdır. Başka bir deyimle, miri toprak rejiminin çözülerek yerini özel mülk çiftliklere bırakmasına paralel olarak reayanın mülksüzleşerek özgürleşmesi ve köyden göçmeye başlamasıdır. İşte bu durumdur ki, komünal toprak mülkiyetinin önlediği bir kırsal yapı çözülmesini hazırlamıştır. Toprağa bağlı olan emek özgürleşerek yapısal bir değişikliğin belirtisi olmaktadır.

Gerçekten bu dönemde "çift bozan reaya"nın artığı ve her yan-

(319) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 8-11.
(320) M. Akdağ: a.g.y., s. 71-72.

da "levendat (köy gençleri)"ın türediği görülmektedir.[321] Toprağını bırakan köylülerin sayısı çoğalmıştır, çok sayıda levent köyünden ayrılarak, çoğunluk ya bey kapısında asker (sekban) ya da medrese öğrencisi (suhte) olma yollarını denemiştir.[322]

Başka bir deyimle, köyünü bırakanların bir kısmı, sürekli savaş durumunun yarattığı olanaklardan yararlanan orduya veya "ümera"dan birinin kapıkulları arasına girmiştir. Ümeranın ücretli maiyet askerleri, sekbanları olarak kapılananlar kısa bir sürede o kadar çoğalmıştır ki, resmi sıfatlı bir kimse gereğinde çevresine kalabalık bir sekban grubu toplayabilmiştir. Öte yandan, tarikat mensubu veya medrese öğrencisi olarak geçimlerini sağlamaya çalışanlar, özellikle 16. yüzyılın sonlarına doğru medreselerin kapasitesini çok aşan softalar kalabalığı önemli bir kargaşalık kaynağı olmuştur.[323] İşte bu ortamda, imparatorluğun dirliğinin bozulmasına yol açan Celali isyanları dönemi (1596-1610) açılmıştır.

Belirtildiği gibi Celali mücadelesinin başlangıcında, başlıca karışıklık unsurları, çift bozan reayadan ve aileyi terkeden genç erkeklerden türeyen "levendat"la, görevsizlik yüzünden medreselerde yığışan "sühavat"tır. Bu dönemde, beyler gibi reayayı soymak yetkileri bulunmayan tımar sahipleri, ekonomik çözülme yüzünden başkaldırmaya hazır durumdadır, özellikle "alçak hallü" olan sipahilerin durumları, leventlerden çok farklı değildir.

İşte "suhte"lerden ayrı olarak leventler, önce durumdan hoşnut olmayan tımarlı sipahilerin çevresinde toplanarak ilk küçük Celali birliklerini meydana getirmişlerdir. Gittikçe işe, mukataaları tutan mültezimler ve özellikle beylerbeylerin ve sancak beylerinin maiyet memurları olan kaymakamlar, kethüdalar ve subaşılar da karıştıklarından, leventler, çevresinde toplanacakları yeni unsurları bulmaya başlamışlardır.[324] Büyük Celali grupları, köylüden zorla vergi almak durumunda olan beylerin "maiyet" memurlarının baş-

(321) M. Akdağ: a.g.y., s. 53.
(322) D. Avcıoğlu: a.g.y., s. 30.
(323) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 12.
(324) M. Akdağ: a.g.y., s. 68.

larına daha kalabalık sekban toplamalarından meydana gelmiştir.[325]

Önce, kalabalık maiyetlerle halkı soymaya çıkan ümera ve maiyetine verilen cezalar sorunu çözülemediğinden, il erleri denilen yerel milis örgütü geliştirilmiş, sonra devriye bölükleriyle gezen "ehli örf (memurlar)"ın köylere sokulmamaları için bazı yerlerin halkına izin verilmiş, sonra bir adalet fermanı yayınlanarak, reayaya, devriye bölükleriyle gezen ümerayı ve adamlarını çevrelerine yanaştırmamaları öğütlenmiştir.[326]

Celali çatışmaları (1596) birden genişleyerek bütün Anadoluyu büyük bir krize sürüklemiştir. Özellikle 1602'den sonra yeni bir aşamaya giren "Celali Fetreti", "Büyük Kaçgun" olarak adlandırılan bir dönemi açmıştır.[327] Bu dönemde, Celalilerin saldırılarından korunabilmek için köylüler ana yollardan ve düzlüklerden korunabilmek için köylüler ana yollardan ve düzlüklerden kaçmışlar ve büyük köyler onar yirmişer haneli küçük köylere bölünmüştür.[328] Gerçekten "on seneden mütecavizdir ki, diyarı Anadolu'da eşkiya ve ehli fesad ve celali müstevli olup zorba ile gezüb reaya ve berayanın emval ve erzakların nehbügaret (yağma ve çapul) ve ehlüiyalların çeküb alıb ve ekserisin katl ve meskenlerin ihrak etmekle (yakmasıyla) ekseri kariyede (köyde) kimesne kalmayup ve kalanlar dahi köylerinde ve yerlerinde durmaya mecalleri kalmayup"[329]'dur.

Çift bozup köylerini bırakan köylülerin, levent ve suhteler gibi bir kısmı düzene başkaldırır ve tegallüp olaylarına girişirken bir kısmı da şehirlere göçmek yolunu seçmiştir.[330] Şehire sığınanlar oradaki iş düzenini ve hayat standardını bozmak pahasına, düşük nitelikte ucuz bir işgücü olarak bir geçim yolu bulmaya çalışmıştır.

---

(325) M. Akdağ: a.g.y., s. 57.
(326) M. Akdağ: a.g.y., s. 73.
(327) M. Akdağ: a.g.y., s. 98.
(328) *Türk Ziraat Tarihi*, s. 63. Bu durum, Anadolu'da bugünkü elverişsiz yerleşme düzeninin tarihsel nedenlerinden biridir.
(329) Ç. Uluçay: a.g.y., s. 43.
(330) İ. Küçükömer: a.g.y., s. 31.

Böylece şehirlerde zaten görülen "iaşe" zorlukları, yoksul ve işsiz bir kalabalığın köylerden şehirlere akınıyla büyük kıtlık ve pahalılık krizi haline girmiştir.

Bu dönemde hanlardaki bekar odaları, Eyüp ve Kasımpaşa semtleriyle şehrin diğer bostanlarındaki bahçeleri dolduran kulübelerin temsil ettiği yoksulluk çemberi şehri sarmış ucuz ve yoksul bir el emeği, esnaf derneklerinin seçkin ve düzenli işçisiyle rekabete başlamıştır.

Çift bozanlarından İstanbul'u kurtarmak isteyen devlet, yerleşmelerinden beri beş yıl geçmemiş olan kimselerle "ne idüğü belirsiz" işsiz güçsüz leventlerin geldikleri yere geri gönderilmesini sağlamaya çalışmıştır. Ama onları büyük şehirlere doğru sürükleyen ekonomik nedenlerin varlığını sürdürmesi yüzünden bu önlenememiş ve şehri dolduran işsiz köylüler isyanların ana kaynağı olmuşlardır.(331)

Bu durum, feodal üretim biçiminin temel kategorisi ve kapitalizmin ön koşulu olan, emeğin çalışmanın objektif koşullarından koparak özgür işgücü haline dönüşmesi olayının Osmanlı toplumunda aldığı şekildir. Başka bir deyimle emeğini bir işgücü olarak, şehirde sermayeye satmak üzere özellikle köylünün topraktan koparak özgürleşmesi şeklinde beliren bir tarihsel durumun Osmanlı İmparatorluğu'ndaki görünüşüdür. İşte bu tarihsel durumdur ki para olarak servet ve şehir zanaatı koşullarıyla birlikte Batı toplumlarında gerçekten ve fiilen kapitalist üretim biçiminin başlamasına yol açmıştır.

Bununla birlikte Osmanlı toplumundaki bu değişme, yani kırsal yapının çözülerek köylülerin topraktan kopması olayı, feodal Batı toplumlarında görülenin tersine, yapının iç dinamiğiyle, yani iç evrimleşmesiyle oluşan bir durum değildir. Daha önce belirtildiği gibi, Osmanlı toplumunda komünal nitelikteki toprak mülkiyeti, miri

(331) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 12-13.

toprak rejimi, feodal tipin temel kategorisi olan çözülebilir bir kırsal yapının biçimlenmesini engellemiştir. Bunun nedeni, miri toprak rejiminin, emeği topraktan ve diğer çalışma koşullarından ayıracak olan değişim değeri için üretimin dayanaklarını geniş çapta ortadan kaldırmış olmasıdır. Üretim aracı olarak toprağın özel mülkiyetine yer vermeyen, yani toprağın kendisinin meta olarak kullanılmadığı bir sistemde, toprakta yaratılan artık ürünün meta niteliği kazanması için elverişli koşulların bulunmayacağı şüphesizdir. Toprak mülkiyetine sahip olan devletin genellikle vergi şeklinde aldığı artık ürünün bir değişim ekonomisinin konusu olması çok zordur. Bu bakımdandır ki Osmanlı toplumu, çözülebilir bir kırsal yapıya sahip olmadığından köylünün toprağından ayrılarak özgür emekçi haline geleceği değişmeleri kendi iç dinamiğiyle doğuramamıştır.

Gerçekten, yine belirtildiği gibi, Osmanlı toplum yapısındaki bu dönüşüm, Batı kapitalizminin 16. yüzyılın ikinci yarısında köklü bir şekilde başlayan çözücü etkisiyle oluşmuştur. Bu etkilerledir ki çözülme ve evrimleşmeye karşı dirençli geleneksel Osmanlı toplum yapısı, derin değişikliklere uğramış ve bu arada kapitalizmin en temel ön koşullarından birinin belirişine sahne olmuştur. Şöyle ki Batı'da iç değişmelerle hazırlanan coğrafi keşifler ve denizaşırı ülkelerdeki zenginliklerin ele geçirilmesiyle beliren değerli maden bolluğunun hızlandırdığı kapitalist gelişme Osmanlı İmparatorluğu'nu, bir hammadde kaynağı ve bir mamul madde pazarı haline sokmuştur. Bunun ve diğer nedenlerin sonucu olarak beliren gelir azalması ve fiyat yükselişleri ve diğer harcamalar yüzünden giderlerin artması, Osmanlı Devleti'nin iç kaynaklara başvurarak, özellikle köylünün vergilerini artırarak veya vergi toplama yollarını değiştirerek bütçesini dengelemek yoluna gitmesini gerektirmiştir. İşte bu amaçla başvurulan ve vergilerin peşin bir para karşılığında belli kimselere bırakılması anlamına gelen iltizam sistemi, bir yandan toprakların bir spekülasyon konusu olarak özellikle tefeci servetlerin yatırım alanı olmasına, öte yandan artan devlet giderleri-

nin yükünü taşıyan köylünün giderek yoksullaşmasına varmıştır. Böylece, bir yandan öncelikle tefeci servetlerin toprağı ele geçirmesiyle özel mülk çiftliklerin kurulduğu ve öte yandan, çiftliklerin kurulmasına paralel olarak köylülerin mülksüzleşerek kütleler halinde topraktan kopma sürecine girdikleri görülmüştür. Başka bir deyimle miri toprak rejiminin çözülmesi ve özel mülk çiftliklerin kurulmasıyla değişim ekonomisine girmeye başlayan köylülerin geleneksel "formasyon"u bozulmuş ve böylelikle de kırsal yapı, emeğin özgür işgücüne dönüşmesi sürecini hazırlayacak şekilde değişmiştir.

Ama bu dönüşüm, Osmanlı toplum yapısının iç değişmelerinin değil, dış dinamiğin yani Batı kapitalizminin ürünü olarak belirmiştir. Diğer bir deyişle, Batı kapitalizminin etkileri Osmanlı İmparatorluğu'nda üretim güçlerinin merkezi organizasyonu çözüp dağıtarak yapının değişmesine yol açmıştır. Bu çözülme özellikle, tarım temeline dayanan bir toplumda üretim güçlerinin kontrolunu sağlayan miri toprak rejiminde belirmiş ve bu rejimin çözülme süreci aynı zamanda toprakların özel mülkiyete dönüşme süreci ve buna bağlı olarak köylülerin mülksüzleşme süreci olmuştur. Bu yüzdendir ki gelecek yüzyıllarda Batı kapitalizminin etkisini artırması süreci de, aynı zamanda miri toprakların giderek özel mülk haline dönüşme sürecidir.

Bununla birlikte bu dönüşüme paralel olarak köylülerin "çift bozup" köylerini terketmeleri olayı, kapitalizmin çözücü etkilerinin sonucu olarak belirdiğinden, aynı etkilerle, oluşma imkanı ortadan kaldırılmış olan kapitalist üretim biçiminin tarihsel bir ön koşulu olamamıştır. Yani, kapitalist üretim biçiminin ön koşullarından biri olan emeğin özgürleşmesini hazırlayan süreç, yani Batı kapitalizminin etkileri, aynı zamanda bu ön koşulun diğer ön koşullarla tamamlanmasını sağlayan tarihsel durumu çözen bir süreç olmuştur. Başka bir deyimle, emekle çalışmanın objektif koşullarını ayıran tarihsel durum, yerli bir kapitalist gelişmenin koşullarını gideren durumdur.

Gerçekten, bilindiği gibi çift bozup köylerini bırakanlardan bir kısmı –sekbân ve suhte'ler gibi– bir karışıklık kaynağı olurken, bir kısım köylüler de şehirlere dolmuştur. Ama bu şehre sığınanlar, Batı burjuvazisinin manüfaktürde düşük bir ücretle çalıştırabildiği "serbest insan"a, sadece emek gücü sunabilen bir yığın olarak benzetilebilir. "Hukuken toprağa bağlı kalan bu emekçileri kiralayabilecek olan imalathanelerden gerçekten yeterli talep gelebilse idi, mevcut işsiz ordusu içinde ucuza kiralanabilirlerdi. Oysa, mevcut durumda onların ancak cüzi bir bölümü imalathanelerde çalıştırabilirdi."(332) Bunun nedeni, Osmanlı toplumunda, emeğin özgürleşme sürecinin, aynı zamanda, bir yerli manüfaktürün imkanlarını ortadan kaldıran bir süreç olmasıdır.

Bilindiği gibi feodalizmin en temel niteliği olan emeğin özgürleşmesi durumu, içinde oluştuğu yapıyı, yeni bir tipe, kapitalizme dönüştüren bir ön koşuldur. Başka bir deyimle topraktan koparak şehirlere yönelen özgür emek, ücretli emek ve sermaye ilişkisinin kurulduğu manüfaktürün, yani kapitalist üretim biçiminin temeli olmuştur. Kapitalist üretim biçimi, manüfaktürün sistemli ve bilinçli bir şekilde geliştirilmiş şeklidir.

Oysa Osmanlı İmparatorluğu'nda bu tarihsel, durum, emekle objektif çalışma koşullarının ayrılması, görüldüğü gibi yapının kendi iç değişmeleriyle değil, Batı kapitalizminin çözücü etkileriyle belirmiştir. Yani bu durum, bazı Avrupa ülkelerinde yapısal evrimleşmeyle gelişen kapitalizmin bu ülkelerle yakın ilişkileri olan Osmanlı toplumunda 16. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak doğurduğu köklü değişikliklerden biridir. Ancak, Batı kapitalizminin ürünü olan ve yığınlar halinde özgür ve ucuz işgücü yaratan bu durum yine aynı nedenle, yerli bir kapitalizmin ön koşulu olamamıştır. Çünkü emeği özgürleştiren süreç, aynı zamanda emeğin bir manüfaktür endüstrisinde kullanılmasını önleyen süreçtir. Şöyle ki Batı'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nu bir hammadde kaynağı ve mamul madde pazarı haline sokan kapitalist gelişmesi, İmparatorluk

---

(332) İ. Küçükömer: a.g.y., s. 31-32.

pazarlarını dolduran ucuz ve kaliteli mallarla rekabet edebilecek bir yerli manüfaktürün doğmasını engellemiştir.

16. yüzyılın ikinci yarısından sonra Batı'nın gelişmiş manüfaktür endüstrisi, aradığı dış pazar endüstrisini henüz küçük zanaatkarlık düzeyinde kalmış Osmanlı İmparatorluğu'nda bulmuş ve İmparatorluk pazarları kapitülasyonların da yardımıyla Batı'dan gelen eşyaya ardına kadar açılmıştır. Manüfaktür düzeyine ulaşamamış Osmanlı endüstrisi, işbölümü ve gelişmiş bir teknolojiye dayanarak seri olarak üretilen Avrupa ürünleriyle rekabet edebilecek durumda değildir. Eskiden ülkede üretilen malların, bu kez Avrupa'dan hem daha ucuz, hem de daha kaliteli olarak sağlanabilmesi, İmparatorluğun ihracat kapılarını kapadığı gibi Avrupa ülkelerinin her gün biraz daha iç pazarı ele geçirmesine yol açmıştır. Bu dönemlere ait ithalat ve ihracat çizelgeleri, işlenmiş mal ihracatı azalırken ithalatın nasıl artmakta olduğunu göstermektedir. Bu durum, Avrupa'nın İmparatorluk üzerinde yavaş yavaş bir egemenlik kurmasıyla sonuçlanmıştır.(333)

Görüldüğü gibi, Osmanlı İmparatorluğunda kır kesiminin manüfaktür için bol ve ucuz bir işgücü sunduğu bir dönemde, Batı manüfaktürünün ezici etkisi altında bulunan Osmanlı endüstrisi kapitalist bir gelişme gösterememiştir. Başka bir deyimle kapitalizmin ön koşulu olan emeğin özgürleşmesi durumu, Osmanlı toplumunda, aynı zamanda özgür emeğin manüfaktürde kullanılmasını engelleyen nedenlerin ürünüdür. Yani bir yandan kır kesiminde mülkiyet ilişkilerini değiştirecek emeği özgürleştiren Batı kapitalizmi, bir yandan da ucuz ve kaliteli mamul maddeleriyle yerli endüstriyi çökertmiştir. Bu durumda, yerli endüstriden, üretimin nitelik ve boyutca değişmesine yol açacak bir emek talebinin gelemeyeceği şüphesizdir. Tersine, bu durumda Osmanlı endüstrisi, kısıtlayıcı hükümleriyle loncalar içinde daha sıkı bir şekilde örgütlenmeye çalışmıştır. Bu bakımdan, Osmanlı toplumunda tarımla mül-

---

(333) O. Sencer: a.g.y., s. 32-34. Bu ekonomik üstünlük Batı'nın politik egemenliğini de birliğinde getirmiş ve İmparatorluğun çöküşüne kadar politik krizlerin kaynağı olmuştur.

kiyet ilişkilerini çözerek köylüyü topraktan koparan süreç, aynı zamanda yerli bir kapitalist gelişmeyi önleyen süreçtir.

Bu durumun sonucu, "kapitalist bir burjuva sınıfının ortaya çıkmaması ve emek gücünü serbest piyasada satarak geçinen işçilerin bir sınıf olarak yeterli bir büyüklük kazanamaması olmuştur."(334) Başka bir deyimle, Osmanlı toplumunun tarihsel gelişimi, manüfaktür endüstrisini kuran yerli bir kapitalist burjuvazinin doğuşunu olduğu kadar, "potansiyel emek"in bir ücretli emek haline dönüşmesini engelleyerek sınıfsal yapının niteliğini belirlemiştir. Bu yapı, kapitalist toplumlardaki sınıf çatışkınlığının Osmanlı toplumunda açıkça belirmesini önleyecektir.

Bununla birlikte, yerli bir manüfaktürün doğuşunu önleyen süreç, 16. yüzyıldan sonra yavaş yavaş Batılı tüccarların Osmanlı İmparatorluğunun bazı dokuma merkezleriyle ilişkiler kurarak ve azınlıklardan yararlanarak ilkel ve küçük boyutlu bir kapitalist ilişkiler düzeni yaratmalarına imkan sağlamıştır. Bu bakımdan, lonca örgütünü çözecek bir nitelik taşımamakla birlikte, önce Rumeli'de, sonra Bursa, Ankara gibi bazı Anadolu şehirlerinde, Batılı tüccarlar aracılığıyla şehir zanaatında bir emek üretim aracı ayrılığının 17. yüzyıldan sonra başladığı söylenebilir. Ayrıca, İmparatorluğun Rumeli ve Anadolu kesimlerindeki önemli dokuma endüstrisi merkezlerinde, Avrupa'da örneği görülen "verlagssystem (eve iş verme)" şeklinde çalışan kimselerin varlığı da söz konusudur. Özellikle dışarıyla ilişkisi fazla olan ve yabancı tüccarların yerleştikleri Bursa, Ankara ve Ege şehirlerinde bu türden bir iş sistemi kurulmuş ve İmparatorluğun özellikle Rumeli kesiminde ilk emek üretim aracı 16. ve 17. yüzyıllarda doğmuş olmalıdır.(335)

Öte yandan Batı kapitalizminin çözücü etkileri en köklü bir şekilde kır kesiminde belirmiştir. Emekle çalışmanın objektif koşulları arasındaki komünal mülkiyet ilişkilerinin kopmasıyla köylü-

(334) İ. Küçükömer: a.g.y., s. 49.
(335) O. Sencer: a.g.y., s. 36-37. Osmanlı İmparatorluğu'nda, endüstri kesiminde kapitalist ilişkilerin Batı sermaye ve teknolojisiyle doğması, zamanla belirecek olan yerli burjuvazinin dışa bağımlılığını belirlemiş ve sınıf çatışkınlığının açıklık kazanmasını önlemiştir.

nün topraktan ayrılması olayı, miri toprakların özel mülkiyete dönüşmesi ve büyük çiftliklerin kurulması olayıyla paralel yürümüştür.

Başka bir deyimle kır kesiminde komünal bağların çözülmesiyle emeğin özgürleşmesi süreci, mülkiyeti devlete ait olan toprakların malikaneler şekline dönüşme süreci olmuştur.

Manüfaktürün gelişme imkanları bulamayışı yüzünden, yatırım alanı arayan bir kısım tüccar ve tefeci sermaye, kır kesimine yönelerek, eyaletlerde çiftlikler, malikaneler kurmaya başlamış ya da olanları geliştirmiştir. Böylece, ana üretim aracı olan toprakta birikimin belirmesiyle, toprak rejimi ve mülkiyet ilişkileri fiili olarak değişmeye başlamıştır.(336)

Gerçekten II. Ahmet zamanında (1691-1695), yeni vergi kaynakları bulunmak üzere, "emlak"ın yönetimini köklü bir şekilde değiştirme denemesi yapılmış(337) ve mukataalar "hayat kaydıyla" mahallin ileri gelenlerine (genel anlamda ayanlara) satışa çıkarılmıştır.(338) Defterdarı Sıkkı Evel'in verdiği bir layiha üzerine bu yolda alınan ve 1695 tarihli bir irade'yle yürürlüğe konan karar şöyledir:

"Şam, Halep, Diyarbekir, Mardin, Adana, Malatya, Tokat ve başka yerlerde iltizama verilmiş olan devlete ait topraklar üzerinde bulunan reaya korunmamaktadır. Buraların iltizamını almış bulunanlar, *nasıl olsa sahibi değilim, ancak birkaç yıl buralardan yararlanacağım,* düşüncesiyle reayayı ezmekte ve bunların dağılmasına yol açmaktadır. Bu yüzden iltizama verilecek yerler, bundan böyle yabancı bir kimseye satılmamak ve devlete borçlanılan bedeli üç taksitte ödenmek koşuluyla hayat boyunca malikane şeklinde verilecektir.(339)

Müverrih Raşid'e göre önce birkaç eyaletteki "mukataa"lara

(336) İ. Küçükömer: a.g.y., s. 54.
(337) M. Belin: *Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Tetkikler,* s. 172.
(338) İ. Küçükömer: a.g.y., s. 47.
(339) M. Belin: a.g.y., s. 172-174.

"şurüt bağlanup malikane verilmek" kuralı konmuş, sonra bu kural yaygınlaştırılarak miri mukataaların tümü bu şekli almıştır.(340) III. Ahmet zamanında, 1715'te, malikane şeklinde iltizama verilen miri toprakların statüsü bir daha değiştirilerek yine iltizamların malikane şekline sokulması sırasında ileri sürülen gerekçelerle tekrar yıllık iltizam sistemine dönülmüştür.(341) Böylelikle, "Memaliki mahrusada ihdas" olunan malikaneler "ref' ve terkıyn" edilmekle birlikte, III. Ahmet döneminin son yıllarında bile malikane sisteminin devam etmiş olduğu ve vali ve mütesellimlerin, malikane işlerine karışmalarına izin verilmediği görülmektedir.(342)

Reayaya yüklenen vergilerin gittikçe artırılmasına paralel olarak miri toprakların bir spekülasyon konusu olması veya malikaneye dönüşmesi, emeğin topraktan kopuş sürecini hızlandırmış ve reayanın yerlerini bırakarak büyük şehirlere, özellikle İstanbul'a gelmesine yol açmıştır. Örneğin 1724 tarihli bir belgeye göre, "Rumeli ve Anadolu caniblerinde olan havassu evkaf ve ziamet ve tımar dahilinde olan kasabada ve kur'ada emlak ve araziye mutasarrıf reayadan... bazıları, evtanı kadime ve mevayı asliyelerinden hüruc ile (çıkarak) ziraat ve hıraseti terk... etmek sevdasıyla gelüp İstanbul'da tavattun ve ahir kâr-ü kisbe iştigal" etmektedirler. Böylece, devletin, İstanbul'a gelmek isteyenleri önleyerek yurdlarına geri çevirmek istemesine rağmen, İstanbul'da işsiz güçsüz insanların sayısının gün geçtikçe arttığı görülmüştür.(343)

Öte yandan, manüfaktürün gelişmeyişi yüzünden lonca sistemi içinde örgütlenmiş olarak varlığını sürdüren esnaf ve zanaatkarlar, şehirlere gelen özgür emekçilerin kadroları zorlaması(344) veya rekabeti(345) yüzünden kurallarını sertleştirmiş, yenilik hareketlerine

(340) M. Aktepe: a.g.y., s. 3.
(341) M. Belin: a.g.y., s. 191.
(342) M. Aktepe: a.g.y., s. 4-5.
(343) M. Aktepe: a.g.y., s. 8-9.
(344) M. Aktepe: a.g.y., s. 24.
(345) M. Aktepe: a.g.y., s. 29.

ve sürekli olarak paranın değerinin düşürülmesinin doğurduğu sorunlara karşı kendini korumak istemiştir.[346]

İşte gerek bu şehirlerde yığışan işsizler, gerekse gittikçe durumları güçleşen esnaf ve zanaatkarlar, Osmanlı toplumunun karışıklık kaynağı olmuş ve örneğin 1730 Patrona Ayaklanması'nın ana unsurunu meydana getirmişlerdir.[347]

Reayanın topraktan ayrılmasına ve malikanelerin doğuşuna yol açan mülkiyet ilişkilerindeki değişiklik "ayan"ların varlık nedeni olmuştur.

Osmanlı şehirlerinde 14. yüzyılda bile varlığı görülen ayan ve eşraf, devetin, şehir halkını doğrudan doğruya ilgilendiren konularda her zaman başvurduğu şehrin en nüfuzlu kişileridir. Şehir halkına bir ferman bildirileceği zaman kadı, ayan ve eşrafı vb. toplantıya çığırmaktadır.[348] Kaynaklara göre "Memaliki mahrusada olan şehir ve kasabalarda kâin ayan ve eşraf bigâneden olmayıp kendu içlerindendir. Ama binaen evladı evlada teselsül eden ayanzadeleri memleketin fukarası büyük bilüb, emri üzerine amel ve reyi üzerine hareket ederler."[349] Ayanlar, eşraf dışında bir şehirdeki en nüfuzlu ve zengin kimselerdir.[350] Bunların çoğu, yerli serdengeçti ağaları gibi sonradan sivrilmiş küçük devlet görevlileridir.

Bilindiği gibi 16. ve 17. yüzyıllarda, çeşitli neden ve vesilelerle dirlikleri ellerinden alınan sipahiler ortadan kalkmaya başlamış ve dirlikler mukataaya bağlanmıştır:

Bu yeni durumda, kadı'nın başkanlığında ayan ve eşrafın toplantısında, en önemli konu genellikle, sancak ve vilayetlerin masraflarını ve verdikleri tekalifi vb. gösteren "tevzi defteri"nin hazır-

(346) İ. Küçükömer: a.g.y., s. 53.
(347) İsyanı hazırlayan esnaf, çoğunlukla, kahveci, manav, bakkal, tellak, kayıkçı vb.'dir. A. Refik. Lale Devris, s. 123.
(348) H. İnalcık: *The Nature of Traditional Society*. a.g.y., s. 46-47.
(349) Ç. Uluçay: Saruhanda... s. 49.
(350) H. İnalcık: a.g.y., s. 47.

lanması ve vergilerin iltizamı olmuştur. İşte ayanlar bir yandan bu defterleri istedikleri gibi hazırlayarak ve bir yandan da mukataaları iltizam ederek nüfuz ve servetlerini artırmışlardır.[351]

İmparatorluğun çöküş yıllarında, Sultan'ın yüksek memurları, ayanları, "mütesellim, voyvoda ve subaşı" gibi çeşitli ünvanlar altında mali ve yönetimsel konularda yerel temsilcileri olarak kullanmışlardır. Böylece özellikle 18. yüzyılda gücünü artıran ayanlardan bazıları, devleti kendilerine vezir veya paşa gibi resmi ünvanlar vermek zorunda bırakmışlardır. Tepedelenli Ali Paşa, ayan kökenli bir paşanın en tanınmış örneğidir.[352]

Ayanların iltizam işlerini ele almaları ve büyük çiftlikleri kurmalarıyla[353] ana üretim aracı olan toprak üzerinde padişahın temsil ettiği komünal mülkiyette bir çözülme başlamış ve yeni mülkiyet ilişkilerinin filizlenmesi veya eski ilişkilerin nitelik değiştirmesine paralel olarak merkezde toplanmış politik otorite bölünmeye başlamıştır.[354]

Bu bölünme, ayanların yerel otoritesinin resmen tanınması anlamına gelen Senedi İttifak'a kadar varmıştır. III. Selim'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanan Kabakçı Mustafa ayaklanmasını bastırmış olan Alemdar Mustafa Paşa sadrazamlığı sırasında merkezi birliği sağlamak üzere 1808 de hükümet merkezinde ayan ve beyleri toplayarak 7 maddelik bir "Senedi ittifak"ın kabulünü sağlamıştır.[355] Merkezi otoriteye sınırlar koyan[356] bu sözleşmeyle, ayanlar sultanın yerel yetkilerine ortak olmuştur.[357]

Miri toprakların giderek özel mülkiyete dönüşmesiyle çiftlik veya malikane sahibi ayanların ortaya çıkışı, Osmanlı toplumunda,

(351) Ç. Uluçay: a.g.y., s. 53-54.
(352) H. İnalcık: a.g.y., s. 48.
(353) D. Avcıoğlu: *Türkiye'nin Düzeni*, s. 33.
(354) İ. Küçükömer: a.g.y., s. 51.
(355) M. Sencer: *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, s. 97.
(356) R. Okandan: *Amme Hukukunun Ana Hatları*, s. 101.
(357) T.Z. Tunaya: *Batılılaşma Hareketleri*, s. 26.

sanıldığı gibi bir feodalleşme süreci değildir. Tersine yerli bir manüfaktür için değilse de, Batı kapitalizminin ihtiyaç duyduğu hammaddeleri yetiştirmek üzere kapitalist dış pazara açılmaya başlayan bir kırsal yapının ifadesidir. Başka bir deyimle, miri toprakların malikanelere dönüşme süreci, giderek kapitalist bir dış piyasa için meta üretimi sürecidir. Bu süreç, 19. yüzyıl boyunca aşağı yukarı bütün kırsal yapıyı etkileyecek, meta üretimine açılan bir kır kesimiyle birlikte toprakların özel mülk olarak birikimi hızlanacaktır.

Gerçekten, yerli manüfaktürün talebi veya zorlaması olmadığından, kırsal bölgelerde yerli manüfaktürle tamamlaşan çiftlikler kurulamamış, ama dış namüfaktürden gelen talebin giderek artmasıyla –ayanlarla birlikte dış piyasa için üretimde bulunan çiftlik veya malikaneler ortaya çıkmıştır.

Bilindiği gibi, Batı'da manüfaktürün gelişmesi için ilkel maddelere duyulan ihtiyaç köylülerin kovulduğu topraklar ve kamu topraklarının büyük çiftlikler ya da malikaneler içine alınmasına yol açmıştır.[358] Böylece kırsal bölgeler manüfaktüre meta sunmaya başlamıştır.[359] Oysa Osmanlı İmparatorluğu'nda miri toprakların malikaneye dönüşmesi, yerli endüstriden gelen bir ihtiyacın ürünü olmamıştır. Bu talep, zamanla, hammadde ihtiyacı içinde bulunan Batı endüstrisinden gelmiş ve buna paralel olarak komünal mülkiyetin iltizam sistemiyle çözülmesiyle mülksüzleşen köylünün bıraktığı topraklar vb. malikaneler şeklinde özel mülkiyet konusu olmaya başlamıştır.

Gerçekten, 18. yüzyıl sonralarında büyük çiftliklerin feodal bir nitelik olmayan, tarım ürünleri ihracatını geliştirdikleri görülmektedir. Bu, yerli manüfaktürle olmaktan çok, dış kapitalist kuruluşlarla tamamlanan kapitalist nitelikte bir eğilimdir.[360] Bu durum, Osmanlı toplumunda egemen mülkiyet ilişkilerine karşıt bir geliş-

---

(358) K. Marx: *Kapital, C. I, Kitap V*, s. 161-163.
(359) İ. Küçükömer: a.g.y., s. 47.
(360) İ. Küçükömer: a.g.y., s. 55.

me olan büyük toprak sahipliği veya ağalığın, dolaylı ve dolaysız bir şekilde Batı kapitalizminin ürünü olarak belirdiğini göstermektedir. Şöyle ki, bir yandan Batı'nın kapitalist gelişimi görüldüğü gibi Osmanlı komünal mülkiyet ilişkilerini çözerek köylünün topraktan kopuşuna yol açmış, öte yandan yine Batı endüstrisinin düştüğü hammadde ihtiyacı bu toprakların dış pazar için üretimde bulunan malikaneler şeklinde birikimini hazırlamıştır.

Bu bakımdan, Osmanlı toplumunun bütünüyle Batı'nın ekonomik ve politik egemenliği altına girdiği Tanzimat dönemi, miri toprak sistemini ağır ağır ortadan kaldırarak özel mülkiyetin yaygınlaşması ve bunun sonucu olarak pazar yönelimli üretimde bulunan çiftliklerin kurulma süreci olmuştur.

• *Tanzimat Dönemi*

Bu alanda, önce artık bütünüyle bir spekülasyon konusu olan tımar rejimine son verilerek çözülmekte olan geleneksel toprak tasarruf sistemine son darbe vurulmuştur. Gerçekten, 1839 Fermanı'yla bütün dirlikler kaldırılmış ve memur maaşlarının hazineden verilmesi ve toprak vergilerinin devlet tarafından toplanması ilkesi benimsenmiştir.(362)

1839 yılında Abdülmecid tarafından ilan edilen Tanzimat Fermanı'yla başlayan dönem, toprak mülkiyetinin Batı hukuku çerçevesi içinde ele alındığı bir dönem olmuştur.

Tanzimat'ın ilanından sonra, eksi kanunlarda yapılacak değişikliği belirlemek üzere Babıalide bir defter açılmıştır. Bu defterdeki toprak sorunlarıyla ilgili kayıtlara göre, Tanzimat ilkeleri gereğin-

---

(361) Bu nokta, günümüz devrim stratejisi tartışmalarına bir aydınlık getirecek niteliktedir. Durum, Osmanlı toplumunda, büyük toprak sahiplerinin Batı kapitalizminden önce de var olan feodal bir sınıf olduğu yolundaki görüşle bağdaşmamaktadır.

(362) Ş Berki: Toprak Hukuku, s. 70.

ce, mültezimler kaldırılmış ve devlet adına vergi toplama hakkı "muhassıl" denilen memurlara verilmiştir.(363)

Eşitlik ilkesinden hareket eden Tanzimat'ın, vakıflarda ve haslarda bulunan halkın "muafiyet ve imtiyaz"larını ortadan kaldırması gerekirken, adı geçen "Kanunu Kalemiye"den öğrendiğimize göre, özellikle dini ve ruhani vakıflara muhassılların karışamayacağı ve bu türlü dinsel kurumlara, "eski Padişahlar tarafından tayin ve tahsis edilmiş olan köyler hasılatının şeyhler ve zaviyedar ve mütevelliler tarafından alınmakta devam edilmesi, bu zatlara ve onların ruhaniyeti seniyelerinden istimdat ile hayır dualarını celbetmek münasip görülmüştür."(364)

Yine bütün uyrukların vergi karşısında ve kanun gözünde eşitliği öngörüldüğü halde, "defter"de görüldüğü gibi, "muktedayı nas" olmak bakımından imam ve hatiplerin ve "sahihün neseb sadatı kiram"ın, genellikle görevlerini "hasbi" olarak yürüttükleri gerekçesiyle, "raiyete mahsus olan rüsum ve tekaliften afvedilmeleri" uygun görülmüştür.(365)

Yine Fermanın getirdiği vergi eşitliği ilkesinden hareket edilerek, o zamana kadar toprağın verim derecesine göre değişen "aşar" vergisinin oranı, ülkenin her yanında onda bir olarak belirlenmiştir.(366) Tanzimat öncesinde büyük bir değişiklik gösteren vergi oranlarının belirlenmesinde, toprağın "âlâ", "edna" ve "evsat" olarak nitelenen inbat kabiliyeti ve sulanma durumunun göz önüne alınmış olduğu bilinmektedir. Bu durumda devlete veya bir mülk ve vakfa ait olan bir toprağın, köylüye kiraya verilmesi halinde, toprak kirası olarak üründen pay şeklinde alınacak öşürün çeşitli oranlarda olacağı şüphesizdir. Oysa Tanzimat yanlış bir eşitlik an-

---

(363) Ö.L. Barkan: Tanzimat, s. 351 "Muhassıl, bir kaza veya sancağın veyahut vilayetin zapt ve raptına ve emvali emiriyesine tahsile memur olan kimsedir." (Atıf Bey Arazi Kanunu, s. 30).

(364) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 352.

(365) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 352.

(366) Türk Ziraat Tarihi, s. 224-225.

layışından kalkarak, uyrukların vergi eşitliğini sağladığı kanısıyla, toprağın verimlilik derecesini göz önüne almadan, "aşarın Tanzimatı Hayriye icra olunan yerlerde alelumun lafzi manasına mutabık olarak müsavaten onda bir olmasına ittifakı ara" ile karar vererek(367) bir yandan vergi adaletsizliğine yol açarken öte yandan devlet gelirlerinin önemli bir kaynağını zayıflatmıştır.

Öte yandan 1263 (1847) tarihli bir "resmi tebliğ", bir yenilik olarak miri toprakların intikali veya başkasına satışında tasarruf için "tapu temessülü" adıyla verilen ve o zamana kadar "deruhteciler" adına düzenlenen senetlerin, bundan böyle "defterhane"den verilmesi kararlaştırılmış ve ayrıca veraset hukuku alanında önemli bir yenilik olan bir hüküm yürürlüğe sokulmuştur. Bu hükme göre, toprağın (miri), babadan yalnız oğula, değil, kız çocuğa da geçebileceği görülmektedir. O zamana kadar kız çocuklar, ancak erkek çocuk bulunmadığı hallerde, o da tapu resmi ödeyerek miri topraklar üzerinde hak elde edebilmiştir. Bundan böyle, "Usuli mülkiyeye ve kaidei hakkaniyete muvafık düşeceğinden" kız çocukların da erkek çocuklar gibi veraset hakkına girmeleri kararlaştırılmıştır. (368)

Bu "tebliğ"den az sonra çıkarılan bir "emirname" gereğince, "taifesi nisa üzerinde olan arazii miriyenin dahi babadan olduğu gibi anadan dahi oğluna ve kızına meccanen intikal etmesi"ne izin verilerek, önceki, kadın sahiplerin ellerinden bulunan toprakların kesinlikle çocuklarına geçemeyeceği yolundaki kural değiştirilmiştir.(369)

1849 yılında mülkiyet ilişkilerinin değişmesiyle artık eski toprak kanunları geçerliğini yitirdiğinden ve yukarıda dile getirilen değişiklikler de iradeler halinde kaldığından, Şeyhülislam Arif Hikmet'ten bir kanun risalesi hazırlaması istenmiş ve böylece adı geçen noktaların özetlendiği 1265 (1849) tarihli Ahkamı Meriye meydana getirilmiştir.(370)

---

(367) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 357.
(368) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 359.
(369) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 360.
(370) O. Sencer: a.g.y., s. 163.

Tanzimat'ın ilanıyla 1274 (1858) yılına kadarki süre, miri topraklar rejimi kullarının Batının özel mülk anlayışına göre değiştirilmesi yolundaki hazırlık yılları olmuştur.

Yeni bir "Arazi Kanunu"nun çıkarıldığı 1858'de, miri topraklarda intikal hakkının bedelsiz olarak ana-babaya da yaygınlaştırıldığını ve tapu hakkı derecesinin 9 dereceye çıkarıldığını bildiren bir Hattı Hümayun çıkarılarak, veraset hakkı daha da temellendirilmek istenmiştir.[371]

Yeni mülkiyet ilişkilerini düzenlemek üzere hazırlanan H. 1274 tarihli "Arazi Kanunname-i Hümayun"u Osmanlı Devletinde toprak hukukuyla ilgili ilk ayrıntılı kanundur.[372]

Kanun "mazbata"sının girişine göre, eskiden zaman zaman "icabatı şeri, şerife" uyularak verilen "emir"lerden meydana gelmiş kanunlar bulunmakla birlikte, sipahiliğin kaldırılmasıyla İmparatorluğun "idari ve mali" örgütünde en büyük değişiklik yapılmış ve bu yüzden toprak hukukunun yeni temellere göre yeniden düzenlenmesi gerekmiştir.[373]

Bu gerekçeyle adı geçen Kanun ülke topraklarını beş kümeye ayırmıştır:

a) Arazii Memluke (Mülk Topraklar),

b) Arazii Emriye (Miri Topraklar),

c) Arazii Mevkufe (Vakıf Topraklar),

d) Arazii Metruke (Metruk Topraklar),

e) Arazii Mevat (Ölü Topraklar)[374]

Arazi Kanunnamesinde belirlenen bu toprak türleri, Ö.L. Barkan'a göre, başlıca iki kümede ele alınabilir: Vakıf toprakların, a) öşri veya haraci mülk topraklardan veya "teliki sahih" ile temlik

(371) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 365.
(372) Bülent Köprülü: *Toprak Hukuku*, s. 12.
(373) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 370.
(374) B. Köprülü: a.g.y., s. 14.

edilmiş miri topraklardan ayrılarak vakfedilmiş olan "sahih" veya mutlak vakıflar ve b) miri toprakların "rüsum ve menafiinin bir ciheti hayra tahsisi şeklinde tahsis ve irsat kabilinden" vakıflar olarak ikiye ayrılması ve ilkinin mülk topraklar, ikincisinin miri topraklar kümesine sokulması mümkündür. Gerçekten ilk tür vakıflarda, toprakların rekabe ve tasarruf hakkının toprak sahibi elinde toplanmasına karşılık, ikinci tür vakıflar, toprakların yüksek mülkiyet hakkının devlete ait olduğu ve sahiplerinin tasarruf haklarının da miri topraklarla ilgili kurallara benzediği görülmektedir.

Öte yandan, köy halkının ortak kullanım ve yararına bırakılmış, özel kişilerin mülkü olmayan koru ve otlak gibi "metruk" topraklarla, kimsenin tasarrufunda olmayan dağlık ve ormanlık topraklardan meydana gelen "mevat" topraklar miri topraklar arasında sayılabilir.(375)

Böylece kabaca mülk ve miri olarak iki kümede toplanabilecek olan toprak türlerinden ilki, yani mülk topraklarla ilgili hükümlere Arazi Kanununda genel olarak yer verilmemiştir. Bu kurallar tam anlamıyla İslami bir temele dayanan Fıkhın "miras(feraiz)" bölümüyle Mecelle'ye bırakılmıştır.

Hem mülkiyet hem de yararlanma hakkının sahiplerine bırakıldığı mülk topraklar, Kanun'a göre dörde ayrılmıştır:

a) Tetimme-i Sükna (Oturmayı Tamamlayan) Topraklar, köy ve kasaba içinde bulunan toprakların kenarlarında tamamlayıcı nitelikte olan topraklardır.

b) Temliki Sahih ile temlik olunan topraklar, miri topraklardan temlik edilerek mülk özelliği kazanan topraklardır.

c) Öşri Topraklar, öşre bağlı olan ama öşürleri yoksullara dağılan topraklardır.

d) Haraci Topraklar, fethedilen ülkelerde, yerli halkın elinde bırakılarak devlete gelir olmak üzere haraca bağlanan topraklardır. (376)

---

(375) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 373.
(376) B. Köprülü: a.g.y., s. 14-18.

Arazi Kanunnamesi'yle Mecelle iki ayrı hukukun ürünü olmakla birlikte, örfi hukukun uygulanım alanı zamanla şer'i hukuk lehine daralmış, böylece miri topraklara ait tasarruf ve miras hukuku, İslamlığın mutlak mülk anlayışına ve şer'i miras hukukuna geniş çapta yaklaşmıştır.(377) Sözü geçen bu yaklaşmada, başka bir deyimle miri toprak kurallarının mülk toprak kurallarına dönüşmesinde, Batı kapitalizminin ve hukukunun dolaylı ve dolaysız rolü olmuştur.

Gerçekten, Kanunname'nin 8. maddesine göre, "Bir karye ve kasabanın bütün arazisi toptan olarak ahalinin heyeti mecmuasının ihale ve tefviz olunmayup ahaliden her şahsa başka arazi ihale olunarak keyfiyeti tasarruflarını mübeyyin yedlerine tapu senedleri ita olunur." Bu duruma göre, Kanun işletmeler için bireysel bir tasarruf ilkesini getirmektedir.(378)

Ancak, kamunun yararına "terk" edilmiş olan yollar, pazar ve panayır yerleri ve kullanım hakkı belli köy ve kasabalara bırakılmış otlaklar, baltalıklar gibi "metruk" toprakların bu hükmün dışında kalması öngörülmüştür. Kanun, köylünün bu hakkının korunması yolunda bazı tedbirler almıştır.(379)

Ortak tasarruflara yer vermekle birlikte, Kanunname temelce bağımsız küçük çiftçi işletmelerini amaç edinmekte ve örneğin 8, 130 ve 131. maddeleriyle bir köy toprağının bir veya birkaç kişi eline geçmesiyle bu kullanım şeklinin ortadan kalkmasını önlemek istemektedir. Yeni Kanunun miri topraklar üzerindeki çiftçiye sağladığı tasarruf hakkı, tam bir mülkiyete yaklaşmış ve köylüye istediği şekilde tarım yapma hakkı bağışlamıştır. (Madde 9)

Bununla birlikte, miri toprakların memurdan izin alınmadan gelişigüzel kullanılmaması (Madde 12), özürsüz üç yıl ardarda boş bırakılmayışı (Madde 33) vb. gibi kısıtlamalar, tasarruf hakkının

---

(377) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 375.
(378) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 375.
(379) Atıf Bey: a.g.y., s. 42-43.

henüz tam ve mutlak olmadığını göstermektedir.[380] Gerçekten Kanuna göre, gerçek mülkiyeti devlete ait olan bir toprak üzerinde "daimi ve irsi" bir kiracı durumunda bulunan çiftçinin tasarruf hakkı, toprağı işlediği süreyle sınırlandırılmıştır (Madde 68). Öte yandan miri toprak işleyenler, kiracı olarak tasarruf ettikleri toprakları, vakf ve vasiyet edemedikleri gibi başkasına da satamamaktadırlar. Fıkıh kitaplarının konusu olan "bey(gerçek satış)" aktinden farklı olan "devir ve ferağ" tarafların kanuni ehliyeti ve sahibi arzın izniyle yapılmakta ve karşılıksız tevarüs hakkı ancak akrabadan birkaç kişiye tanınmış bulunmaktadır.

Borç için haczedilemeyen miri toprakların, rehin olması da yasaklanmıştır.

Ayrıca, aynı Kanunun 110. maddesinde, yabancılara taşınamaz mallar üzerinde mülkiyet hakkı verilmemiştir. Osmanlı Devleti uyruğundan olan bir kimsenin toprağının, yabancı uyruktan olan çocukların tapu hakkının da olamayacağı belirtilmiştir.

Miri topraklarla mülk topraklar arasındaki ayrım, tasarruf şekilleri bakımından olduğu kadar, "intikal" yolları yönünden de ortaya çıkmaktadır. Arazi Kanunnamesi'nde dile getirilen "intikal" kuralları, ayrım gözetilmeksizin taşınabilir ve taşınamaz bütün mallara uygulanan ve Fıkıh kitaplarıyla Mecelle'nin konusu olan "şer'i irs" kurallarından farklıdır. Gerçekten şer'i miras hukukuna göre, mirası paylaşacak olanların sayısı çok fazla olduğu, yalnız belirli paylara sahip olanların miktarı 12'yi bulduğu halde, miri toprak hukukunda, toprağın, önceleri yalnız oğula, sonra oğul bulunmadığı zaman kıza, sonunda sözü edilen iradelerde görüldüğü gibi, oğlu ve kızı olmayanların babasına veya anasına geçmesi kabul edilmiştir. İntikal hakkına sahip olanların sayıca geniş çapta azaltılmış olmasının nedeni, miri toprakların parçalanmasını önlemektir.

Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımın ilkel, köy-

---

(380) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 391-395.

lünün yoksul kalmasının nedeni, Tanzimat'ta mutlak mülk anlayışının etkisiyle genel olarak miri toprakların "tasarruf ve intikal" şekillerinde aranmıştır. Bu bakımdan endüstrinin duyduğu hammadde ihtiyacını karşılamak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun tarıma öncelik ve önem vermesini isteyen Avrupalı gözlemcilerin, Osmanlı geriliğini, miri topraklar sisteminin mutlak mülkiyet ve serbest tasarrufa elvermeyen kurallarında bulması Tanzimat döneminde toprak mülkiyetiyle ilgili hukuksal değişikliklerin yapılmasına yol açmıştır.

Gerçekten, Abdülaziz döneminde, Avrupa devletlerinin, özellikle İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımı geliştirme yolunda kalkışımları olmuştur. Endüstri Devrimi'ne girmiş olan kapitalist Avrupa, bir yandan endüstri için gerekli olan hammaddeye, öte yandan mamul eşya satışı için dış pazara ihtiyaç duymaktadır. Osmanlı İmparatorluğu, hammadde kaynakları olan, henüz el endüstrisi dönemini yaşayan ve ticareti, kapitülasyonlar ve 1838 Ticaret Anlaşması'yla tanınan ayrıcalıklarla Avrupalıların tekeline giren bir ülke olmak yanında ayrıca kalabalık nüfusuyla elverişli bir tüketim alanıdır. Bu yüzden, Türkiye'nin gelişmiş bir tarım ülkesi olması gerektiği teziyle, Osmanlı ekonomisiyle ilgilenen Batılılar, İmparatorluğun tarımca kalkınabilmesi için şu koşulları öngörmektedir:

a) Miri topraklar halka verilmeli, b) Vakıf topraklar düzeni değiştirilmeli, c) Osmanlı İmparatorluğu'nda birikmiş sermaye bulunmadığı için yabancılara mülk ve toprak üzerinde tasarruf hakkı sağlanmalı, d) Vergi sistemleri ve yöntemleri değiştirilmeli, yol ve sulama tesisleri yapılmalıdır.(381)

Bu konuda Osmanlı İmparatorluğu'na verilen notalar ve sunulan projeler üzerine Arazi Kanunnamesi'nin toprağa tapuyla tasarruf eden bir kimsenin ölümü halinde toprağın çocuklarına, yoksa ana ve babasına bedelsiz geçeceğini, bunların yokluğu halinde, ta-

(381) Enver Ziya Karal: *Osmanlı Tarihi*, cilt VII, s. 245-246.

pu harcı ödemeleri koşuluyla belli akrabalara aktarılacağını belirten hükümlerinin, toprağın kısa zamanda "mahlul (boş)" kaldığı gerekçesiyle değiştirilmesi yoluna gidilmiştir.[382] 1284 (1868) yılında, "Arazii Miriye ve Mevkufenin Tevsii İntikaline Dair" bir kanunla, intikal hakkına sahip olanların sayısı, 3'ten 8'e çıkarılmıştır.[383]

1328 tarihli "İntikalat Kanunu Muvakkatı"yla, sınırları çok genişletilen ve "fürü'(torunlar)"a kadar yaygınlaştırılacak olan[384] intikal kurallarındaki bu değişiklik, miri toprakların mülk topraklara geniş ölçüde yaklaştırılmış olduğunu göstermektedir.

Bununla birlikte bu değişiklikler, zaten muvazaalı yollarla toprak edinmekte olan yabancıların Türkiye'de resmen toprak edinmelerini ve bu yüzden de devlet ve vakfa ait toprakların halka verilmesini isteyen Fransa ve İngiltere'yi doyurmamıştır. 1862 yılında Paris Anlaşmasını imzalamış olan devletler, Osmanlı Hükümeti'ne ortak bir nota vererek 1856 Islahat Fermanı'nda yer alan bir maddenin uygulanmasını istemişlerdir. Adı geçen madde şudur: "Emlakın alım ve satımı ve tasarrufu hakkındaki bütün kanunlar tebaa için eşit olduğundan, devletin kanunlarına ve belediye zabıtası nizamlarına uymak ve asıl yerli halkın verdiği vergi ve resimleri vermek üzere, Osmanlı Devleti'yle yabancı devletler arasındaki sureti tanzimiyeden sonra ecnebiye dahi emlake tasarruf müsaadesi verilecektir."

Hariciye Nazırı Ali Paşa'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan yabancı uyruklulara kendi hükümetlerinin memurlarına bağlı olma hakkını veren kapitülasyonların değiştirilmesi koşuluyla bu isteğin yararlı olacağını belirtmesi üzerine, 1867'deki bir irade'yle, yabancıların ilgili kanunlara bağlı olmaları ve Osmanlı mahkemelerinde yargılanmaları koşuluyla, Hicaz dışında İmparatorluğun her yanında yerli halk gibi şehirlerde ve köylerde mülk ve toprağa tasarruf edebilecekleri belirtilmiştir.[385] Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş çapta zararına olmuştur.

---

(382) Enver Ziya Karal: a.g.y., s. 249.
(383) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 402.
(384) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 404.
(385) Enver Ziya Karal: a.g.y., s. 250-251.

Kısası, Tanzimat'ta miri toprak hukukunu, şer'i hukukta temelini bulan mülk toprak hukukuna yaklaştırmak, hukuk ikiliğinin kaldırılmasıyla, bütünüyle özel toprak mülkiyeti düzenine gidilmek istenmişse de bu alanda son adım atılmamıştır.

Öte yandan İmparatorluk Batı endüstrisine hammadde sağlayan bir kaynak haline getirilmiştir:

Örneğin bir İngiliz tarafından çıkarılan "Ceride-i Havadis" gazetesinde imzasız bir yazı, "elhaletihazihi memaliki mahruşede katı çok tarlalar boşu boşuna durmakta ve ekseri melûlatımız dahi hariçten alınmakta olmasıyla Devleti Âliyye tebaasına göre fabrikalardan evvel yapılacak sanat ekicilikti r ve fabrika maddesi son iştir," görüşünü savunmakta[386] ve bir başka yazısında Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuk tarımını öğütlemektedir. Tanzimat dönemine egemen olan bu görüşü, Tercemanı Ahval'de Mehmet Şerif şöyle özetlemektedir:

"Sanayi ve ticareti milliyemiz Avrupalılarınkine nisbetle pek aşırı geri kalmış olmasından hamiyetkâranı mülkü vatan ve hayırhakanı ecnebiyeden bazıları milleti İslamiyenin Avrupa sanayi ve fabrikadarlığına taklide düçarı hiybet ve hüsran olarak derecesini asla istihsal edemeyeceğini ve binaberin anları sanayi ve maarife sevk etmekten ise ziraat ve harasete teşvik ile kabiliyeti mülkiyeye münasib zehair ve pamuk ve ipek gibi birtakım ham eşya inbat ve Avrupaya satup bedeline altun ve fabrika mahsülü veya celbetmek hayırlı olacağı iddiasında"dır.[387]

Batının, Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişmiş bir tarım ülkesi olması yolundaki çabaları, endüstrinin ilkel maddelerini sağlama ihtiyacından doğmuştur. Özellikle 1861'lerde, İngiliz tekstil fabrikalarının ihtiyacını geniş çapta karşılayan Amerika'da, köleliğin kaldırılması konusunda bir iç savaş tehlikesinin belirmesi, İngilizlerin, Osmanlı İmparatorluğu'ndan pamuk ithal etmek istemelerine

(386) Ceridei Havadis: 21 receb 1256 (18 Eylül 1840) Türk Ziraat Tarihi, s. 107.
(387) Tercemanı Ahval: 13 sefer 1278 (20 Ağustos 1861) Türk Ziraat Tarihi, s. 109.

yol açmıştır. İngilizler, İmparatorlukta pamuk yetiştirmek ve pamuk cinsini ıslah etmek üzere ciddi tedbirler alması yolunda Osmanlı Devletine başvurmuşlardır. Ayrıca bir yandan Türkiye'ye gönderdikleri uzmanlarla pamuk tarımını teşvik edecek tedbirler almış, bir yandan da Türk gazetelerinde yayın yapmışlardır.(388)

Özellikle İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuk tarımını teşvik konusundaki çabaları devlet üzerinde etkili olmuş ve 1862 tarihli bir iradeyle bu yolda birtakım tedbirlerin alındığı görülmüştür. Bunlar, örneğin, bez ve kıraç yerleri yeniden açıp tarla yapacak olanlara bu yerlerin bedelsiz verilmesi, on yıllık bir süre içinde pamuk gümrüğünün değişmemesi, taşıma kolaylığı için pamuk tarımı yapılan kazaların yollarının yapılması ve ithal edilecek pamuk tarım araç ve makinelerinden gümrük resmi alınmaması vb. gibi tedbirlerdir.(389)

Görüldüğü gibi, Batı endüstrisinin ilkel maddeler talebi, bu yolda devletçe alınan bazı tedbirlerin de yardımıyla, kır kesiminde dış kapitalist piyasa için üretimde bulunan büyük çiftliklerin çoğalmasına yol açmıştır. Başka bir deyimle, Osmanlı toplumunda komünal mülkiyet ilişkilerinin çözülmesine paralel olarak pazara yönelmiş çiftlikler kurulmuştur.

Gerçekten Tanzimat'tan sonrası dönemde, Arazi Kanunnamesi'nin önleyici hükümlerine rağmen "mütegallibe"lerin elinde büyük çiftliklerin meydana geldiği görülmektedir.(390)

Miri toprakların mülk topraklar haline gelmesi ve özellikle son zamanlarda, örneğin 1296 tarihli "arazii emiriye ve mevkufeden bulunan çiftlikatın hazinei maliyece mülknamei hümayun ile tefvizi" yolundaki "Şurayı Devlet" kararında görüldüğü gibi, Hazine'nin ihtiyaç karşısında miri toprakları özel kişilere mülk olarak

(388) Türk Ziraat Tarihi: s. 100.
(389) Türk Ziraat Tarihi: s. 128-129.
(390) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 412.

satması[391], köylünün topraksız ve yoksul kalmasına ve büyük çiftliklerin yaygınlaşmasına yol açmıştır.

Buna paralel olarak etkili bir kredi örgütünün bulunmayışı da, bir yandan toprağın çoğunluk Ermeni ve Rum azınlıklardan meydana gelen tüccar ve sarraflar elinde bir spekülasyon konusu olması, öte yandan yüksek faizlerle borçlanan köylünün toprağın elden çıkarak kiracı durumuna düşmesiyle sonuçlanmıştır.

Ayrıca Medeni Kanun'un kabulüne kadar yürürlükte kalan 1328 tarihli Kanununun, miri toprakların mülk toprak nitcliği kazanması yolunda önemli bir aşama olduğu görülmektedir. Gerçekten, intikal sınırlarının çok genişlediği "İntikalat Kanunu Muvakkatı"ndan 1 yıl sonra 1329'da yayınlanan "Emvali Gayrimenkulenin Tasarrufu Hakkındaki Kanunu Muvakkat"ın 16. maddesiyle miri toprakların borç için satılma serbestliği kabul edilmiştir. 115. maddesiyle, miri toprakların, borçlunun hayatında satılamayacağı gibi ölümünden sonra da satılamayacağı hükmünü getiren Arazi Kanunnamesi'nin, Miri toprakların borç için borçlunun hayatında satılamayacağı yasağı, 1277 ve 1278 tarihli iradelerle devlete ait borçlara özgü olmak üzere kaldırılmıştır. 1286 tarihli Nizamname'yle bu hüküm, adi borçlara da yaygınlaştırılmış, 1288'de satış yasağı, devlete ait borçlar için borçlunun ölümünden sonra için de giderilmiş, sonunda, 1329 tarihli Kanun'la bu karar adi borçları da kapsamına almıştır.[392]

İşte Osmanlı toplumunda özel mülkiyete doğru tarihsel evrimini tamamlayan miri toprak sistemi cumhuriyetten sonra ortadan kalkmıştır. Medeni Kanunun yürürlüğe girmesi ve Tatbikat Kanununun 43. maddesine dayanılarak 1926 yılında miri toprak sistemi bütünüyle kaldırılmıştır.[393]

Böylece Osmanlı toplumunun temel niteliği olan komünal mül-

(391) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 414.
(392) Ö.L. Barkan: a.g.y., s. 386.
(393) S. Aksoy: a.g.y., s. 53.

kiyet ilişkileri, 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra içine girdiği çözülme sürecini cumhuriyet döneminde tamamlayarak hukuki olarak da özel mülkiyete dönüşmüştür. Bilindiği gibi, bu egemen mülkiyet ilişkisinin değişme süreci aynı zamanda yapısal bir değişme süreci olmuş, kır kesiminde beliren kapitalist eğilimli mülkiyet ilişkileri yerli bir manüfaktürle tamamlanamadığı için Osmanlı toplumu kapitalist bir gelişme gösterememiştir. Osmanlı toplum yapısının bu özelliği günümüz Türkiye'sinin azgelişmişliğinin tarihsel temelidir.

Sonuç

Bu çalışma, günümüz Türkiye'sinde stratejik bir önemi olan Osmanlı toplum yapısının temel niteliğinin belirlenmesi ve bu niteliğin çeşitli toplum tiplerinin temel kategorileri açısından çözümlenmesi yolunda bir denemedir.

Gerçekten son yıllarda Türkiye'de, sol çevrelerde bölünmelere yol açan devrim stratejisi tartışmalarının ağırlık merkezlerinden birini kır kesiminde feodal ilişkilerin egemen olup olmadığı sorunu meydana getirmektedir. Bu sorunun aydınlanabilmesi için, çağdaş Türkiye'yi önceleyen gelişme doğrultusunu belirleyen Osmanlı toplum yapısını sağlam bir çözümlemeden geçirmenin gerekli olduğu şüphesizdir.

Osmanlı toplum yapısı, bugüne kadar değişik metodlarla ele alınmış ve bunun sonucu olarak çeşitli şekillerde nitelendirilmiştir. Kullanılan metodların farklılığı yüzünden bu alanda beliren görüşlerin çeşitliliği, soruna daha da karmaşık bir görünüş kazandırmıştır:

Örneğin, Osmanlı toplum yapısına kendi metodlarıyla eğilen tarihçiler, onun somut görünüşleri ve kendine özgü nitelikleri üzerin-

de durarak diğer toplumlardan ayrıldığı yönleri ortaya koymaya çalışmışlardır. İşte bu metodla tarihçiler Osmanlı toplumunun çağdaşı Batı toplumları gibi feodal olmadığını öne sürmüş, ama hangi tipten sayılması gerektiği konusunda bir ipucu vermemişlerdir.

Oysa sosyal bilimler, tek tek toplum yapılarını özel görünüşlerinden sıyırarak genel tiplere geri götürmek ve böylece bağlı oldukları kanunsallığı belirlemek zorundadır. Bu yüzden Osmanlı toplum yapısını sosyal bilimlerin metaduyla ele alanlar, bu yapının, somut görünüşlerinden soyutlaşmış, ayırıcı ve egemen niteliğine dayanarak tipolojisini yapmaya çalışmışlardır.

Soruna bu metodla yaklaşanlar, çoğunluk, Osmanlı toplumunun ana nitelik bakımından feodal toplumlarla aynı yapıda olduğu ve bu bakımdan feodal toplum tipinden sayılması gerektiği görüşünü benimsemişlerdir.

Öte yandan yine bu metodu kullananlardan bir kısmı, toplum tipolojisi alanında Marx'ın son yıllarda aktüel bir önem kazanan görünüşlerinden yararlanarak Osmanlı toplum yapısını, Doğu veya Asya tipinden saymıştır.

Yine aynı doğrultuda, Osmanlı toplumunun her iki tipi de kuşatacak şekilde pre-kapitalist olarak nitelendiği görülmüştür.

Sosyal bilimlerin metoduyla Osmanlı toplum yapısının tipolojisini yapanlar arasındaki bu görüş ayrılığının nedeni, çeşitli toplum tiplerinin temel "kategorisi"nin yeterince belirlenmemiş olmasıdır.

Bir toplum yapısını bir tipe sokarken dayanılması gereken bu temel kategorisi, o tipin özgüllüğünü sağlayan, ona tarihsel evrim süreci içinde kendine özgü bir aşama özelliği kazandıran ana niteliktir.

Gerçekten, marksist tarih anlayışına göre, insanlık tarihi, başlangıcından bu yana bir evrimleşme sürecidir. Tarih, başlangıçta bir komünal topluluğun üyesi insanın giderek bireyleşmesi, yani emeğin giderek çalışmanın objektif koşullarından ayrılarak özgürleşmesi sürecidir. Bu süreç içinde her aşama, bir üretim biçimi ve-

ya her toplum tipi, giderek birbirinden ayrılan emekle objektif çalışma koşulları arasındaki mülkiyet ilişkisinin değişik bir ifadesidir. Bu bakımdan toplum tiplerinin temel kategorisi, emekle çalışmanın objektif koşulları arasındaki mülkiyet ilişkisinin türüdür.

Kendiliğinden gelişen ilk insan topluluğu aşamasında, emekle çalışmanın objektif koşulları arasında organik bir ilişki söz konusudur.

Asya veya Doğu sisteminde, emekle çalışmanın objektif koşulları arasında bir mülkiyet ilişkisi doğmuştur. Burada, bireye toprağın mülkiyetini değil, tasarruf hakkını veren doğrudan bir komünal mülkiyet vardır. Bu yüzden, bu sistem evrime en dirençli olanıdır.

Antik üretim biçiminde bu ilişki, birlikte bulunan devlet ve özel mülkiyet ilişkisidir. Komünal mülkiyet, özel mülkiyetin bir ön koşulu olmakla birlikte, bireyin özel mülkiyetinin ayrı bir varlık alanı vardır. Burada emekle toprak arasındaki ilişki ATÜB'e oranla gevşememiş durumdadır.

Cermen üretim biçimindeyse, komünal mülkiyet, temel olan özel mülkiyetin bir tamamlayıcısı olarak belirdiği için mülkiyet ilişkisi daha bireycidir. Bu yüzden bu tip, evrime daha elverişli bir ileri aşamadır.

Feodal üretim biçimindeyse, emekle çalışmanın objektif koşulları arasındaki mülkiyet ilişkisi komünal niteliğinden bütünüyle kurtulmuştur. Bu bakımdan feodalizm, emekle toprak arasındaki son ve en gevşek bağlılığı ifade eden, mülkiyetin özelleştiği bir aşamadır. Başka bir deyimle, tarihsel olarak feodalizm, emeğin, objektif çalışma koşullarından ayrılarak özgürleşmesi ve mülksüzleşmesi sürecinde son aşama olan kapitalist üretim biçimini önceleyen ve hazırlayan bir toplum tipidir. Yani emeğin özgürleşmesiyle kapitalizmin ön koşulunu oluşturan bir aşamadır.

İşte bu bakımdan, bu metodla herhangi bir toplum yapısının tipolojisini yapmak, yani onu, bu aşama veya tiplerden birine sokmak demek, o yapıda emekle objektif çalışma koşulları arasındaki mülkiyet ilişkisinin türünü belirlemek demektir. Bu ilişkinin içinde

belirdiği somut biçimler son çözümlemede önemsizdir.

Bu açıdan bakıldığında Osmanlı toplum yapısının feodal olduğu yolundaki görüş, bir ikilem (dilemma)le karşı karşıyadır. Şöyle ki:

Feodalizm, çözülebilir bir kırsal yapı temeli üzerinde, iç dinamiğiyle, emeğin objektif çalışma koşullarından ayrılmasını sağlayan kapitalizmin en temel tarihsel ön koşulunu hazırlayan bir tiptir. Bu yüzden feodal Batı toplumları, evrimleşerek kapitalizm aşamasına dönüşmüşlerdir.

Osmanlı toplumunun iç evrimiyle kapitalizme dönüşmediği bir tarihsel gerçek olduğuna göre, aynı tipten olduğu ileri sürülen iki yapı arasındaki temel kategori, yani evrimleşme farklılığının hesabı verilemeyecektir. Bu farklılığı, tiplerin evrimleşme dinamiğinden bağımsız (coğrafi keşifler vb. gibi) birtakım tarihsel olaylarla açıklamak, toplum tiplerinin evrimleşmesindeki kanunsallığı tanımamak olacaktır.

Bu bakımdan, Osmanlı toplum yapısının, egemen mülkiyet ilişkilerinin türü açısından, feodalizme değil, Asya veya Doğu sistemine benzediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Osmanlı toplum yapısı için Asya veya Doğu sistemini savunanların yaptığı gibi, bu tipi, Marks'ın çözümlemesinde bir örnek olarak kullandığı Hint toplumunda kazandığı somut görünüşle ele almak, Osmanlı toplumu açısından yanıltıcı olacaktır.

Gerçekten, temel kategorisi, doğrudan komünal mülkiyet olan ATÜB, çeşitli koşullar altında değşiik biçimler kazanan bir genel tip özeliği taşımaktadır. ATÜB, azgelişmişliğin toplum yapısı açısından çözümlenmesinde yararlı bir model olarak anlam kazanır.

Gerçekten, Osmanlı toplumunda egemen bir nitelik taşıyan miri toprak rejimi, emekle objektif çalışma koşulları arasında doğrudan bir komünal mülkiyeti ifade etmektedir. Bu komünal mülkiyet, emeğin objektif çalışma koşullarından ayrılarak özgürleşmesine, yani köylünün yığınlar halinde topraktan koparak özgür emekçi ha-

line dönüşmesine imkan vermemiştir. Osmanlı toplum yapısının bu temel niteliğidir ki, belli bir ticaret ve tefeci sermayesi ve gelişmiş bir şehir zanaatının varlığına rağmen, bir kapitalist gelişimi engellemiştir.

Evrime karşı dirençli olan Osmanlı toplumu, ancak 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Batı kapitalizminin çözücü etkileriyle yapısal değişikliklere uğramıştır. Şöyle ki, ilk planda Batının ekonomik üstünlüğünün doğurduğu mali sorular yüzünden vergi sisteminde yapılan köklü değişikliklerle, miri toprak rejimi giderek çözülmüş, buna paralel olarak emeğin özgürleşmesi durumu belirmiştir.

Öte yandan iç dinamikle özgür emek durumu hazırlanmadığı için, el zanaatları düzeyinde kalan Osmanlı endüstrisi, Batı'nın manüfaktür endüstrisinin ucuz ve kaliteli mallarıyla rekabet edememiş ve giderek çökmüştür.

İşte bu iki durum aynı tarihsel sürecin ürünü olduğu için, emeğin özgürleşmesi yerli bir manüfaktürün doğuşu için bir ön koşul olamamıştır.

Bununla birlikte, kırsal kesimlerde emeğin topraktan kopuşuna paralel olarak özel mülkiyetin yaygınlaştığı ve büyük çiftliklerin kurulmaya başladığı görülmektedir. Bu çiftliklerin, kısmen, Batı endüstrisinin ilkel madde talebiyle giderek dış piyasaya üretimde bulunan kapitalist eğilimli işletmelere dönüştüğü anlaşılmaktadır. Bu bakımdan, Osmanlı toplumunda, miri toprak rejiminin çözülüşünden sonra büyük özel mülk çiftliklerin yaygınlaşmasını bir feodalleşme süreci olarak nitelemek yanıltıcıdır.

İşte Osmanlı toplumunun bu evrim doğrultusudur ki, bugün Türkiye'de egemen mülkiyet ilişkilerinin tarihsel temeli olmuştur.

Muzaffer Sencer bu yapıtında, Osmanlı toplum yapısını, hem resmi hem de dinci-milliyetçi ve Türk-İslam sentezci ideolojilerin yaklaşımlarını eleştirerek nesnel bir tarih görüşüyle ele almaktadır.

